

Leids Jaarboekje 2022

Leids Jaarboekje

2022

Jaarboekje

voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken

2022

HONDERDENVEERTIENDE DEEL

HISTORISCHE
VERENIGING OUD LEIDEN

Colofon

Zetwerk/layout: Grafisch Bureau Christine van der Ven, Voorschoten
Productie: Nautilus, Leiden
Druk: Drukkerij Holland, Alphen aan den Rijn
Bindwerk: Mosmans, Pijnacker

Omslag: *Detail foto van spelmoment uit de korfbalwedstrijd Fluks (Leiden)-Vitesse (Den Haag) op 17 februari 1918 in Leiden, op het terrein aan de Zoeterwoudsesingel. Fotograaf onbekend. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, PV_PV36334.39-1.*

Tegenover titelpagina: *Het Lakenpark (uitsnede). Foto: Buro JP.*

Voorwoord

Waarom lezen we over onze lokale geschiedenis? We leven in het hier en nu. Maar wat we in voor- en tegenspoed allemaal meemaken, hebben we in hoge mate te danken of te wijten aan het verleden. Bestudering van het verleden geeft inzicht in het heden.

Maar er is meer. Bezig zijn met het verleden verbindt ons met onze voorouders, die wonen in een 'land waar ze dingen anders aanpakken', maar die toch niet wezenlijk van ons verschillen. Het overbruggen van tijd en ruimte vraagt daarom om begrip voor 'daar en toen', voor andere mensen, andere culturen, andere werelden.

Als mensen zijn we niet onafhankelijk van onze geschiedenis, maar maken we deel uit van een continuüm. Dat besef stelt ons in staat om ons denken en handelen te relativiseren en te bekritisieren. Meer kennis van het verleden maakt ons sterker in de strijd tegen onverschilligheid en *fake news*. Bovendien impliceert historisch bewustzijn een verantwoordelijkheid voor de toekomst. Terugkijken doen we ook om vooruit te zien.

Gelukkig staat de boog niet altijd gespannen. Lezen doen we ook ter ontspanning, ter lering en vermaak. We kunnen naar de geschiedenis kijken op de korte, de middellange en de lange termijn. In dit jaarboek komen al deze facetten van de geschiedenis van Leiden en omgeving aan bod. Kortetermijngebeurtenis-

sen en de 'langzame' geschiedenis krijgen afwisselend aandacht. Sommige bijdragen raken aan personen van allerlei slag – van hoogleraar tot 'ontzetheld', van slavenhouder tot Nobelprijswinnaar – andere behandelen sterk uiteenlopende onderwerpen als een zeventiende-eeuws fonds voor vluchtelingen en moderne stedelijke bouwkunst. Liefhebbers van sport en spel komen ruimschoots aan hun trekken. Een historisch proces op de lange termijn, dat voor tijdgenoten niet of nauwelijks waarneembaar was, betreft de veranderlijke loop van de Oude Rijn tussen Leiderdorp en de kust. Aan die trage stroom in de geschiedenis is het eerste artikel gewijd.

De redactiecommissie heeft in dit jaar afscheid genomen van Jan Dröge. Voor hem was de redactievergadering van 23 augustus 2022 zijn laatste. In 1986 trad Jan Dröge toe tot de redactie; hij heeft er 37 jaar deel van uitgemaakt. Als blijkt van waardering voor de uitzonderlijke wijze waarop Jan zich heeft ingezet voor het *Leids Jaarboekje* overhandigde Marijke Tolsma hem namens het bestuur van de Historische Vereniging Oud Leiden het exclusieve ereteken dat bekend staat als het Leidse Lakenloodje.

Ed van der Vlist
Voorzitter van de Redactiecommissie van het *Leids Jaarboekje*

Christiaan Snouck Hurgronje, 1880. Foto: Jan Goedeljee. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, PV_PV52410.

DIESREDE 2021

Snouck – Het volkomen geleerdenleven van Christiaan Snouck Hurgronje

Wim van den Doel

Prof. dr. H.W. van den Doel is historicus. In 2003 werd hij benoemd tot hoogleraar Algemene Geschiedenis aan de Universiteit Leiden.

In de zomer van 1874 betrok een welgestelde weduwe samen met haar zoon en twee van haar dochters een huis aan de Hooigracht 87 in Leiden.¹ Ze kwamen uit Breda en de reden dat ze naar Leiden kwamen, was dat de zoon, Christiaan Snouck Hurgronje, aan de Leidse universiteit godgeleerdheid ging studeren. Leiden stond op dat moment overigens niet bekend als een bruisende stad. “Onze stad is geene plaats, waar men zich voor zijn genoegen gaat vestigen”, zo schreef de Leidse hoogleraar P.A. van der Lith in deze tijd. “Daartoe verlokken geene amusements, noch buitengewoon fraaie wandelingen. De stad heeft de naam van buitengewoon stil en vervelend te zijn. Voor hen, die niets te doen hebben, is een verblijf in Leiden, waar bijna ieder werkt, niet zeer aantrekkelijk.” Maar dat alles maakte de familie Snouck Hurgronje niets uit. Zij waren naar Leiden gekomen zodat Christiaan er kon studeren.

Leiden was ook de plaats waar Christiaan in 1936 zou overlijden, niet aan de Hooi-

gracht, maar in het huis Rapenburg 61 dat nu nog steeds zijn naam draagt. Leiden is belangrijk geweest in het leven van Christiaan Snouck Hurgronje, maar de meeste roem vergaarde hij ver weg, in de Arabische wereld en in Zuidoost-Azië. Ik zeg wel “roem”, maar vanaf het begin van de jaren tachtig van de vorige eeuw wordt hij ook krachtig bekritiseerd – als handlanger van het kolonialisme. Ik zal proberen het leven van Snouck Hurgronje te schetsen en tot een oordeel te komen. Was hij nu de briljante wetenschapper die terecht is afgebeeld in een van de gebrandschilderde ramen van het Leidse academiegebouw, of was hij de gewetenloze oriëntalist die het Nederland mogelijk maakte in Zuidoost-Azië vele volkeren te onderdrukken?

Maar eerst wil ik stilstaan bij zijn achtergrond. In welk gezin en in welke tijd groeide hij op? Welke invloed had zijn studietijd in Leiden? Vervolgens sta ik kort stil bij zijn reis naar Mekka, waarover overigens al veel is gezegd en geschreven. Het meest controversi-

Hooigracht 87, het woonhuis van Christiaan Snouck Hurgronje tijdens zijn studententijd in Leiden, eind 19de eeuw, glasnegatief. Foto: Jan Goedeljee. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, PV_GN005345.

ele deel van zijn leven speelde zich echter af in Nederlands-Indië. Daarvan wil ik twee aspecten belichten, te weten: Snoucks visie op de rol van de islam in de samenleving, en zijn optreden in Atjeh. Was hij inderdaad een wetenschapper in dienst van het koloniale project? Ten slotte zal ik aandacht schenken aan Snoucks Leidse jaren, na zijn terugkeer uit de kolonie. Steeds is er de vraag: wie was deze man die nu begraven ligt op de begraafplaats Groenesteeg en wat was zijn belang in de geschiedenis?

Snoucks achtergrond en studietijd

Christiaan Snouck Hurgronje werd op zondag 8 februari 1857 in het Brabantse Oosterhout geboren in zijn ouderlijk huis in de Heuvelstraat. Zijn ouders waren beiden van gegoede

den huize, maar hadden ook een bewogen geschiedenis achter de rug, die was begonnen in het Zeeuwse stadje Tholen. Snoucks vader, Jacob, was daar predikant, getrouwd en vader van vijf kinderen toen hij in 1849 met de dochter van zijn medepredikant de benen nam en zijn zwangere vrouw achterliet. Dat leverde een voor die tijd groot schandaal op. De kerkenraad sprak van “eene ongelukkige en misdadige hartstogt” bij Jacob Snouck Hurgronje. Het Provinciaal Kerkbestuur van Zeeland kon weinig anders dan de predikant vanwege de “zeer geruchtmakende aard” van de affaire en “het trouweloos verlaten van zijne dienst, gepaard met verzwarende omstandigheden” te ontsetten uit zijn ambt.

Het was voor de voormalige predikant en zijn geliefde het begin van een zwervend be-

staan dat uiteindelijk in Oosterhout eindigde. Zij trouwden nadat Jacobs eerste vrouw was overleden, maar belangrijker: zij ontvingen een zeer omvangrijke erfenis van Jacobs vader. Het paar had dan ook geen financiële zorgen meer toen Christiaan, oftewel Chris, in 1857 werd geboren.

Chris' vader overleed op 21 februari 1870. Vanaf dat moment woonde hij in een huis samen met vier vrouwen: zijn moeder en drie zussen. Hij was net dertien jaar oud geworden. Inmiddels was hij scholier op de in 1867 geopende HBS in Breda. Nadat zijn oudste zus in 1871 trouwde, besloot zijn moeder met haar gezin naar Breda te verhuizen. Daardoor woonde Chris vanaf 3 mei van dat jaar dicht bij zijn school. Nadat hij zijn HBS had afgerond, verhuisde het gezin opnieuw, nu naar Leiden.

Welke invloed heeft de familiegeschiedenis van Snoucks ouders, de ontzetting van zijn vader uit het predikantsambt en het opgroeien in een huis met louter vrouwen op hem gehad? Het is lastig te zeggen. Snouck heeft er zich zelden over uitgelaten. Alleen zijn hechte relatie met zijn moeder komt duidelijk in zijn brieven naar voren. En dat mag dan ook wel. Haar leven en dat van twee van haar dochters stond in het teken van de carrière van haar bijzondere zoon en hun bijzondere broer: Chris Snouck Hurgronje.

Die bijzondere zoon ging in 1874 dus theologie studeren aan de Leidse universiteit. Die universiteit stond in die dagen onder meer bekend als een bolwerk van de zogeheten ‘moderne theologie’. Een van de grondleggers was Jan Hendrik Scholten, die toen Chris aan zijn Leidse studie begon overigens

al over zijn hoogtepunt als theologisch denker heen was. Dit betekende echter niet dat hij geen invloed meer had. Jezus was voor hem niet langer de zoon van God, maar, zoals hij in 1873 schreef, “den grootste der menschenzonen”. Theologie was volgens Scholten een wetenschap zoals iedere andere wetenschap.

Dat laatste was ook het geval voor een hoogleraar die voor Snouck veel belangrijker was dan Scholten: de oudtestamenticus Abraham Kuenen. Kuenen bezat een gedetailleerde kennis van het Oude Testament, die hij gebruikte om een historische reconstructie van het ontstaan van de Bijbelboeken te schrijven.

Abraham Kuenen (1828-1891), hoogleraar in de godgeleerdheid aan de Leidse universiteit, eind 19de eeuw. Foto: Jan Goedeljee. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, PV_PV53884.

ven: het tussen 1861 en 1865 verschenen driedelige *Historisch-kritisch onderzoek naar het ontstaan en de verzameling van de boeken des Ouden Verbonds*. Het was filologie van de bovenste plank. Snouck werd mede door Kuenen geschoold in wetenschappelijk en rationeel denken. Hij zou zijn Leidse leermeesters de rest van zijn leven niet teleurstellen.

Kuenen was overigens meer dan een leermeester. De Leidse hoogleraar stond zowel Snouck als zijn moeder met raad en daad bij toen zij in Leiden kwamen wonen. Kuenen werd daarmee voor Chris de ‘vaderlijke vriend’ die hij nodig had nu zijn vader er niet meer was.

Snouck was een ijverige student. In 1877 deed hij zijn kandidaatsexamen godgeleerdheid. Dit examen betekende echter voor Snouck ook het einde van zijn theologische studie. Hij was namelijk niet religieus en stapte over naar de studie van de Semitische talen. In 1878 legde hij hierin kandidaatsexamen af. Zijn belangrijkste leermeester werd de hoogleraar Arabisch, Michael Jan de Goeje. Snoucks doctoraalexamen in de Semitische letterkunde volgde op 8 november 1879. Dit examen, waarbij hij onder meer over de verhouding tussen zeloten en farizeeërs moest spreken, verliep voorspoedig en uit handen van De Goeje ontving hij zijn bul. Vervolgens ging hij terug naar huis. De achtergebleven examinatoren vonden op dat moment dat ze een bul met een te laag judicium hadden gegeven en stuurden pedel Oostveen naar de Hooigracht om Snouck weer naar het Academieggebouw te laten komen. Zij overhandigden hem een nieuwe bul, nu met het predicaat *cum laude*.

Uiteraard was Snouck Hurgronje zeer tevreden over dit predicaat, “allermeest om mijne overgelukkige moeder”, zoals hij schreef.

Het doctoraalexamen was voor Snouck Hurgronje niet het sluitstuk van zijn studie aan de Leidse universiteit. Hij schreef ook nog een dissertatie, waarvoor hij zowel de Koran als verschillende Arabische schrijvers uit de eerste eeuwen na het optreden van Mohammed bestudeerde om het oorspronkelijke karakter van de plechtigheden in Mekka te achterhalen. De historisch-kritische wijze waarop door Kuenen de bijbel werd bestudeerd, paste Snouck toe op de heilige islamitische geschriften.

Een van zijn conclusies was dat in de tijd vóór het optreden van Mohammed het in Mekka vooral ging om de jaarmarkt en niet om diepgewortelde religieuze plechtigheden. Er werden in Mekka weliswaar allerlei rituelen uitgevoerd, vele beelden van verschillende goden aanbeden, er werd rondom de Kaäba gerend en met steentjes gegooid, maar de meeste aandacht ging uit naar het vieren van omvangrijke feesten. Volgens Snouck had Mohammed zich in zijn jongere jaren ongetwijfeld aan het een en ander geërgerd, maar die ergernis had nooit het niveau bereikt dat hij er zich in de vorm van een openbaring over had uitgelaten. Pas later ging Mohammed het verhaal vertellen dat de plechtigheden in Mekka door aartsvader Abraham waren ingesteld. Hij deed dit nadat hij naar Medina was gevlucht en er had ervaren dat de joodse inwoners van de stad hem niet als profeet wensten te erkennen. Dit bracht hem tot het besluit de islam van het jodendom los te maken. De islam werd zodoende de oorspronke-

lijke godsdienst van Abraham, waarvan de joden in de loop der eeuwen waren afgeweken. Abraham werd ‘Ibrahim’ en volgens Snouck dankzij Mohammed “tevens gezant Gods tot een niet nader bepaald volk, den profeet van den waren godsdienst”. Hieraan voegde Mohammed het verhaal toe dat het heiligdom in Mekka door Abraham en zijn oudste zoon Ismaël gebouwd zou zijn, waarmee het als ‘oudste’ heiligdom het centrum van de nieuwe religie kon worden.

Snoucks proefschrift kreeg als titel *Het Mekkaansche feest*. Hij promoveerde op 24 november 1880 en vierde het samen met zijn clubgenoten van het studentencorps in het Hof van Holland in Noordwijk. Hij was nog maar 23 jaar oud, maar desondanks een zelfverzekerde wetenschapper. Hij liet zien dat een heilig boek als de Koran net zoals de Bijbel met een kritische blik moest worden gelezen, ook omdat Mohammed zich duidelijk in de tijd had ontwikkeld. Latere verhalen over het leven van Mohammed moesten daarbij zeer kritisch worden bestudeerd en waren als historische bron niet of nauwelijks bruikbaar. God of Allah speelde geen rol in zijn verhaal. Het ging om menselijk handelen dat wetenschappelijk moest worden bestudeerd – dat had Snouck in Leiden geleerd en daarmee zou hij doorgaan.

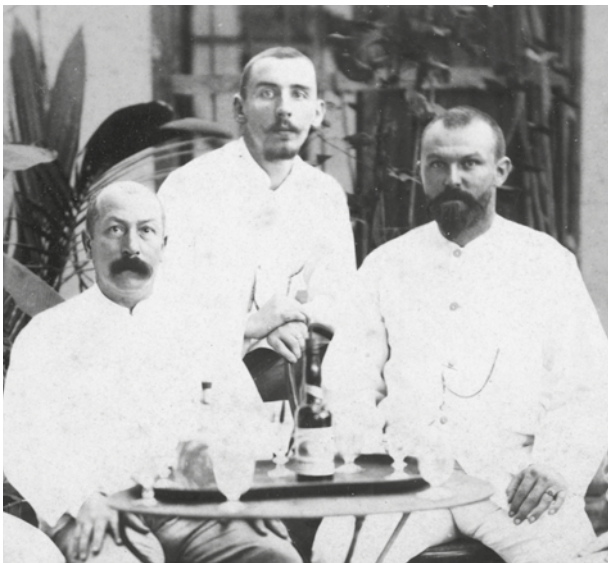
De reis naar Mekka

Maar Snouck zou niet alleen doorgaan met wat hij in Leiden had geleerd, hij zou ook verder gaan. Want kon het menselijk handelen niet veel beter in de alledaagse werkelijkheid worden bestudeerd dan vanuit een Leidse studeerkamer? Moesten er niet alleen teksten, maar ook samenlevingen worden

bestudeerd? Hij voelde dat zijn inzicht en kennis van de islam beperkt zouden blijven als hij zijn gehele leven in Europa zou doorbrengen. Of, zoals hij enkele jaren later zou schrijven: “Zoals de oriëntalist in Europa de door hem bestudeerde talen zich meestal niet goed weet eigen te maken omdat hij deze slechts met het oog observeert en niet met het oor, zo blijft zijn voorstelling van het geestelijke en maatschappelijke leven van de oosterlingen gewoonlijk gebrekkig zolang hem alleen boeken als getuige dienen.”

In 1884 kreeg hij de kans naar de Arabische wereld af te reizen. Die kans werd hem geboden door de Nederlandse consul-generaal in Djeddah, Johannes Adrianus Kruijt, die meer aandacht wilde besteden aan de Indische pelgrims in Mekka, mede met het oog op wat hij “de Pan-Islamitische beweging” noemde, die in zijn ogen vooral via geheime genootschappen in Nederlands-Indië propaganda trachtte te maken.

Kruijt wist overigens de Nederlandse regering niet van het nut en de noodzaak van een dergelijk onderzoek te overtuigen, maar enkele geleerde genootschappen, waaronder de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen, brachten het geld bijeen waarmee Snouck op reis kon gaan. Snouck was dus toen hij afreisde naar Djeddah geen spion in dienst van de Nederlandse regering, zoals wel eens wordt gezegd. Wel was het hem duidelijk dat de bestudering van de islam in Arabië ook van belang was voor het koloniale bestuur in Nederlands-Indië. “De Islam, die groote internationale met het groene vaandel, is eene macht, die door eene koloniale mogendheid als de onze met ernst be-

Christiaan Snouck Hurgronje tussen de consul-generaal in Djeddah, Johannes Kruijt (links) en de vice-consul Pieter van der Chijs. Foto: Christiaan Snouck Hurgronje. Collectie Universiteitsbibliotheek Leiden, Or 26.404: 1.

studeerd en met groote wijsheid behandeld moet worden”, schreef hij in 1884 in *De Indische Gids*.

Eenmaal in Djeddah raakte Snouck ervan overtuigd dat hij het meeste kon leren over hoe een islamitische samenleving in elkaar zat door zelf naar Mekka af te reizen in plaats van in Djeddah de verhalen van mensen uit Mekka op te tekenen. Er was wel de kwestie dat hij zich zou moeten voordoen als gelovig moslim. Iemand die vooral de geheimen van het religieuze leven wil bestuderen, moest afstand nemen van de Europese samenleving, schreef Snouck aan Kuenen: “Zonder eenige accommodatie gaat dit in het geheel niet; hoe sterker en ongedwongener de aanpassing, des te vruchtbaarder het onderzoek.”

Snouck had in zijn ogen weinig andere keus dan zich als moslim voor te doen. Er zouden personen zijn die deze, in de woorden van Snouck, “tijdelijke accommodatie” zouden afkeuren – niet in de laatste plaats in Nederland. Vandaar dat hij slechts een paar mensen erover schreef. Aan Kuenen vroeg hij zijn moeder gerust te stellen.

Snouck had tijdens zijn verblijf in Djeddah het vertrouwen gewonnen van zijn islamitische kennissen. Door zijn grote en soms superieure kennis van de islam had dat hem weinig moeite gekost. Iedereen die hij sprak was ervan overtuigd dat hij moslim was geworden, zonder ernaar te vragen. Op 5 januari liet hij zich door de barbier Sajjid Mohammed besnijden en nam hij een

islamitische naam aan: Abd al-Ghaffar, oftewel ‘Dienaar van de alles vergevende’. Een maand later vertrok hij naar Mekka. Al tijdens de eerste avond van zijn verblijf in de stad voldeed Snouck aan alle godsdienstige plichten in de Grote Moskee: hij liep zevenmaal om de Kaaba, kuste er de zwarte steen en dronk water uit de Zamzam-bron. Deze ‘tawâf van aankomst’ was voor Snouck, zoals hij later in de Verenigde Staten zou zeggen, “the great event in my life, the beginning of a mediaeval dream [...] performed in the sparingly illuminated temple”.

Snouck keek zijn ogen uit en vond voor zichzelf een huis, niet ver van de Grote Moskee en de ambtswoning van de Turkse gouverneur. Hij ging het leven van een gegoede Mekkaanse man leiden. Hij had daarbij de

Zicht op de moskee in Mekka met de Kaaba, jaren 80 19de eeuw. Foto: Christiaan Snouck Hurgronje. Uit: C. Snouck Hurgronje, *Bilder aus Mekka*, Leiden 1889.

beschikking over verschillende bedienden. Verder schafte hij zich voor 150 Maria Theresia-daalders een eigen Ethiopische slavin aan, die, zo schreef hij, “gelukkig geene der onaangename eigenaardigheden vertoont, waarvan men haar ras wel beticht”. Snouck had in Mekka gemerkt dat er openlijk over seksualiteit en alles wat daarmee samenhang werd gesproken. “In louter seksueel opzicht zijn alle Mekkanen vol lof over de dochters van Cham, aldus Snouck. Alleen het lage opleidingsniveau en bepaalde bijzonderheden

in het karakter van de negers stellen na enige tijd een begrenzing aan zulke genegenheid.”

Nee, verliefd werden de Mekkaanse mannen vooral op Ethiopische vrouwen, of liever gezegd: Ethiopische slavinnen – vandaar de keuze van Snouck voor een slavin met deze etnische achtergrond.

Gedurende zijn dagen in de stad, nam Snouck dagelijks waar wat er gebeurde, nam hij er foto’s van inwoners en pelgrims en volgde hij lessen in de Grote Moskee. Ook knoopte hij betrekkingen aan met islamitische ge-

leerden uit Nederlands-Indië die soms al vele jaren in Mekka verbleven. Daarbij trok een Soendanese schriftgeleerde zijn aandacht: Hasan Moestapa, die al bijna tien jaar zelfstandig kennis over de islam doceerde en daarbij enkele leerboeken van zijn hand in Caïro had laten drukken. We zullen hem later nog tegenkomen.

Uiteindelijk moest Snouck in september 1885 Mekka halsoverkop verlaten omdat hij in verband was gebracht met het uit het land smokkelen van een oudheidkundige vondst, de stèle van Teima – die zich nu in het Louvre bevindt. Dat Snouck hier niets mee te maken had, deed er niet toe. Het was voor hem een frustrerende afloop van zijn verblijf in de Arabische wereld.

Terug in Leiden ging hij doceren aan de universiteit en de aparte ‘Indische Instelling’, de opleiding voor indologen, en schreef hij zijn meesterwerk *Mekka* (1888-1889). Hij werd er wereldberoemd mee.

Hij had de smaak te pakken gekregen om in een islamitische omgeving te werken en wetenschappelijk onderzoek te doen. Vandaar dat hij probeerde een regeringsopdracht te krijgen om de islam in Nederlands-Indië te bestuderen. Het ging hem om de wetenschap, maar dan de wetenschap die praktisch kon worden toegepast. Snouck streefde naar “praktische wetenschap” en hij veronderstelde dat hij in Indië die vorm van wetenschap zou kunnen bedrijven.

In 1889 kreeg hij de uitnodiging van de regering zich daartoe naar Indië te begeven. Op 28 maart van dat jaar vertrok hij van het Leidse station van de Hollandse Spoorweg naar de Zuid-Italiaanse havenstad Brindisi, waar hij

aan boord zou gaan van een stoomschip dat hem meer dan 10.000 kilometer van Leiden zou brengen, namelijk in Nederlands-Indië. Chris’ moeder besepte hem waarschijnlijk niet meer terug te zullen zien. Aan de hoogleraar De Goeje schreef zij: “Veel vreugde heb ik hem te danken. Zijn streven en toewijding hebben voor mij nog eene bijzondere beteekenis en zijne tээрheid voor zijne moeder was immer mijn grootste rijkdom. [...] En als ik hem niet mocht wederzien, dat ik dan moge heengaan in de overtuiging dat hij hier zijne vrienden behield. Hij schijnt soms zoo hard – maar zijn hart is zoo zacht, dat weet niemand beter dan ik.”

Snouck in Indië: Nederland en de islam

Snouck arriveerde op 11 mei 1889 in de hoofdstad van Nederlands-Indië, Batavia. Op hem lagen bij aankomst stapels papieren te wachten, niet alleen over allerlei actuele zaken, maar ook over de bloedige opstand in Banten (West-Java) van een jaar eerder. Het koloniale gouvernement verwachtte van de Leidse geleerde onmiddellijk wetenschappelijk gefundeerde inzichten over met name de positie van de islam op Java. Daarbij werden de Arabische schriftgeleerde Sajjid Oethman en hadji Hasan Moestapa aangesteld als Snoucks assistenten. De laatste kende Snouck nog uit Mekka; hij was in 1885 na een dertienjarig verblijf in de heilige stad vanwege geldgebrek teruggekeerd naar de Preanger. Niet onbelangrijk voor de ontwikkeling van Snoucks denkbeelden over de islam in Nederlands-Indië was Moestapa’s voorliefde voor de Soendanese cultuur, die hem evenzeer inspireerde als de islam.

De moskee van Tjiandjoer op Java, ca. 1880. Foto: Woodbury & Page. Collectie Universiteitsbibliotheek Leiden, KITLV 3397.

Snouck reisde al snel over Java om de lokale samenleving te kunnen bestuderen, verbleef daarbij steeds bij inheemse hoofden en schriftgeleerden, en werd zo nu en dan door de lokale bevolking als een held ontvangen. Hij noteerde alles in schriftjes en constateerde dat de islam zich overal had vermengd met lokale gebruiken. Dat was voor Snouck overigens niet verrassend, omdat dat overal op de wereld was gebeurd. Sommige Nederlanders dachten echter dat Javanen geen ‘echte’ moslims waren, maar in feite Hindoes met een islamitische buitenkant. Snouck zou zijn hele leven tegen dit misverstand strijden. De inwoners van Nederlands-Indië waren in meerderheid moslim – en dat had Nederland simpelweg te accepteren. De grote vraag was hoe zo’n islamitische bevolking het bestuur van een

in godsdienstzaken neutrale koloniale overheid kon accepteren. De zoektocht naar een antwoord op deze vraag zou Snouck zijn levenswerk gaan noemen.

Zijn reizen over Java voerden Snouck in december 1889 naar Tjiamis, de hoofdplaats van het regentschap Galoeh in de Preanger. Hier werd hem de vermoedelijk zeventienjarige Sangkana voorgesteld, de dochter van de plaatselijke hoofdpenghoeloe hadji Moehamad Ta’ib. Penghoeloes waren sleutelfiguren in het islamitische leven in Nederlands-Indië – zij werden benoemd door de koloniale regering, stonden onder meer aan het hoofd van de moskee en waren verantwoordelijk voor de toepassing van het islamitische recht. Moehamad Ta’ib was dus niet de eerste de beste, en hij wilde dat Snouck met zijn dochter zou trouwen.

De vader van Moehamad Ta'ib was overigens tevens de overgrootvader van *Raden Ajoe Lasmita Koesoema*, de echtgenote van *Raden Toemenggoeng Koesoema Soebrata*, de regent van Galoeh. Beiden vonden Snouck een goede partij. Hij was niet alleen iemand die als pelgrim naar Mekka was geweest en een groot kenner van de islam, maar vooral iemand die een belangrijke functie bekleedde in het koloniale gouvernement. Was het voor Snouck liefde op het eerste gezicht? Of slechts de wens te beschikken over een inheemse huishoudster, een njai? Of iets anders? Niemand die het wist. Snouck liep niet te koop met zijn persoonlijke gevoelens. Sangkana zal op haar beurt weinig keus hebben gehad. Op Java werd immers op jonge leeftijd getrouwd en met meisjes werd meer haast gemaakt dan met jongens.

Snouck liet zich overhalen met Sangkana te huwen, volgens het islamitische recht en tijdens een ceremonie in de plaatselijke moskee. De plechtigheid duurde niet langer dan enkele minuten, maar dat nam niet weg dat volgens de islamitische wet Snouck en Sangkana waren gehuwd. Het echtpaar ging vervolgens wonen in een huis in de inheemse kampong achter de wijk Kramat in Batavia. Snouck zou in de kampong naar volle tevredenheid wonen, zo blijkt uit de beschrijving van zijn woonsituatie: "Thans woon ik hier rustig, niet als andere Europeanen in een paleis, maar een eind achter den grooten weg, in een half Inlandsch, half Europeesch huis met groot erf, waarop tal van kokos-, mangga-, limoen, manggiszuurzak- en andere vruchtboomen, stal met paard en rijtuig enz. [...] Voor Inlanders meer bereikbaar dan an-

Snoucks eerste vrouw Sangkana met een van haar zonen, jaren 90 19de eeuw. Fotograaf onbekend. Particuliere collectie.

dere Europeanen, voor rasgenooten minder." En dat was nu juist de bedoeling.

Snouck zou gedurende zijn jaren in Nederlands-Indië duizenden adviezen schrijven over tal van zaken, van de toepassing in de kolonie van het islamitische familie- en erfrecht tot de regels rondom de bedevaart naar Mekka. Hij ontraadde het koloniale bestuur daarbij de deelname aan de hadj tegen te werken. Pogingen daartoe zouden alleen maar een averechts effect hebben. De grote meerderheid van de pelgrims onderging volgens Snouck in Mekka "weinig of geene invloeden, waaraan zij niet ook tehuis blootgesteld zou zijn". Belangrijker was het islamitische onderwijs in het toenemende aantal *pesantrèns* onder toezicht te brengen. Daardoor zou de bevolking in ieder geval merken "dat de wijze, waarop hare kinderen worden opgevoed en onderwezen, der Regeering geene onverschillige zaak is".

Verder stond Snouck het beperken van de migratie vanuit de Arabische wereld naar Nederlands-Indië voor. Arabische migranten droegen volgens hem niet bij aan de Nederlands-Indische economie en propageerden radicale, 'panislamistische' ideeën die in de Arabische wereld opgeld deden. Ook moesten al te radicale predikers worden vervolgd. Over het karakter van de islam moest geen misverstand bestaan. "De Islam leert nu eenmaal, dat de plicht van iederen geloovige is, hetgeen in zijne omgeving met de Moslimsche wet in strijd is, te bestrijden, zoo mogelijk met geweld", zo legde Snouck uit. "Alleen eene zeer milde interpretatie van dien plicht maakt een rustig samenleven van menschen van verschillende denkwijze mogelijk, maar het kan geene verwondering baren, dat heethoofden bedoeld voorschrijf op eene wijze interpreteren, die hen in elken geordenden staat, ook waar het gezag in Mohammedaansche handen is, met de gestelde machten in strijd brengt." Ook in door moslims bestuurde landen werden radicale predikers vervolgd – niet zo gek dat Nederland in Indië hetzelfde moest doen.

Tegelijkertijd probeerde Snouck de koloniale overheid en koloniale bestuursambtenaren respect voor de islam bij te brengen. Inheemse hoofden moesten zich bijvoorbeeld niet gedwongen voelen bij bijeenkomsten alcohol te nuttigen. Verder probeerde hij de rechtszekerheid van de inheemse bevolking te vergroten, door ervoor te zorgen dat penghoeloes goed werden geselecteerd alvorens benoemd te worden en door regels omtrent het huwelijk op te stellen. Snoucks boodschap was dat de koloniale overheid

niet te terughoudend moest zijn bij het zich bemoeien met religieuze aangelegenheden, zolang het maar niet ging over het innerlijke godsdienstige leven van de moslims.

Daarnaast had hij duidelijke opvattingen over de toekomst van het koloniale bestuur op Java. Hij vond dat de inheemse ambtenaren te veel door de Nederlandse residenten, assistent-residenten en controleurs naar de achtergrond waren gedrongen. Door de Nederlandse ambitie om op Java al dan niet geïnspireerd door *Max Havelaar* een goed koloniaal bestuur te laten functioneren, waren de inheemse ambtenaren volgens Snouck veelal teruggebracht tot "instrumenten zonder wil en ornamenten zonder innerlijke waarde". Die situatie werd steeds minder houdbaar, vooral omdat de hogere inheemse ambtenaren hun zonen een zo goed mogelijke scholing probeerden te geven. Snouck was persoonlijk bekend met tal van jongelui uit de inheemse aristocratie die in Batavia naar Europese scholen gingen en qua kennis niet onderdeden voor Nederlandse leeftijdsgenoten. Hij bepleitte daarom een veel zelfstandiger positie voor de inheemse bestuursambtenaren op Java en Madoera.

Ondertussen kreeg Snouck samen met zijn Sangkana kinderen. Op 3 mei 1891 was hun dochter Salmah Emah geboren, een jaar later gevolgd door de geboorte van hun zoon Oemar. In 1893 zou hun tweede dochter Aminah worden geboren en een jaar later, op 31 december 1894, hun tweede zoon Ibrahim. Het gezin verhuisde naar de wijk Parapatan, waar een huis aan de Djalan Kampong Lima werd betrokken, thans de Jalan Wahid Hasyim.

Snouck in Indië: Atjeh

In 1891 en 1892 verbleef Snouck negen maanden in de hoofdstad van Atjeh, Kota Radja. Atjeh was sedert 1874 onderdeel van Nederlands-Indië, althans op papier. In dat jaar had het Nederlandse koloniale leger met veel moeite de kraton van de sultan weten te bezetten. Jaren van militaire strijd waren gevolgd, waarbij het Nederlandse koloniale leger grote verwoestingen in het gebied had aangericht, maar geen controle had kunnen verkrijgen. In augustus 1884 was uiteindelijk overgegaan tot de bouw van een linie van zestien forten dicht rond Kota Radja. De onderwerping van de Atjehse bevolking werd van achter de linie afgewacht: dat scheelde in ieder geval allerlei uitgaven. Hiernaast bleven in Atjeh slechts drie Nederlandse posten bestaan: twee havenplaatsen aan de noordoostkust en een havenplaats aan de westkust.

In 1891 en 1892 stelde Snouck in Atjeh een onderzoek in naar de situatie in het gebied. Daarbij maakte hij overigens geen gebruik van spionnen. Hij had in spionnen weinig vertrouwen: die verzonnen volgens hem vaak verhalen om hun eigen belang te onderstrepen. Hoe dan ook, voor Snouck was het snel duidelijk dat er in Atjeh sprake was van wat hij een al eeuwenlang bestaande “algemeenen kafirhaat of -verachting” noemde, die eigenlijk nog nooit “door gevoelige lessen binnen zekere perken was teruggedrongen”. Algemeen werd in Atjeh gedacht dat ongelovigen eropuit waren de islam af te schaffen. De Nederlanders waren er daarom niet welkom. De combinatie van enerzijds de islam, die iedereen die in een heilige oorlog sneuvelde grote beloningen in het hiernamaals beloofde, en

anderzijds “het naieve geloof der Atjehers aan eigen onoverwinnelijkheid, gevoed door eeuwenlange verwendheid en het ontbreken van eene gevoelige les”, zorgde er volgens Snouck voor dat de Nederlanders geconfronteerd werden met een “waren volksoorlog”.

Het was echter een volksoorlog zonder een duidelijke Atjehse leider. De naar het binnenland verdreven sultan had geen enkel gezag in de Atjehse samenleving. De Nederlandse pogingen om met de sultans-partij onderhandelingen te beginnen, hadden volgens Snouck daarom geen enkele zin. Het districtshoofd, de *oelèëbalang*, had volgens Snouck traditioneel het meeste gezag onder de bevolking. De *oelèëbalangs* hadden hun positie echter verloren aan de *oelama's*, de islamitische schriftgeleerden. Zij hadden van de komst van de Nederlanders het meest te vrezen en waren daarom de meest onverzoenlijke tegenstanders van de pogingen Atjeh bij Nederlands-Indië in te lijven.

De *oelama's* waren erin geslaagd de strijd een meer religieus karakter te geven, zelfs te maken tot een heilige oorlog, een *prang sabil*. Daarnaast waren er nog de avonturiers, gelukzoekers en dergelijke “vrije bendevoerden”, die meer of minder openlijk streefden naar het *oelèëbalangschap*. Deze bendevoerden terroriseerden de “rustige bewoners der kampongs” om geld te krijgen en geen samenwerking met de Nederlanders na te streven. De kampongbewoners hadden daarbij volgens Snouck geen andere keuze dan de bendevoerden ter wille te zijn. Van het koloniale leger, dat zich achter de geconcentreerde linie had teruggetrokken, viel immers geen bescherming te verwachten. De Neder-

De geconcentreerde linie rondom Koeta Radja in Atjeh, 1892. Fotograaf onbekend. Collectie Universiteitsbibliotheek Leiden, KITLV 4917.

landers verkeerden volgens Snouck “bij het innemen eener beperkte stelling, in de positie van den aan de ketting liggenden aap, die door een aantal knapen zonder veel gevaar voor hun welzijn tot dolwordens toe geplaagd kan worden, de kampongbewoners om ons heen hebben zoowel de beten van den aap als de steken zijner belagers te duchten.”

Snouck had drie belangrijke adviezen voor de koloniale regering. Allereerst moesten de Nederlanders de sultan en zijn entourage in het vervolg geheel links laten liggen. In de tweede plaats kon met “de actief vijandige partij” niet worden onderhandeld, want die bestond uit *oelama's* en avonturiers die hun leer en hun eigenbelang met zich meebrachten en volgens Snouck “alleen voor geweld” zou-

den zwichten. Er was volgens Snouck maar één keuze: de Nederlanders moesten hen “zeer gevoelig” slaan, “zoodat vrees de Atjehers weerhoudt van de gevaarlijk geworden aansluiting aan die bendevoerden”. Het was “eene conditio sine qua non van het herstel der rust in Groot-Atjeh”. Ten slotte moesten de Nederlanders proberen het vertrouwen van de gewone bevolking in hun goede bedoelingen te herwinnen. Dit kon gedaan worden door de bevordering van landbouw, nijverheid en vooral handel. Indien deze drie ideeën zouden worden toegepast, zou Atjeh kunnen worden gepacificeerd, aldus Snouck.

Voorlopig deed de koloniale regering weinig met Snoucks aanbevelingen. Het voeren van een volledige oorlog zou te kostbaar

Snouck Hurgronje (geheel links) op bivak met Johannes van Heutsz (zittend met benen over elkaar) in Atjeh, jaren 90 19de eeuw. Fotograaf onbekend. Collectie Universiteitsbibliotheek Leiden, KITLV 31910.

worden, zo vond men. Snouck dacht daar zo het zijne van en vertaalde de opbrengst van zijn onderzoek naar een nieuw meesterwerk, het driedelige *De Atjehers* (1893-1895).

In 1896 zou de koloniale regering uiteindelijk Snoucks aanbevelingen inzake Atjeh overnemen. Het zou echter nog twee jaren duren voordat een en ander in een nieuwe militaire strategie zou worden vertaald. Verantwoordelijk voor de uitvoering van deze strategie werden enerzijds de militair Jo van Heutsz en anderzijds Snouck, die als adviseur van Van Heutsz de hoogste civiele functionaris in Atjeh werd. Samen zouden zij het Atjehse verzet en de tegenstanders van de oelèëbalangs in het gehele gebied militair gaan bestrijden, daarbij met de sultan geen

rekening houden en voor de toekomst een nieuwe generatie inheemse hoofden opleiden. Een en ander zou veel tijd in beslag gaan nemen, daarvan was Snouck overtuigd.

Het leven in Atjeh en de deelname aan de militaire expedities zouden Snouck goed bevallen, ook al betekende het dat hij naar eigen zeggen “meer dan eens” een kogel langs zich heen kreeg en hij “meermalen de emotie van een klewanganval” in zijn “onmiddellijke nabijheid” moest meemaken. Hij was degene die het bestuur in Atjeh vormgaf, terwijl Van Heutsz zich vooral met de militaire operaties bezighield. De samenwerking tussen beiden was uitstekend.

Dat de onderwerping van Atjeh gepaard ging met militair geweld en dat dat geweld

vooral gericht was op de oelama's en “andere avonturiers” en hun volgelingen, was voor Snouck geen enkel probleem. “De consequentie van de door mij aanbevolen actieve politiek moest dus voor de verschillende oelama's deze zijn, dat zij òf sneuvelden, of zich in de verre Gajò-landen in stilte terugtrokken om buiten ons bereik te blijven, of met onze vergunning zich als rustige burgers in het gebied van hunnen oelèëbalang weder gingen vestigen, om daar als godsdienstleeraar te fungeeren”, constateerde hij in november 1899. Veel oelama's en hun volgelingen sneuvelden in hun strijd tegen het Nederlandse koloniale leger. In de woorden van Snouck werd zo “het onkruid der geestelijke hoofden radicaal gezuiverd”, waardoor onder de bevolking “de lust om zich door oelama's den weg naar het Paradijs te laten wijzen” aanmerkelijk afnam.

Het bestuur in Atjeh werd in handen gegeven van aan het koloniale gezag onderworpen oelèëbalangs. Zij vormden volgens Snouck nog steeds de sleutel om een gebied werkelijk onder controle te kunnen brengen. Hij verdiepte zich nauwelijks in de beweegredenen van de gewone bevolking om in opstand tegen de Nederlanders te komen. Atjehse boeren werden volgens hem gemakkelijk misleid door oelama's en konden daarvoor “bijgeloovige volgelingen” worden die vervolgens “hunne dwaasheid met den dood” moesten bekopen. Wat de Atjehse bevolking precies vond van het vervolgen van hun religieuze leiders vroeg Snouck zich niet af.

Morele bezwaren tegen het voeren van oorlog had hij niet. Omstreeks de eeuwwisseling was hij een exponent van het ‘ethisch

imperialisme’, al bestond die term in zijn tijd nog niet. Gebieden waar in zijn ogen slechts anarchie was, een despotisch bestuur of waar benden de dienst uitmaakten, moesten onder koloniaal gezag worden gebracht, desnoods met militair geweld.

Persoonlijk leven

Snouck had het in Atjeh naar zijn zin. Het was een periode in zijn leven die volgde op een tijd vol verdriet. Allereerst was in 1892 in Leiden zijn moeder overleden. “Het is mij een scheur door het leven, en veel tijd zal moeten verlopen, voordat de afstomping van het smartgevoel merkbaar wordt”, zo schreef hij aan zijn leermeester De Goeje. Begin oktober 1895 overleed, terwijl hij op reis was, zijn vrouw Sangkana thuis in Batavia aan de gevolgen van een miskraam. Snouck spoedde zich naar huis, maar kon niets meer doen. De klap was immens. “De wereld is mij grauw geworden en ik heb het gevoel van een oud en suffend wezen te zijn.” Zijn kinderen werden in Tjiamis door Lasmitakoesoema, de vrouw van de plaatselijke regent, onder haar hoede genomen.

In 1898 bracht zijn voormalige medewerker hadji Hasan Moestapa Snouck in contact met Siti Sadijah, de in 1885 geboren dochter van de kalipah, de plaatsvervangend hoofdpenghloe van Bandoeng hadji Moehamad Soe'eb, lokaal beter bekend als ‘Kalipah Apo’. Siti Sadijah, die ook wel Buah werd genoemd, was nog maar dertien jaar jong, maar haar welvarende vader vond het belangrijk dat zij reeds op haar leeftijd een huwelijkspartner vond. Een islamitisch huwelijk met Snouck was het gevolg, ook al zouden beiden pas later in de tijd werkelijk met elkaar gaan samenleven.

Familieportret uit ca. 1907-1910 met op de stoel rechts Snoucks tweede vrouw Buah met hun zoon Joesoef, Lasmitakoesoema (op de stoel links) en staand van links naar rechts Ibrahim, Aminah, Emah en Oemar. Fotograaf onbekend. Particuliere collectie.

Dat samenwonen begon in 1904, in Snoucks huis aan de Djalan Kampong Lima. Buah was toen negentien jaar oud, Snouck inmiddels 47 – een leeftijdsverschil van 28 jaar. Buah zorgde voor het huishouden en voor Snouck, en in januari van 1905 schonk zij het leven aan een zoon, die de naam Joesoef kreeg. Snouck noemde Buah “mijn geliefde Soendanese prinses”.

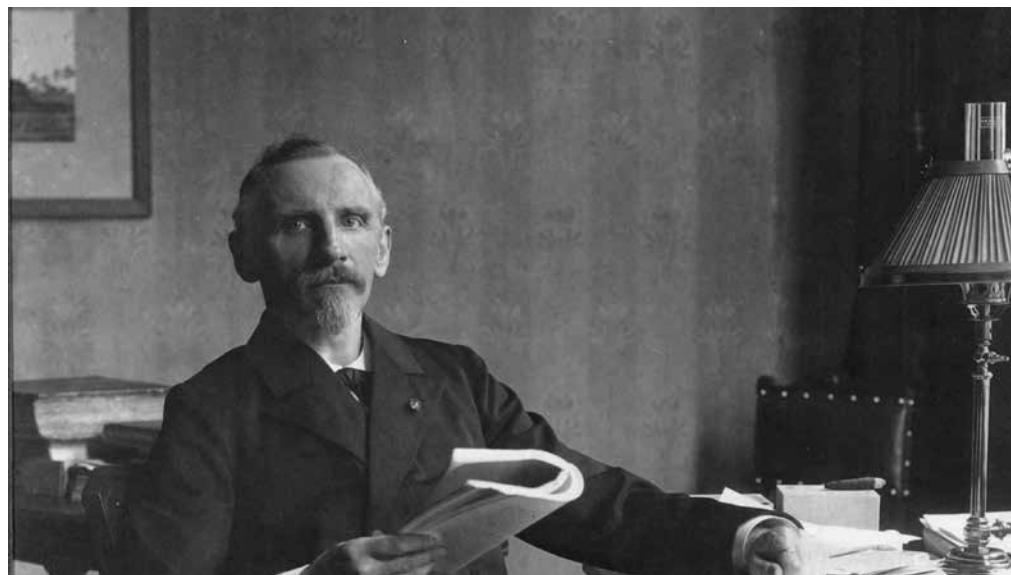
Maar ondanks zijn gelukkige leven met Siti Sadjah, besloot Snouck in 1906 uit Nederlands-Indië te vertrekken. De reden was een alsmat toenemende ergernis over het beleid van de inmiddels tot gouverneur-generaal benoemde Van Heutsz. Snoucks adviezen werden niet langer altijd overgenomen en voor iemand die ervan overtuigd was altijd gelijk te hebben, was dat uiteindelijk niet meer dragelijk. Hij vertrok en werd benoemd tot hoogleeraar Arabisch aan de Leidse universiteit.

In Leiden zou zijn persoonlijke leven ook een nieuwe wending krijgen. In het begin van 1910 knoopte de 53-jarige Snouck een relatie aan met de 36-jarige Ida Oort, die al snel serieuze vormen aannam. Het was toen ook duidelijk dat zijn leven in Nederlands-Indië een definitief afgesloten hoofdstuk was geworden, waarbij het goed uitkwam dat zijn Soedanese huwelijk nooit officieel voor de Nederlandse wet was erkend. Formeel weerhield niets hem ervan met Ida

Oort te trouwen, wat hij in juli van dat jaar dan ook deed. Het verdringen van zijn gevoelens voor Buah en zijn kinderen in Nederlands-Indië zou hem overigens minder gemakkelijk afgaan. Met hen bleef hij corresponderen, ook nadat hij in 1914 een dochter had gekregen, Christien.

Snouck als Leids geleerde

Snoucks Leidse jaren worden gekenmerkt door een steeds kritischer houding tegenover het Nederlandse koloniale beleid. Ook van zijn eerdere optimisme over de gang van zaken in Atjeh was uiteindelijk weinig over. Er was bij hem sprake van een steeds grotere teleurstelling over de voortdurende strijd in het gebied. Elk jaar werden honderden Atjehers door koloniale troepen gedood en de dag dat de Atjehse bevolking het gezag van het Nederlandse koloniale bestuur zou

Christiaan Snouck Hurgronje in zijn studeerkamer in zijn huis aan de Witte Singel, ca. 1914 (detail). Fotograaf onbekend. Collectie Universiteitsbibliotheek Leiden, Or 8952 L 5.

accepteren leek niet dichterbij te komen. Op de onderwerping van Atjeh was overduidelijk geen pacificatie gevolgd.

Aan zijn wetenschappelijke autoriteit twijfelde ondertussen niemand en velen keken tegen hem op. Hij zou de rest van zijn leven grote indruk blijven maken met zijn fenomenale kennis van de islam, de Arabische wereld en de samenlevingen in Nederlands-Indië. Voor zijn studenten en promovendi was hij vaak een uiterst strenge leermeester. Sommigen zouden krassen op hun ziel oplopen die nimmer zouden helen.

Snouck probeerde de draad van zijn wetenschappelijke werk weer op te pakken door in de Ottomaanse hoofdstad Constantinopel onderzoek te gaan doen, net zoals hij dat in Mekka, op Java en in Atjeh had gedaan.

Tijd om zijn waarnemingen in Constantinopel te vertalen in een wetenschappelijke verhandeling bleek hij in de jaren die volgden niet te hebben. Bestuurlijke functies, ambtelijke adviezen, academisch onderwijs en de pogingen Nederlandse koloniale denkers, politici en bestuurders te overtuigen van zijn ideeën over de toekomst van het Nederlandse bestuur in Nederlands-Indië vergden alle aandacht.

Centraal in zijn denken stond in zijn eerste jaren in Leiden de samenwerking tussen het Nederlandse bestuur en leden van de inheemse elite, die westers geschoold moesten worden en daardoor in staat zouden zijn als moslims in de moderne samenleving te functioneren. Ze konden zich verbinden met Nederland en er zo onder andere voor zor-

gen dat de in godsdienstzaken neutrale koloniale overheid in Indië door de bevolking werd geaccepteerd. Uiteindelijk zouden Nederland en Nederlands-Indië een eenheid vormen. Dat was de kern van de door hem voorgestane associatiepolitiek. Aan het creëren van de voorwaarden om van deze politiek een succes te maken, werd echter slechts mondjesmaat en langzaam voldaan.

Zoals bij veel anderen wijzigde Snoucks visie op de wereld zich als gevolg van de gruwelijkheden van de Eerste Wereldoorlog. Hoe langer hoe meer raakte hij overtuigd van de waarde van een democratische staatsvorm. Door de oorlog en het nationalisme waaraan ook zijn buitenlandse collega's ten prooi vielen, verloor hij ieder geloof in de superioriteit van de Europese beschaving. Ook realiseerde hij zich dat in een koloniaal systeem altijd sprake was van overheersers en overheersten, en dat dat uiteindelijk niet houdbaar was.

Gevolg was dat hij na de oorlog niet langer streefde naar de associatie van de Indonesische elite aan de Nederlandse cultuur en de vorming van één natie met westerse en oosterse Nederlanders. Het geven aan Nederlands-Indië van een zo groot mogelijk autonomie in combinatie met een democratische staatsvorm werd nu zijn streven.

Hij werkte ondertussen vanuit zijn huis aan het Rapenburg, nadat hij eerder aan de Witte Singel had gewoond, op de plek waar nu de faculteit der Geesteswetenschappen en de UB is gevestigd. Het huis aan het Rapenburg was mooi en groot, maar er was voor Snouck na de Eerste Wereldoorlog veel om somber en melancholiek van te worden.

Het was een gemoedstoestand waarvoor hij ook in andere tijden overduidelijk aanleg had. Zijn grootste frustratie was wel zijn onvermogen nog te komen tot origineel wetenschappelijk werk. Hij werd bedolven onder allerlei werkzaamheden, maar liet zich ook onder werkzaamheden bedelven. Zo werd hij achtereenvolgens senaatssecretaris en rector magnificus van de Leidse universiteit.

Op 8 februari 1922, op zijn 65ste verjaardag, hield hij zijn diesoratie, *De Islâm en het rassenprobleem*. Hij was tot dit onderwerp gekomen door verschillende recente Amerikaanse werken waarin werd gewaarschuwd voor de ondergang van het blanke ras – met een redenering die lijkt op de huidige omvolkingsideeën in de kringen van Geert Wilders en Thierry Baudet.

Snouck constateerde in zijn rede dat wat er ook over rassen werd gezegd en geschreven, iedereen uiteindelijk bewust of onbewust uitging van “de eenheid van het menselijk geslacht”. Waarom zouden anders zendelingen “heidenen” proberen te bekeren of koloniale mogendheden proberen gekoloniseerde volken verder te ontwikkelen? Wat dit laatste betrof, was volgens Snouck overigens de periode van “ontvoogding” aangebroken. “Het is een overgangperiode van den ouden in een nieuwen tijd en groote moeilijkheden zijn te overwinnen om dien overgang met den vereischten spoed en en zonder ongewenschte schokken te doen verlopen”, aldus Snouck. Vormen van “ras-egoïsme” en “ras-hoogmoed” zouden daarbij alleen maar tot problemen leiden. “Slagen kunnen wij alleen, wanneer wij ons volkomen bereid toonen tot samenwerking van blank

Het huwelijk van Snoucks zoon Raden Joesoef en Madeleine Wiranatakoesoema in 1930. Fotograaf onbekend. Particuliere collectie.

en bruin op den voet van principieele gelijkwaardigheid der rassen.”

Snouck besloot zijn oratie met de oproep de Leidse universiteit niet alleen een bolwerk van vrijheid te laten zijn, maar ook een “bolwerk der algemeene menschenliefde”. Ongeveer driehonderd personen hadden Snoucks oratie aangehoord. Groter was het Groot Auditorium van het Academieggebouw nu eenmaal niet. “Leiden op zijn best”, had de Leidse jurist Cornelis van Vollenhoven uitgeroepen.

In zijn latere jaren zocht Snouck troost in het ophalen van herinneringen. Degenen die

bij hem langskwamen moesten vaak urenlang verhalen aanhoren uit een voor hem gelukkiger verleden. Troost was ook nodig vanwege sterfgevallen waarmee hij geconfronteerd bleef worden, van zijn zussen, van collega's en geestverwanten als Van Vollenhoven. Telkens had hij moeite het verlies te verwerken.

Snoucks latere jaren kenden ook gelukkige momenten. Zo groeide zijn dochter Christien voorspoedig op, trouwde in Nederlands-Indië zijn zoon Joesoef met de dochter van de regent van Bandoeng Wiranatakoesoema, een van zijn Indonesische leerlingen,

Het graf van Christiaan Snouck Hurgronje op begraafplaats Groenesteeg in Leiden. Foto: Wim van den Doel.

hield hij contact met zijn clubgenoten uit zijn studietijd, met geleerden en vrienden uit de gehele wereld en wist hij leerlingen benoemd te krijgen tot consul of zaakgelastigde in Djeddah, waardoor hij tot zijn plezier betrokken bleef bij het Nederlandse beleid ten aanzien van de Arabische wereld.

Voor hem was het herstel van de internationale wetenschappelijke samenwerking op het terrein van de oosterse studies van belang. Een persoonlijk hoogtepunt in dit kader was het succesvolle Internationale Oriëntalistencongres in Leiden in 1931.

Maar zijn leven en successen mochten van hem nauwelijks gevierd worden. Het gevoel tekort te zijn geschoten en de redenen tot bitterheid overheersten. Om zichzelf te beschermen hield hij veel personen op een afstand, hoewel hij geen moeite had studen-

ten en oud-studenten desgevraagd te voorzien van goede raad en hij belangstelling hield voor degenen die hem dierbaar waren. In 1936 overleed hij en werd hij in alle stilte op de begraafplaats Groenesteeg begraven. Zelfs zijn vrouw en dochter waren daarbij niet aanwezig. In Nederlands-Indië treurde onder tussen Snoucks tweede vrouw Siti Sadijah om zijn overlijden.

Tot slot

Wat kunnen we nu over Christiaan Snouck Hurgronje zeggen? Allereerst dat hij een wetenschapper van wereldformaat is geweest, die al op jonge leeftijd indruk maakte met zijn proefschrift en vervolgens nieuwe wegen insloeg door de islamitische samenleving zowel in Arabië als in Nederlands-Indië zelf waar te nemen en te analyseren. Hij werd er-

mee de grondlegger van de moderne islamwetenschap.

In de tweede plaats dat hij leefde en werkte in het koloniale tijdperk. Daarin was hij in zijn tijd in Nederlands-Indië zowel een pleitbezorger van de emancipatie van de inheemse elite op Java en Madoera als een voorstander van beslissend militair ingrijpen in Atjeh. Lange tijd vond Snouck dat een koloniaal bestuur het beste was voor de bevolking van Nederlands-Indië. En dat bestuur moest zich, indien nodig, met geweld in een bepaald gebied vestigen. Maar in dat bestuur moest plaats zijn voor Indonesiërs. Dat bestuur moest ook met respect omgaan met de islamitische religie van de meerderheid van de bevolking, ervoor zorgen dat het islamitische recht op een goede manier werd toegepast, en optreden wanneer zich religieuze problemen voordeden.

In de derde plaats is duidelijk dat zijn ideeën zich na terugkeer in Leiden verder ontwikkelden. Hij werd kritisch op het Nederlandse optreden in Atjeh en vond dat Nederland zo spoedig mogelijk werk moest maken van het geven van zelfstandigheid aan Indonesië. Het waren de ideeën waarmee hij ook generaties studenten in Leiden opleidde. Van op racistische vooroordelen gebaseerde opvattingen moest hij niets hebben. Daartegen keerde

hij zich in scherpe bewoordingen. Vandaar ook dat hij na de Tweede Wereldoorlog is afgebeeld in een van de gebrandschilderde ramen van het Academiegebouw van de universiteit.

Snoucks privéleven laat ik voor wat het is geweest – u kunt daarover zelf een mening vormen – en ik eindig met de vraag of Snouck anno 2021 nog relevant is. In ieder geval is zijn opvatting over hoe een neutrale overheid met de islam moet omgaan nog steeds het lezen waard. Snouck zou nu adviseren in Nederland de islam niet te bestrijden, maar te accepteren dat er moslims in ons land wonen. Hij zou de overheid aansporen zich met allerlei uitingen van het religieuze leven van moslims te engageren – behalve wanneer het de innerlijke overtuigingen van moslims betreft. De bouw van moskeeën zou echter zeker niet moeten worden tegengegaan. Hij zou er verder voor pleiten dat de islam zich in Nederland op een eigen manier zou kunnen ontwikkelen. Invloed uit het buitenland zou hij proberen tegen te gaan en radicale predikers zou hij vervolgen. Maar hij zou geen gebruik maken van spionnen of vage onderzoeksbureaus. Of dit in onze tijd verstandige beleidsadviezen zouden zijn, laat ik graag aan u over.

Noot

¹ Voor de verantwoording van het volgende verwijst de auteur naar zijn biografie *Snouck: het volkomen geleerdenleven van Christiaan Snouck Hurgronje* (Amsterdam 2021).

Luchtfoto van het meanderende deel van de Allier rivier bij Bressoles in centraal Frankrijk, 2022. Een vergelijkbaar meanderpatroon ontstaat in de Oude Rijn vanaf de vroege middeleeuwen. Foto: G. Geerling.

De meanderende Oude Rijn

Reconstructie van de rivierloop in de Romeinse tijd en vroege middeleeuwen

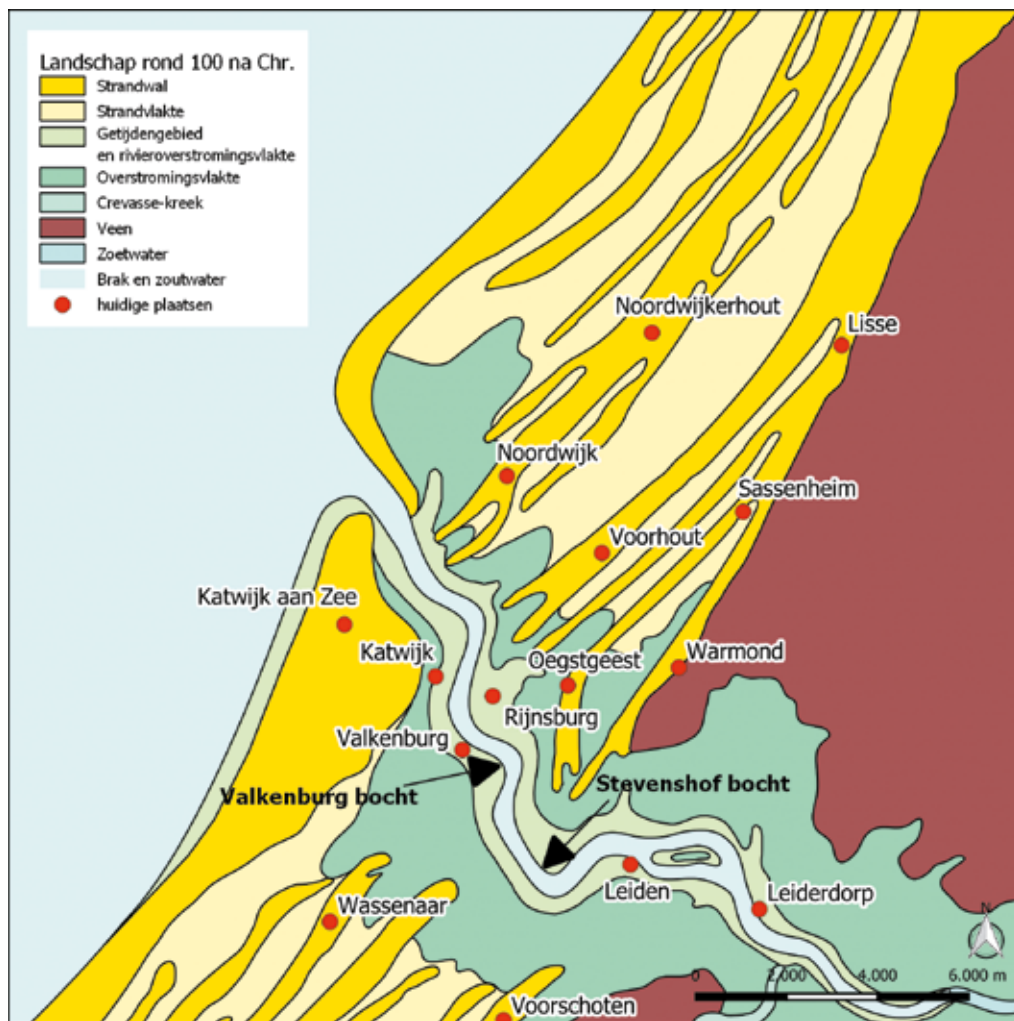
Antoine Wilbers

Antoine Wilbers is doctor in de Fysische Geografie. Hij is gepromoveerd op fluviatiele processen en is sinds 2005 werkzaam in de archeologie, waarbij hij vele honderden booronderzoeken heeft uitgevoerd in het Oude Rijngebied. Dr. Antoine Wilbers werkt als senior KNA-prospecteur en senior KNA-specialist fysische geografie bij IDDS Archeologie en Bouwhistorie.

De Oude Rijn bij Leiden is nu een deels dicht-geslibde restgeul, maar was ooit de grootste riviertak van de Rijn in de Lage Landen.¹ Deze riviertak kende in de loop der eeuwen verschillende rivierpatronen;² in de Romeinse tijd had de Oude Rijn tussen Leiderdorp en de kust waarschijnlijk een rechte rivierloop; terwijl de rivier in de vroege middeleeuwen een kronkelige loop had (meanderde). Het zijn deze meanders die bij het inactief worden van de Oude Rijn, in de twaalfde eeuw, zijn achtergebleven in het huidige landschap. Door het meanderen van de rivier zijn gedurende de vroege middeleeuwen veel van de archeologische resten uit de Romeinse tijd (en eerder) verdwenen, waardoor deze niet meer te vinden zijn langs de huidige rivierloop. Waar in Leiden mogen we dan wel nog archeologische resten verwachten uit de Romeinse tijd?

De archeologische verwachting van een rivier

Archeologische verwachtingen zijn vooral gebaseerd op het landschap en de ontwikkeling daarvan. Een gedegen kennis van die ontwikkeling en van de verschillende geomorfologische eenheden³ daarin is dus van groot belang bij het bepalen van de kans dat er archeologische waarden voorkomen uit een bepaalde periode. Als de ontwikkeling van het landschap onjuist wordt ingeschat, leidt dat onherroepelijk tot het opstellen van verkeerde verwachtingen en daarmee tot het missen van archeologische waarden of het doen van niet-adequaat archeologisch onderzoek. Een voorbeeld van een gebied waar de archeologische verwachtingen mogelijk foutief zijn ingeschat door een gebrekkige kennis van de ontwikkeling van het landschap is de delta van de Oude Rijn tussen Leiderdorp en Katwijk. De ontwikkeling van deze delta heeft

Afbeelding 1. Kaart met paleografische reconstructie van Nederland in de Romeinse tijd rond 100 na Christus, detail met de Valkenburgbocht en de Stevenshofbocht. Gebaseerd op Peter Vos, Michiel van der Meulen, Henk Weerts & Jos Bazelmans, Atlas van Nederland in het Holoceen. Landschap en bewoning vanaf de laatste ijstijd tot nu (Amsterdam, 2018).

millennia geduurd en is zeer complex door de interactie van de rivier en de zee. Ook zijn de geomorfologische eenheden in dit landschap moeilijk van elkaar te onderscheiden doordat de afzettingen van deze eenheden vrijwel allemaal bestaan uit klei- en zandlagen.

Verscheidene geologen, fysisch geografen en archeologen⁴ hebben gepoogd de ontwikkeling van het landschap en de rivierlopen in de delta van de Oude Rijn te karteren en beschrijven. Daarbij gaat men uit van de laatst bekende loop van de Oude Rijn, de

restanten van de geul zoals deze nu bij Leiderdorp, Leiden en Katwijk ligt. De rivierloop uit de ijzertijd (800 tot 12 voor Christus) en de hierop aansluitende Romeinse tijd (12 voor tot 450 na Christus) wordt in deze reconstructies nagenoeg hetzelfde getekend als deze laatst bekende loop, bijvoorbeeld met de bochten bij Valkenburg en de Leidse woonwijk de Stevenshof (afbeelding 1). De huidige loop, niet meer veranderd sinds de late middeleeuwen,⁵ vertoont echter een meanderend rivierpatroon⁶ en het is onwaarschijnlijk dat deze meanders 1000 tot 1500 jaar lang⁷ onveranderd aanwezig zijn geweest. Meanders in een actieve rivier migreren en veranderen van vorm en dat proces moet ook in de Oude Rijn hebben plaatsgevonden. Over het proces van meanderen is veel bekend⁸ en op basis van die kennis kan de tijd worden ‘teruggedraaid’ en daarmee de ligging en vorm van de Rijngeul in de Romeinse tijd worden ingeschat. De ontwikkeling van meanders in de Oude Rijn na de Romeinse tijd heeft veel invloed op de archeologische verwachtingen in het deltagebied. Op basis van de onderstaande analyse kan archeologisch onderzoek in de toekomst gericht worden uitgevoerd.

De Oude Rijn

De rivier ‘Oude Rijn’ ontstond ongeveer 6500 jaar geleden⁹ als een nieuwe riviertak van de Rijn, die vanaf ongeveer de stad Utrecht naar het westen afboog en uitmondde in een getijdenbekken,¹⁰ dat lag ter plaatse van het huidige Leiderdorp/Leiden. Dit was het gevolg van een zogenoemde avulsie, waarbij de loop van een rivier verlegd wordt over een afstand van enkele tot honderden

kilometers en het water daarna door een volledig nieuwe geul stroomt. Deze loop lag veel noordelijker dan alle rivierlopen van de Rijn daarvoor (of daarna). Het getijdebekken bij Leiderdorp/Leiden werd door de avulsie omgevormd tot een estuarium,¹¹ vergelijkbaar met de huidige Westerschelde. Deze loop van de Rijn, Oude Rijn, was daarna millennia lang de hoofdgeul en eeuwenlang waarschijnlijk zelfs de enige geul van de Rijn in West-Nederland. Al het water dat vanuit het achterland (de Alpen en Duitsland) werd aangevoerd stroomde door deze riviervak naar zee. De afvoer van water was het grootst gedurende de bronstijd (circa 2000-800 voor Christus),¹² maar dat veranderde vanaf de ijzertijd en de Romeinse tijd toen nieuwe riviervakken ontstonden in het rivierengebied in Midden-Nederland, zoals de Linge, Waal, Lek en Hollandsche IJssel, die steeds meer water afvoerden naar zee en zo de rol van de Oude Rijn overnamen.¹³ De afvoer in de Oude Rijn begon af te nemen en de riviervak werd minder belangrijk. Uiteindelijk werd de rivier in 1122 na Christus afgedamd, bij het huidige Wijk bij Duurstede. Daarmee stopte de afvoer van water door de Oude Rijn vrijwel volledig; alleen bij hevige regenval in het gebied ten westen van Wijk bij Duurstede stroomde dit regenwater via de vele kleine zijriviertjes de Oude Rijn in en werd van daaruit naar zee gevoerd. Deze afvoer was echter te weinig en te zwak om de monding bij Katwijk open te houden en daarom verdween, tijdens de Sint-Thomasvloed in 1163 na Christus,¹⁴ ook de monding van de Oude Rijn tussen Katwijk en Noordwijk. Hier werd bij de overstroming een dik pakket zand afgezet, waardoor er geen enkele afvoer van water naar zee meer

mogelijk was. De Oude Rijn was niet langer een actieve rivier en de rivierloop tussen Wijk bij Duurstede en Katwijk was nog slechts een restgeul die door dichtslibben steeds smaller werd. Pas in de negentiende eeuw werden er uitwateringssluizen aangelegd in Katwijk en kon overtollig regenwater vanuit de Oude Rijn weer in zee uitstromen.

De omvang en vorm van een rivier

De dimensies en het patroon van een rivier worden bepaald door de hoeveelheid water die door de rivier wordt afgevoerd. Als de afvoer van rivieren van verschillende grootte van over de hele wereld met elkaar wordt vergeleken, dan blijkt dat hoe groter de afvoer van een rivier, hoe breder en dieper de geul van deze rivier. De dimensies en het rivierpatroon zijn ook afhankelijk van de stroomsnelheid¹⁵ van het water, en bovendien van het verhang. Het verhang is het hoogteverschil tussen het achterland en de zeespiegel gedeeld door de afstand. Het is een maat voor de zwaartekracht waardoor het water van hoog naar laag stroomt.¹⁶ Hoe groter het verhang, hoe sneller het water stroomt, en daardoor veranderen ook de breedte en diepte van de rivier.

Hoe sneller het water stroomt in een rivier, hoe meer en hoe grover het sediment is dat door het water wordt vervoerd. De grofheid en mate van stevigheid van het sediment waar de rivier doorheen stroomt heeft ook invloed op de dimensies en het rivierpatroon van een rivier. Zo zijn al deze factoren met elkaar verbonden en kunnen op basis van hun onderlinge afhankelijkheid de rivierprocessen, uiterlijk van de rivier en de ontwikkelingen ervan worden ingeschat.

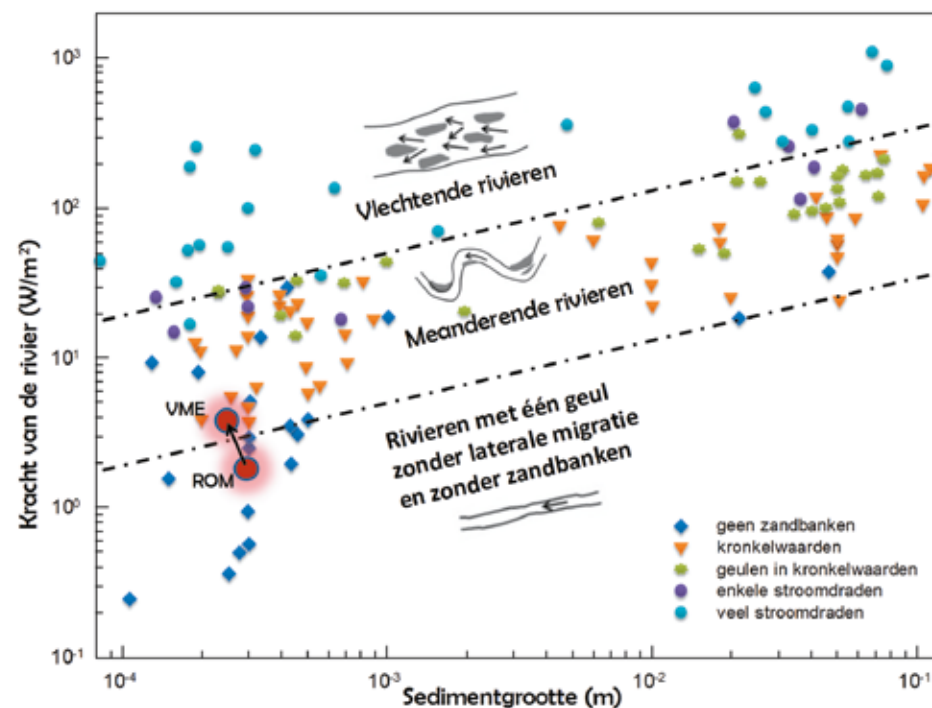
De huidige Rijn heeft bij Lobith, waar er maar één Rijngeul is, een gemiddelde afvoer van 2200 m³ per seconde¹⁷ en als wordt aangenomen dat deze afvoer in de tijd niet veel is veranderd,¹⁸ dan moet dezelfde hoeveelheid water gedurende de Romeinse tijd ook door de Oude Rijn bij Leiden hebben gestroomd.¹⁹ Met een dergelijke afvoer is een rivier (in de fijne, niet grove kleis sedimenten nabij de kust) ongeveer 250-300 meter breed en 10-15 meter diep. Het maaiveld van de rivierafzettingen zal ten oosten van Leiderdorp niet veel hoger of lager hebben gelegen dan tegenwoordig en ook in de Romeinse tijd lag de gemiddelde zeespiegel rond 0 meter NAP. Alleen de afstand (in een rechte lijn) tussen Leiderdorp en de kustlijn was in de Romeinse tijd anders. Door de grote afvoer van de Oude Rijn vervoerde deze ook veel sediment en daardoor lag in de Romeinse tijd het einde van de delta van de Oude Rijn verder zeewaarts dan de kustlijn tegenwoordig (vermoedelijk tot wel 4 kilometer).²⁰ Op basis hiervan wordt het verhang geschat op 2 centimeter per kilometer. Ook wordt aangenomen dat het sediment dat vervoerd werd door het water in de delta tussen Leiderdorp en Katwijk in de Romeinse tijd gemiddeld gelijk was aan de huidige situatie. Als al deze getallen en aannames worden samengevoegd in een diagram van rivierpatronen,²¹ dan blijkt dat de Oude Rijn uit de Romeinse tijd valt in de zone met rivieren met één geul zonder laterale migratie,²² dat wil zeggen zonder meanderbochten die zich naar buiten verplaatsen, en zonder zandbanken in de geul (afbeelding 2).

Waarschijnlijk was de Oude Rijn dus in de Romeinse tijd geen meanderende rivier, maar

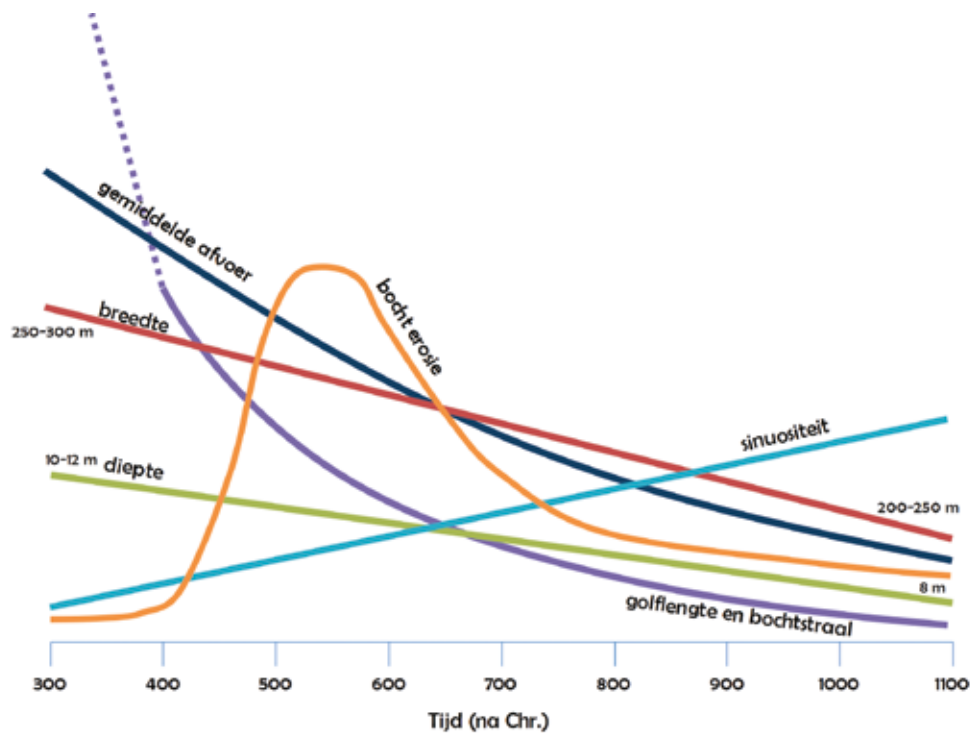
had deze een vrijwel rechte loop²³ met een breedte van 250-300 meter en een diepte van 10-15 meter.

Vanaf ongeveer het einde van de Romeinse tijd nam de afvoer in de Oude Rijn significant af²⁴ door het ontstaan van verschillende nieuwe Rijntakken, zoals bijvoorbeeld de Waal. Hierdoor veranderde de breedte, diepte en stroomsnelheid en ging de rivier veel minder sediment vervoeren. De uitgebouwde delta kon hierdoor niet meer in stand worden ge-

houden en de zee begon de kustlijn terug te dringen. Hierdoor werd de afstand tussen Leiderdorp en de zee dus kleiner en het verhang daardoor een heel klein beetje groter. Als deze veranderingen in het rivierpatroondigram worden opgenomen, dan blijkt de Oude Rijn te verschuiven naar de zone met meanderende rivieren. De meanders die we tegenwoordig zien in de gefossiliseerde loop van de Oude Rijn uit de late middeleeuwen moeten dus zijn ontstaan gedurende de vroege middeleeuwen.

Afbeelding 2. Diagram van rivierpatronen onderscheiden op basis van de kracht van de rivier en het sediment dat vervoerd wordt. Uit het diagram blijkt dat de afname van de afvoer van water door de rivier na de Romeinse tijd een verandering van rivierpatroon veroorzaakt. De verschillende gekleurde punten in het diagram zijn rivieren die over de hele wereld voorkomen. De grote rode stippen geven de Oude Rijn weer. Gebaseerd op Maarten G. Kleinhans & Jan H. van den Berg, 'River channel and bar patterns explained and predicted by an empirical and a physics-based method', Earth Surface Processes and Landforms, 36 (2011) 721-738.

Afbeelding 3. De veranderingen van de dimensies, de afvoer en mate van meanderen tussen de Romeinse tijd en het inactief worden van de Oude Rijn in 1163 na Christus. Grafiek: Antoine Wilbers.

De Oude Rijn meandert in de vroege middeleeuwen

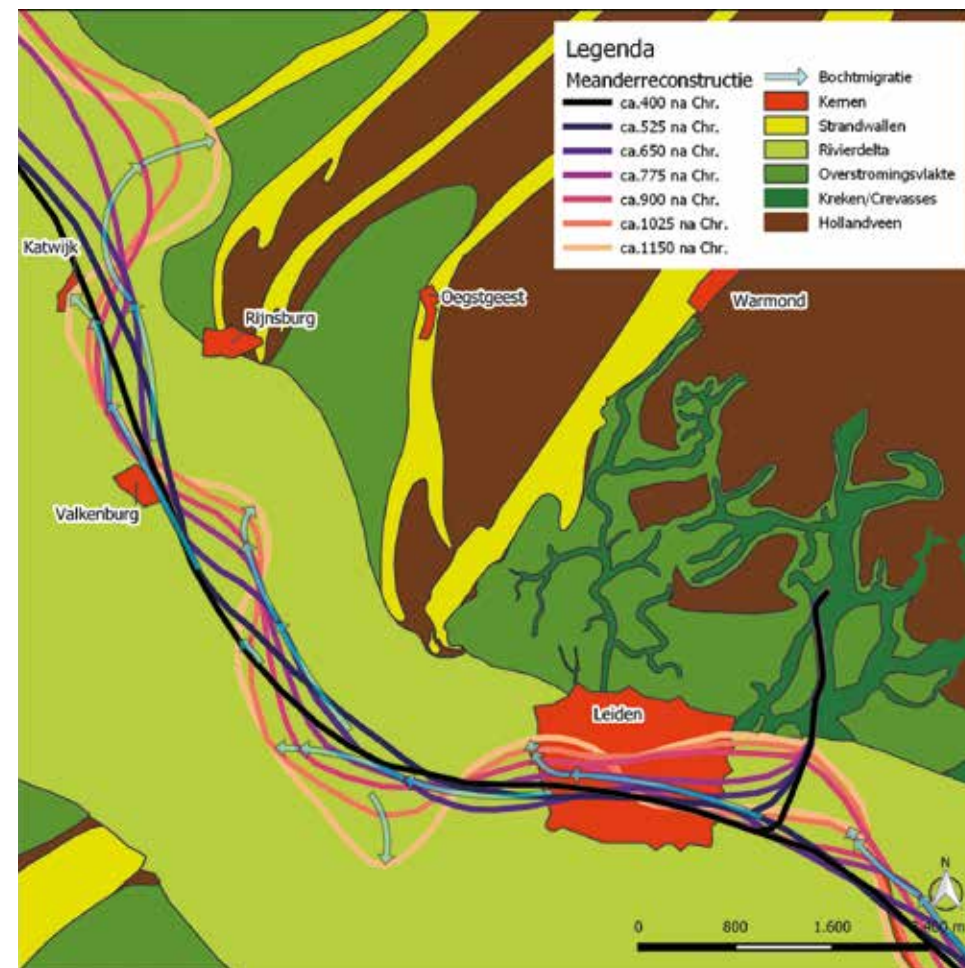
Evenals de dimensies van een rivierloop en het rivierpatroon zijn ook het proces van meanderen en de omvang van de meanders afhankelijk van de afvoer, stroomsnelheid en sediment (afbeelding 3). Als gedurende de vroege middeleeuwen de afvoer, breedte en diepte van de Oude Rijn afnemen, wordt ook de bochtstraal²⁵ van de meanders kleiner. Die is in eerste instantie heel groot (zie de figuur), omdat er nog geen meanderbochten voorkomen, maar door lokale oevererosie op gelijkmatige afstand van elkaar ontstaan

er hele flauwe bochten met een grote bochtstraal en een lage sinuositeit.²⁶ Als de bochtstraal afneemt, neemt de sinuositeit toe (de rivier wordt bochtiger en de bochten worden scherper) en daardoor neemt in eerste instantie de mate van bochterosie snel toe, evenals (daaraan gekoppeld) de snelheid waarmee de meanders uitbouwen en stroomafwaarts migreren (zie de figuur). De bochterosie en migratiesnelheid zijn optimaal bij een bepaalde combinatie van bochtstraal en sinuositeit. Als de bochten scherper en groter worden, dan neemt de erosie af. In het geval van de Oude Rijn in de vroege middeleeuwen ver-

mindert de mate van erosie ook door het steeds verder afnemen van de afvoer.

De ontwikkeling van meanderbochten is, in dit onderzoek, terug in de tijd gereconstrueerd vanaf de gefossiliseerde loop uit 1163

na Christus (afbeelding 4). In de tiende en negende eeuw is de migratie veelal gering en voornamelijk lateraal, in een richting dwars op de stromingsrichting van de rivier. In de achtste tot de zesde eeuw is de migratie

Afbeelding 4. Reconstructie van de meanderbochten uitgaande van de huidige loop van de Oude Rijn. De dateringen zijn geschat, evenals de ligging van de verschillende rivierlopen. Meanderreconstructie: Antoine Wilbers. Kaart: Peter Vos, Michiel van der Meulen, Henk Weerts & Jos Bazelmans, Atlas van Nederland in het Holoceen. Landschap en bewoning vanaf de laatste ijstijd tot nu (Amsterdam, 2018)

Het ontstaan van het Waardeiland

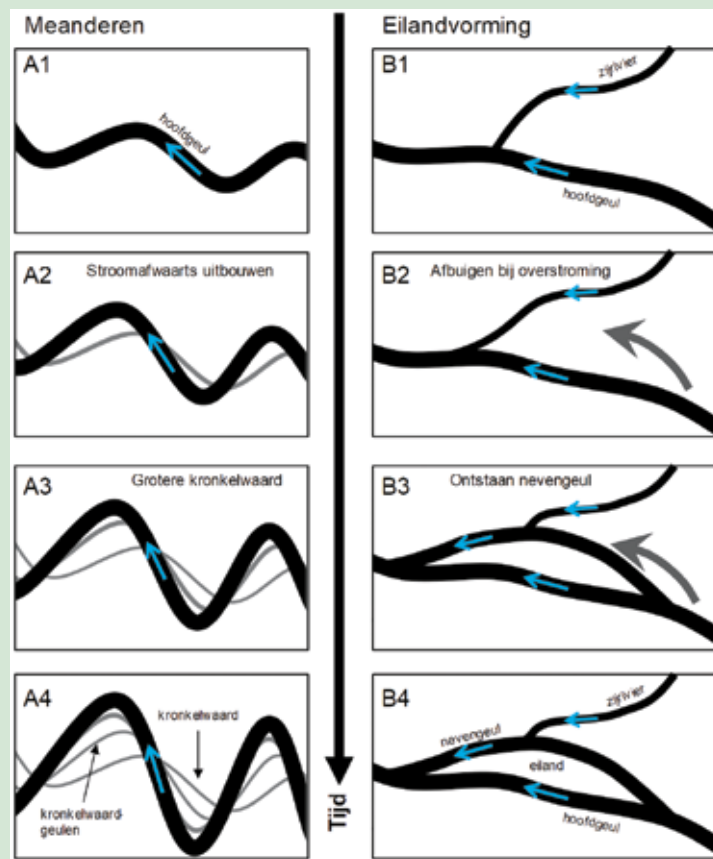
Het Waardeiland in Leiden is op een specifieke manier ontstaan (afbeelding 5). Het betreft een proces dat wel gekoppeld is aan het ontwikkelen van meanders, maar het eiland is geen afgesneden meanderbocht. Ter hoogte van het Waardeiland mondde in

de Romeinse tijd en de vroege middeleeuwen een zijrivier – gelijk aan de huidige Zijl – uit in de Oude Rijn. De Oude Rijn lag destijds zuidelijker dan tegenwoordig (de Rijn-tak die nu in Leiden de naam ‘Nieuwe Rijn’ draagt is waarschijnlijk de oudste riviervak

en de tak met de naam ‘Oude Rijn’ is pas in de vroege middeleeuwen ontstaan). Waarschijnlijk stroomde de Zijl vrijwel in een rechte lijn naar de Oude Rijn en boog de loop van de Zijl, door de sterkere stroming van de Oude Rijn, pas vlak bij de rivier af in stroomafwaartse richting. Bij hoogwater in de Oude Rijn overstroomde de riviervlakte langs de rivierloop en stroomde ook hierin het water stroomafwaarts. Als gevolg van vele hoogwaters ontstond zo, in de overstromingsvlakte, een nevengeul van de hoofdri-

vier en die nevengeul maakte deels gebruik van de geul van het zijriviertje de Zijl (ofwel de loop van de Zijl werd ingevangen). Op deze manier ontstond een eiland tussen de hoofd- en nevengeul: het Waardeiland. De lithologische opbouw (de verschillende sedimenten waaruit de bodem is opgebouwd)

van dit eiland is niet zo duidelijk gestructureerd als dat van een kronkelwaard (het geheel van de sedimenten die zijn afgezet in de binnenbocht van een meander), omdat het feitelijk bestaat uit oudere afzettingen van verschillende meanders en van de loop van het zijriviertje.

Afbeelding 5. Schematische weergaven van de processen van meanderen en het ontstaan van een eiland in een meanderende rivier. Tekeningen: Antoine Wilbers.

groot en vooral in de stroomafwaartse richting. Ten slotte blijft er, na de achterwaartse reconstructie, in de vierde eeuw een nagenoeg rechte rivierloop over. Bij deze reconstructie terug in de tijd is rekening gehouden met het feit dat een meanderende rivier een sinus is (een golvend patroon heeft) en dus dat alle bochten een vergelijkbare grootte en bochtigheid hebben als gevolg van de stromingsprocessen waardoor deze bochten ontstaan.²⁷ Deze reconstructie is schematisch, wat betekent dat de verschillende rivierlopen niet exact gereconstrueerd zijn, maar eerder modelmatig. Ze zijn in de sedimenten in de bodem vrijwel nergens meer terug te vinden, aangezien ze vaak door latere erosie zijn omgewerkt. Bij de reconstructie is echter wel rekening gehouden met bekende gegevens over bij onderzoek aangetroffen restgeulen en archeologische vindplaatsen.

Een archeologisch correcte reconstructie

Bij de reconstructie van de meanders van de Oude Rijn is gebruikgemaakt van verschillende archeologische waarnemingen.²⁸ Deze archeologische waarnemingen tonen aan dat er inderdaad meanderverplaatsingen hebben

plaatsgevonden. Omdat oudere archeologische resten niet meer aanwezig kunnen zijn als deze door een meander zijn geërodeerd, vormen de archeologische waarnemingen ook de uiterste grenzen van de uitbouwende meanders.

Bijvoorbeeld: bij opgravingen op het Rhijngeest-terrein in Oegstgeest zijn verschillende oude geulen aangetroffen binnen een nederzetting (die naar het westen steeds jonger is) uit de vroege middeleeuwen.²⁹ Deze geulen zijn voor dit onderzoek geïnterpreteerd als de kronkelwaardgeulen van de meanderbocht die hier gedurende de vroege middeleeuwen ontstond.

Bij de opgravingen op de Woerd in Valkenburg in de twintigste eeuw is naast de Romeinse vicus de nagenoeg rechte oude loop van de Oude Rijn aangetroffen. Op basis van de vroegmiddeleeuwse huizen die op de opgevulde restgeul zijn gebouwd en het steeds jonger worden van de archeologische resten in noordoostelijke richting blijkt dat de meanderbocht van Valkenburg ook in de vroege middeleeuwen is ontstaan en dat de bewoners van dit gebied met hun huizen de uitbouwende bocht volgden.³⁰

De Romeinse castella van Valkenburg en

Afbeelding 6. Tekening van het Romeinse castellum in Valkenburg door A.E. van Giffen met een reconstructie van de rechte loop van de Oude Rijn in de Romeinse tijd. Gebaseerd op Anne de Hingh & Wouter Vos, Romeinen in Valkenburg (ZH). De opgravingsgeschiedenis en het archeologisch onderzoek van Praetorium Agrippinae (Leiden 2005).

Roomburg liggen niet parallel aan de huidige loop van de Oude Rijn (afbeelding 6). Bij Valkenburg is zelfs door oevererosie (in de buitenbocht van een meander) een deel van het castellum verdwenen. Na de reconstructie van de rivierloop in de Romeinse tijd liggen de lange zijdes van de castella parallel aan en vlak langs deze geul.

Bij archeologische booronderzoeken aan de Diamantlaan en de Staringkade in Leiden is duidelijk geworden dat hier in de bodem kronkelwaarden van een riviermeander voorkomen.³¹

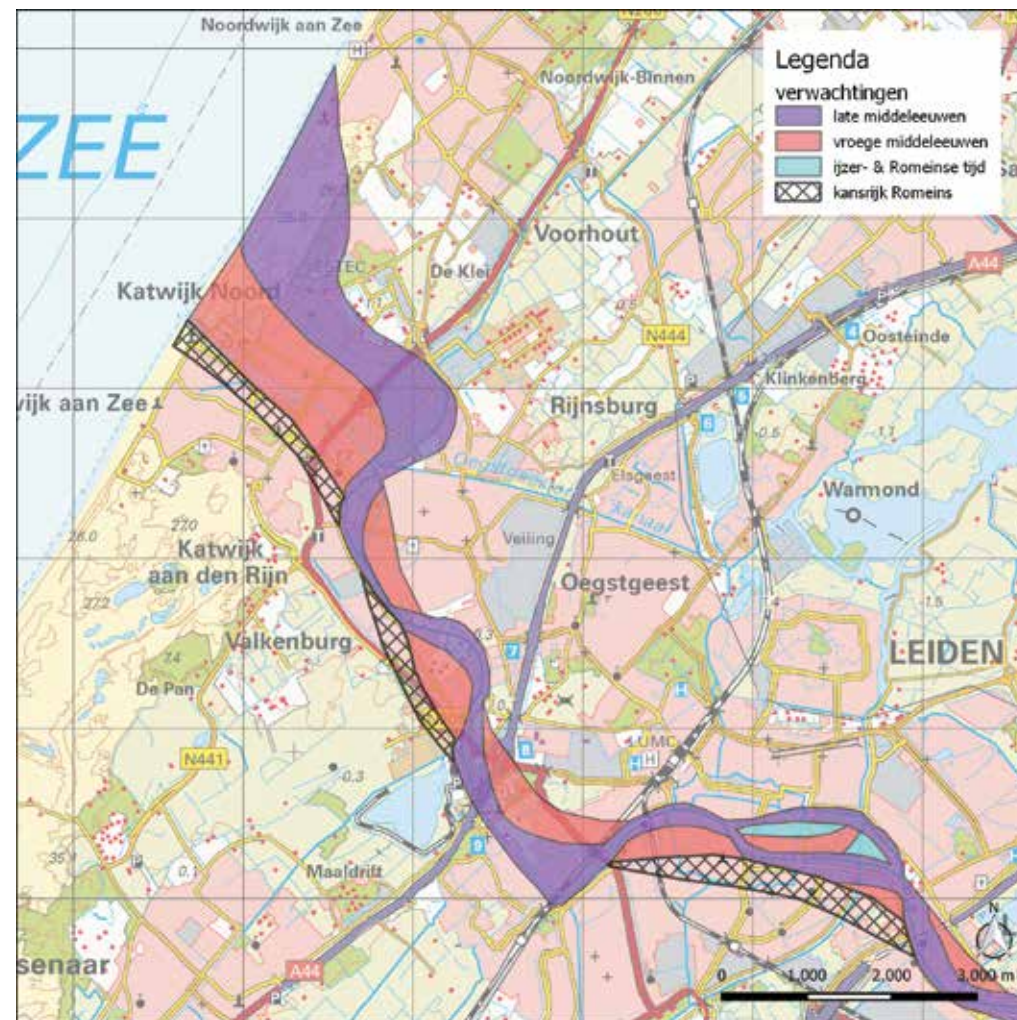
In Leiden zijn bij de bouw van de flats en de aanleg van waterpartijen aan de Cruquiuslaan resten gevonden van een inheems-Romeinse nederzetting,³² terwijl aan

de Haagweg Romeinse vondsten zijn gedaan.³³ Beide locaties tonen aan dat erosie door meanders hier niet plaatsvond. Deze en andere waarnemingen onderbouwen de reconstructie van het meanderen van de Oude Rijn.

Consequenties voor de archeologische verwachtingen

Uit de analyse van de meanderbochten blijkt dat de Oude Rijn tussen Leiderdorp en Katwijk in de Romeinse tijd bestond uit één geul, die zonder laterale migratie en zonder zandbanken in de geul en vrijwel recht langs de castella van Leiden en Valkenburg stroomde. Het was een rivier van 250-300 meter breed en 10-15 meter diep, die vrijwel al het Rijnwater naar

zee vervoerde. Door het ontstaan van nieuwe riviertakken van de Rijn aan het einde van de Romeinse tijd nam de afvoer in de Oude Rijn af en ging de rivierloop gedurende de vroege middeleeuwen meanderen. Door de meanderverplaatsing werden oudere afzettingen en archeologische vindplaatsen geërodeerd en omgewerkt. In een groot deel van de meanderzone van de Oude Rijn zijn daarom geen archeologische resten ouder dan de vroege middeleeuwen te vinden. Alle resten uit de ijzertijd en Romeinse tijd, waaronder ook de Romeinse limesweg, zijn hier verdwenen. Alleen in de zone van Valkenburg tot aan de kust bij Katwijk en tussen de A4 bij Leiderdorp en ongeveer de Steenschuur in Leiden zijn nog Romeinse resten te verwachten die

Afbeelding 7. Zones met archeologische verwachtingen als gevolg van het meanderen van de Oude Rijn gedurende de vroege middeleeuwen. Aanduiding zones: Antoine Wilbers.

aan de rivier lagen (zie de zone 'kansrijk Romeins' in (afbeelding 7). Bij onderzoeken in de meanderzone is het dus niet zinnig te zoeken naar prehistorische en Romeinse vindplaatsen, maar moet juist gekeken wor-

den naar de meanderopbouw en de eventuele middeleeuwse resten daarop. Het onderzoek naar Romeinse resten en bijvoorbeeld de Romeinse limesweg kan nu veel gericht plaatsvinden.

Noten

1 Dit artikel is gebaseerd op door de auteur uitgevoerd onderzoek waarbij gebruik is gemaakt van de kennis van fluviatiele (rivierkundige) processen, de kennis van de ondergrond in de Oude Rijndelta op basis van honderden booronderzoeken en de archeologische waarnemingen van vele archeologische collega's gedurende de afgelopen zestig jaar. Het is in een vergelijkbare vorm ook gepubliceerd in *Tijdschrift voor historische geografie* 7 (2022) volume 3.

2 Vormen van de loop van de riviergeul(en).

3 Geomorfologie is de wetenschap die de vormen van het landschap en de processen, die bij het ontstaan daarvan een rol spelen of hebben gespeeld, bestudeert.

4 Peter Vos, Michiel van der Meulen, Henk Weerts & Jos Bazelmans (red.), *Atlas van Nederland in het Holocene. Landschap en bewoning vanaf de laatste ijstijd tot nu* (Amsterdam 2018); A.P. Pruijssers & W. de Gans, 'De bodem van Leidschendam' in: F.H.Chr.M. Daams & J.D. de Kort (red.), *Over, door en om de Leytsche Dam. Geschiedenis van een gouden gemeente* (Leidschendam 1988) 11-26; M. van Dinter, 'The Roman Limes in the Netherlands: how a delta landscape determined the location of the military structures', *Netherlands journal of geosciences – Geologie en mijnbouw* 92 (2013) 11-32.

5 Sinds de afdamming van de Oude Rijn in 1122 na Christus stroomt er vrijwel geen water meer door de riviergeul en is er niet genoeg energie om oevers te eroderen en de loop van de geul aan te passen.

6 Meanderen is een proces waarbij een kronkelende rivierloop ontstaat doordat de buitenbochten eroderen en het sediment in de binnenbochten wordt afgezet. De bochten van de rivier worden hierdoor steeds groter en schuiven ook stroomafwaarts. H.J.A.

Berendsen, *De vorming van het land. Inleiding in de geologie en de geomorfologie* (Assen 2004).

7 Tussen de ijzertijd en de hierop volgende Romeinse tijd en het inactief worden van de Oude Rijn in de twaalfde eeuw.

8 Berendsen, *De vorming van het land*; Maarten G. Kleinhans & Jan H. van den Berg, 'River channel and bar patterns explained and predicted by an empirical and a physics-based method', *Earth surface processes and landforms* 36 (2011) 721-738.

9 Berendsen, *De vorming van het land*; Henk J.A. Berendsen & Esther Stouthamer, *Palaeogeographic development of the Rhine-Meuse delta, The Netherlands* (Assen 2001), Addendum 1: 'Geological-geomorphological map of the Rhine-Meuse delta'.

10 Een getijdenbekken is een gebied met geulen en zandplaten dat bij iedere vloed volledig onder water staat en waar bij eb de platen droog komen te liggen. Getijdenbekkens komen nu nog voor in de Waddenzee.

11 Een estuarium is het mondingsgebied van een rivier in zee waar het getij meer invloed uitoefent op het landschap dan de afvoer van de rivier of de golfslag. Een estuarium heeft veelal de vorm van een grote, brede inham met naast de riviergeul ook vele kleinere geulen gescheiden door zandplaten die bij vloed onder water staan.

12 Willem Hendrikus Jacobus Toonen, *A Holocene flood record of the Lower Rhine* (proefschrift Universiteit Utrecht 2013); Tjalling de Haas, Lambertus van der Valk, Kim M. Cohen, Harm Jan Pierik, Steven A.H. Weisscher, Marc P. Hijma, Ad J.F. van der Spek & Maarten G. Kleinhans, 'Long-term evolution of the Old Rhine estuary: unraveling effects of changing boundary conditions and inherited landscape', *The Depositional Record* 5 (2018) 84-108.

13 De Haas e.a., 'Long-term evolution'.

14 Ed van der Vlist, 'Mist over de stad. Leiden rond 1200', *Leids Jaarboekje* 100 (2008) 1-32; Jan Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen. Deel 1: tot 1300* (Franeker 2000); Marijke Gumbert-Hepp & J.P. Gumbert (eds.), *De Annales Egmondenses tezamen met de Annales Xantenses en het Egmondse leven van Thomas Becket* / J.W.J. Burgers (ed.), *Het Chronicon Egmondanum* (Hilversum 2007) 232-233.

15 Ook de stroomsnelheid is afhankelijk van de afvoer van water.

16 Berendsen, *De vorming van het land*.

17 Daar komt binnen Nederland slechts een verwaarloosbare hoeveelheid water bij vanuit zijrivieren en beekjes.

18 Op basis van de onderzoeken van Toonen, *A Holocene flood record* en De Haas e.a., 'Long-term evolution' is deze aanname gerechtvaardigd, aangezien er geen grote veranderingen zijn geweest in de omvang van het brongebied van de Rijn of in het klimaat sinds de Romeinse tijd.

19 De Haas e.a., 'Long-term evolution'. Aangezien in de Romeinse tijd de Oude Rijn nog grotendeels de enige tak van de Rijn was en vrijwel al het water naar zee afvoerde.

20 Tom Buitendorp, *Brittenburg. Verdrongen hoeksteen van het Romeinse Rijk* (Leiden 2018) 77-78 berekent de kustlijn bij Katwijk aan Zee in de Romeinse tijd op ongeveer 1 kilometer westelijk van de huidige kustlijn; idem, 163-164, vermeldt dat daar mogelijk een vuurtoren stond. In dit artikel gaat het echter niet om de kustlijn, maar om het einde van de rivierdelta, dus tot waar de rivier de Oude Rijn sedimenten deponeerde en zandbanken vormde die bij laag water nog droogvallen. Het verhang wordt berekend tot dit punt en dat punt lag

waarschijnlijk nog enkele kilometers verder dan de kustlijn. Waarschijnlijk had de delta van de Oude Rijn in de Romeinse tijd ook een vorm die uitstak voor de kustlijn.

21 Kleinhans & Van den Berg, 'River channel and bar patterns'.

22 Laterale migratie treedt op bij meanderen, doordat de buitenbocht erodeert en in de binnenbocht sediment wordt afgezet; hierdoor wordt de meanderbocht naar buiten toe verplaatst.

23 Een rechte rivier is geen liniaal: door veranderingen in de geologische ondergrond van het rivierdal heeft ook een rechte rivier bochten. Deze bochten zijn echter geen meanders, omdat deze niet uitbouwen en/of verschuiven door oevererosie.

24 De Haas e.a., 'Long-term evolution'.

25 De straal van de cirkel die het beste past over de meanderbocht. Het is een maat voor de omvang van de bocht; een scherpe bocht heeft een kleinere straal dan een flauwe bocht.

26 De sinuositeit is de mate van 'bochtigheid', berekend als de verhouding tussen de lengte van de rivier gemeten via de geul (dus door de bochten) en een rechte lijn van beginpunt

naar eindpunt, dus de rechte lijn waarbij de bochten worden genegeerd. Als deze verhouding gelijk is aan 1, dan is de rivier volledig recht; als de verhouding bijvoorbeeld 2 is dan is de lengte door de bochten tweemaal die van het fictieve rechte verloop van de rivier.

27 Zie kadertekst.

28 J.M. van den Berg & J.W. de Kort, *Plangebied Voormalig Van Gend en Loosterrein, gemeente Leiden: een inventariserend archeologisch onderzoek: proefsleuven* (RAAP-rapport: 1210; Amsterdam 2005); Chrystel R. Brandenburgh & Wilfried A.M. Helsing, *Matilo, Rodenburg, Roomburg. De Roomburgerpolder: van Romeins castellum tot moderne woonwijk* (Leiden 2005); N.C.F. Groot & A.W.E. Wilbers, *Archeologisch Bureauonderzoek & Inventariserend Veldonderzoek, verkennende fase Nicolaas Beetsstraat, Leiden* (B&G rapport: 878; Leiden 2010); Minja Hemminga, T. Hamburg, M. Dijkstra, C. Cavallo, S. Knippenberg, S.M.E. van Lith, C.C. Bakels & C. Vermeeren, *Vroeg Middeleeuwse nederzettingssporen te Oegstgeest. Een inventariserend veldonderzoek en opgraving langs de Oude Rijn* (Archol-rapport: 102; Leiden 2007); Anne de Hingh & Wouter Vos, *Romeinen in Valkenburg (ZH)*.

De opgravingsgeschiedenis en het archeologische onderzoek van Praetorium Agrippinae (Leiden 2005); S. Moerman & T. Nales, *Inventariserend Veldonderzoek (IVO), d.m.v. proefsleuven Diamantlaan, Leiden* (CIS-code: 30762; Leiden 2008); A.W.E. Wilbers, *Inventariserend Veldonderzoek, karterende fase. AMK-terreinen 1596, 2969, 3070 en 3071, De Woerd, Valkenburg, Gemeente Katwijk* (IDDS Archeologie rapport 2181; 2019).

29 Hemminga e.a., *Vroeg Middeleeuwse nederzettingssporen te Oegstgeest*; persoonlijke communicatie in 2011 met dr. Jasper de Bruin, momenteel conservator bij het Rijksmuseum van Oudheden, destijds projectleider van de opgravingen bij Corpus in Leiden voor de Universiteit van Leiden.

30 Wilbers, *Inventariserend Veldonderzoek*.

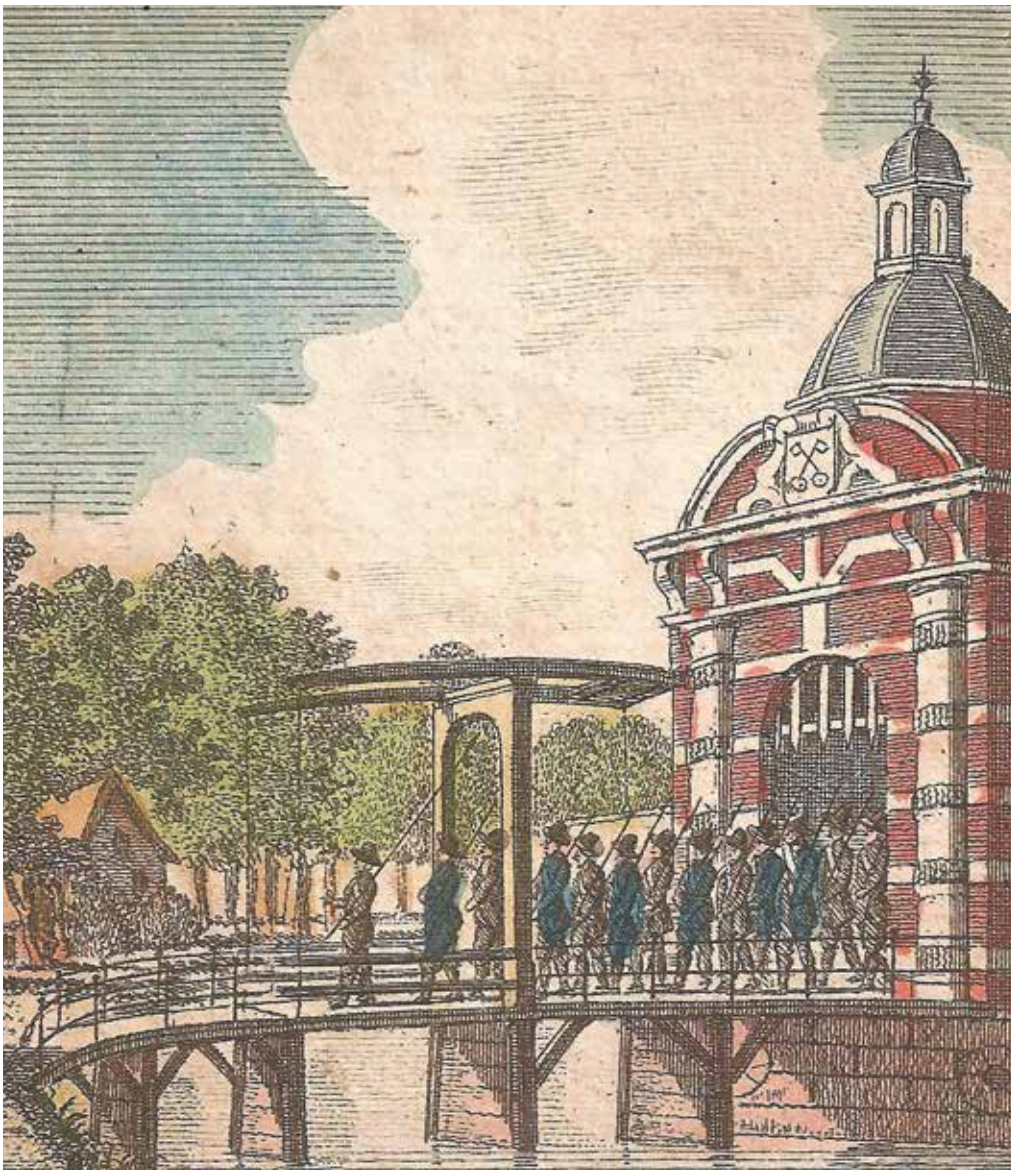
31 Moerman & Nales, *Inventariserend Veldonderzoek*; Groot & Wilbers, *Archeologisch Bureauonderzoek*.

32 Archiszaaknummer 2786647-100; persoonlijke communicatie in 2011 met mevrouw H. Suurmond-van Leeuwen, amateurarcheoloog, die onderzoek deed op deze locatie.

33 Van den Berg & De Kort, *Plangebied Voormalig Van Gend en Loosterrein*.

Een meanderende rivier bij een hoge afvoer: de Allier rivier bij Châtelle-Neuvre, Frankrijk, 2011. Deze geul is ongeveer 200 meter breed, overeenkomstig met de Oude Rijn in de Romeinse tijd en de vroege middeleeuwen. Foto: Antoine Wilbers.

Mr. Andries Allertsz. gaat aan het hoofd van circa 30 man de poort uit, zijn dood tegemoet. Uit: F. van Aken, *Mengelschriften voor de jeugd, ter aanspooring van deugd en kundigheden. Met platen.* (Amsterdam 1804), 76a-77. Collectie Ben van Velthoven.

Mr. Andries Allertsz., de appelkoper die zijn leven gaf voor het ontzet van Leiden

Ben van Velthoven

Ben van Velthoven (1953) heeft econometrie gestudeerd in Tilburg. Hij is gepromoveerd aan de Universiteit van Amsterdam. Van 1976 tot 2019 is hij als (rechts)econoom verbonden geweest aan de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Universiteit Leiden. Momenteel houdt hij zich met name bezig met genealogisch onderzoek.

Jaarlijks op 3 oktober herdenkt de stad Leiden de helden van het ontzet in 1574. Op de website van de 3 October Vereeniging vinden we een overzicht: de admiraal van de geuzenvloot Louis Boisot, stadssecretaris Jan van Hout, commandant Jan van der Does, 'postbode' Willem Corneliszoon van Duyvenbode, Magdalena Moons het liefje van de Spaanse legeraanvoerder Valdez, weesjongen Cornelis Joppensz. en burgemeester Pieter Adriaanszoon van der Werf. Vanwege zijn of haar eigen rol en inbreng is ieder van deze personen het zonder meer waard om in onze herinnering voort te leven. Ze hebben allen hun leven in de waagschaal gesteld om de opstand tegen de Spaanse overheersing te doen slagen, een opstand die bij een val van Leiden tot mislukken gedoemd zou zijn geweest.

Tegelijk hebben al deze personen gemeen dat ze het beleg van de stad hebben overleefd, iets wat veel inwoners hun als gevolg van wapengeweld, pest en ondervoeding

niet konden nazeggen. De schattingen over het aantal slachtoffers lopen uiteen van ruim 2.000 tot bijna 6.000 op een totaal van zo'n 13.000 inwoners.¹

Een van die slachtoffers was de vrijvechtmeester Andries Allertsz. Nadat hij al eerder als hopman en kapitein een belangrijke rol had gespeeld bij de verdediging van Leiden, sneuvelde hij in de nacht van 25 op 26 mei 1574 bij gevechtshandelingen voor de poorten van de stad. Hij heeft dus het grootste offer gebracht dat een mens voor de vrijheid van zijn stad en medeburgers brengen kan.

Zijn heldenrol heeft in het verleden behoorlijk veel aandacht gekregen. Zo heeft hij bijvoorbeeld vanaf de derde druk uit 1647 een paar mooie scènes in het veel gespeelde toneelstuk van Reinier Bontius over de *Belegering ende ontsettingh der stadt Leyden*.² En A.J. van der Aa noemt hem in 1852 in een eigen lemma in het *Biografisch Woordenboek der Nederlanden* "een der beroemdste Leydenaren gedurende het beleg dier stad

in 1574".³ Meer recent is zijn rol echter wat ondergesneeuwd geraakt, hoewel zeker niet vergeten.⁴

In dit artikel wil ik mr. Andries Allertsz. opnieuw voor het voetlicht halen, om bij te dragen aan een blijvende herinnering. Mede dankzij de digitalisering en ontsluiting van zestiende-eeuwse bronnen door Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO) is er inmiddels meer over hem bekend. Hierna zullen eerst zijn persoonlijke omstandigheden aan de orde komen: afkomst, beroep, gezinssamenstelling, woonadres, vermogenspositie. Op zijn beroep ga ik nog wat verder in. Eerder hebben verschillende schrijvers gesteld dat mr. Andries Allertsz. stoeldraaier (meubelmaker) geweest zou zijn. Dat berust echter op een misverstand. Er waren namelijk twee verschillende personen met dezelfde naam, die overigens, zo zal blijken, nauw verwant waren. Vervolgens beschrijf ik in enig detail de bijdrage van mr. Andries Allertsz. aan de opstand tegen het Spaanse gezag en de verdediging van Leiden. Aansluitend zal ik laten zien hoe die bijdrage in het verleden zijn vertaling heeft gevonden in diverse kunstitingen. Bij zijn dood heeft mr. Andries Allertsz. een vrouw en drie kinderen achtergelaten; ik sta kort stil bij hun verdere levensloop. Ten slotte zal duidelijk worden dat de grafsteen van mr. Andries Allertsz. in de Pieterskerk bewaard is gebleven voor het nageslacht.

Allert Andriesz.

Mijn verhaal begint bij de appelkoper Allert Andriesz. die op 29 oktober 1533 poorter wordt van Leiden.⁵ Hoe lang hij dan al in Leiden woont en waar hij vandaan komt, is helaas

niet bekend.⁶ Hij boert in ieder geval goed. Want in 1544 blijkt hij te wonen op de hoek van de Breestraat en de Maarsmansteeg aan de kant van het stadhuis, in een eigen huis.⁷ Daarnaast bezit hij in ieder geval nog een huis in Leiden en wat land onder Leiderdorp.⁸

Daar blijft het niet bij. In de loop der tijd is hij betrokken bij diverse aan- en verkopen van huizen en warmoesland.⁹ In 1557 bestaan zijn bezittingen onder Leiden uit:

- het door hemzelf bewoonde huis op de Breestraat op de hoek van de Maarsmansteeg, getaxeerd op een huurwaarde van *f* 19 per jaar,
- het aangrenzende huis in de Maarsmansteeg, verhuurd, jaarhuur *f* 18,
- een huis verderop in de Maarsmansteeg, verhuurd, jaarhuur *f* 22,
- het huis daar ruggelings tegenaan op de Vismarkt, verhuurd, jaarhuur *f* 22,
- een huis aan de Nieuwe Rijn, verhuurd, jaarhuur *f* 10, en
- een tuin aan de Jan Vossensteeg, getaxeerd op een huurwaarde van *f* 2.¹⁰

Verder heeft hij onder Leiderdorp 9 hond ofwel 1½ morgen warmoesland en boomgaard in eigendom, aan de noordkant van de stad tussen de Zijl en de Mare.¹¹

Op 24 september 1558 maken Allert Andriesz. appelkoper en Jannetgen Allertsdr. zijn huisvrouw hun testament. Ze leggen vast dat de langstlevende tot diens dood het vruchtgebruik van al hun goederen zal genieten. Het eigendom gaat echter voor de ene helft naar de langstlevende en voor de andere helft naar hun zoon Andries Allertsz. Bij hertrouwen van de langstlevende krijgt zoon Andries direct de volledige beschikking over

Hoek Breestraat - Maarsmansteeg, waar Andries Allertsz. in zijn jeugd woonde. Digitale reconstructie van de situatie rond 1620 door Stichting Verborgene Stad en Erfgoed Leiden en Omstreken.

zijn helft. Mochten er uit het nieuwe huwelijk kinderen van tweede bedde voortkomen, dan delen die samen met Andries in de nalatenschap van de langstlevende. Is er te zijner tijd bij het overlijden van de langstlevende geen enkele erfgenaam meer in leven, dan gaat hun nalatenschap naar de Huisarmen van de Sint Pietersparochie in Leiden.¹²

Zoon Andries is dus enig kind. Opmerkelijk genoeg is deze zoon present bij de ondertekening van het testament en wordt zelfs genoteerd dat hij instemt met de bepalingen. Er is ook geen voogdijregeling voorzien. Een en ander impliceert dat Andries op dit moment meerderjarig is.

Terugrekenend zou dit kunnen betekenen, dat Allert Andriesz. poorter is geworden van Leiden op het moment dat zijn voornemen om met Jannetgen Allertsdr. te trouwen vaste vorm had aangenomen. Voor zover ik heb kunnen nagaan (zie verderop) was Jannetgen

Leidse van geboorte. Dan zou hun zoon Andries (vernoemd naar de opa van vaders zijde) als eerste kind in 1534/35 geboren kunnen zijn en dus inderdaad in 1558 meerderjarig zijn geweest. Om de een of andere reden is het vervolgens bij dat eerste kind gebleven.

Wanneer in mei/juni 1562 het onroerend goedbezit opnieuw wordt geïnventariseerd voor de heffing van een tiende penning, blijkt Allert Andriesz. overleden te zijn. Het dubbele huis aan de Maarsmansteeg/Vismarkt behoort toe aan zijn erfgenamen en wordt nog steeds verhuurd. Het huis aan de Nieuwe Rijn is in gebruik bij zoon Andries Allertsz. en staat op diens naam, evenals de tuin aan de Jan Vossensteeg en het warmoesland onder Leiderdorp.¹³

Het eigen woonhuis op de hoek van de Breestraat en de Maarsmansteeg is in de tussentijd door de weduwe verkocht.¹⁴ Dat laatste betekent waarschijnlijk dat Jannetgen Allertsdr. na het overlijden van haar man is ingetrokken bij haar zoon aan de Nieuwe Rijn en daar haar laatste levensjaren doorbrengt. Wanneer zij is overleden, is niet bekend.

Allert Andriesz. is begraven in de Pieterskerk.¹⁵

Andries Allertsz., appelkoper en vrijvechtmeester

Andries Allertsz. is, zoals net is beschreven, de enige zoon van zijn ouders. Qua beroep treedt hij in zijn vaders voetsporen en wordt appelkoper of, wat ruimer aangeduid, boomgaardman. In eerste instantie zal hij bij zijn vader in de leer zijn geweest en met hem hebben samengewerkt. Na diens dood gaat hij verder met het bewerken van de tuin aan

de Jan Vossensteeg, achter het convent van Abcoude. Ook heeft hij net als zijn vader land buiten de Zijlpoort in gebruik.

Andries is echter meer dan alleen appeler. In 1563 wordt hij door het stadsbestuur tot meester in het vrijvechten benoemd. Dat geeft hem het recht een school te leiden waar de ridderlijke kunst van het schermen wordt onderwezen.¹⁶ Blijkbaar gaat de vechtkunst hem goed af en kan enige oefening van de andere burgers in de roerige tijd rond het

begin van de Opstand geen kwaad. Vanaf dit moment wordt hij in de officiële stukken veelal aangeduid als mr. Andries Allertsz.

Andries trouwt op enig moment met Aefgen Pietersdr. Over haar afkomst heb ik helaas geen gegevens. Samen krijgen ze, voor zover bekend, drie dochters: Margriete (Grietgen) in 1558/59, Elizabeth (Lijsbet) in 1561/62 en Agniese (Niesgen) in 1563/64.¹⁷

Uit diverse gegevens wordt duidelijk dat Andries een behoorlijk bemiddeld man is;

Gezicht vanaf de Vismarkt op de panden aan de Nieuwe Rijn, met daarachter de Burcht. Een van die panden was het woonhuis van mr. Andries Allertsz. Kopergravure uit de 18de eeuw. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, PV_PV7466.9.

de verspreide en onvolledige bronnen laten echter niet toe om zijn totale vermogen met enige precisie te schatten. Dankzij de nalatenschap van zijn ouders (zie hiervoor) heeft hij in ieder geval in eigendom:

- zijn woonhuis met erf aan de Nieuwe Rijn, achter strekkend tot aan de Burcht,¹⁸
 - een tuin aan de Jan Vossensteeg, achter het convent van Abcoude,
 - en een dubbel huis tussen de Maarsmansteeg en de Vismarkt, dat wordt verhuurd.
- Verder heeft hij onder Leiderdorp de eerder genoemde 1½ morgen warmoesland in bezit en, gezien latere verkopen door zijn erfgenamen, nog een aantal andere percelen.¹⁹ Onder Zegwaart verwerft hij in 1567 een woning, huis en erf met een stuk land van ongeveer 4½ morgen daarachter aan de Groeneweg, waarschijnlijk als gevolg van een overneming (uitwinning) omdat de eigenaar niet aan zijn financiële verplichtingen kan voldoen. Daarnaast heeft hij nog een onbekend aantal vorderingen in de vorm van schuldbrieven uitstaan.²⁰

Vermeldenswaard is ten slotte dat Andries, in ieder geval in 1568 nog, katholiek is. Op 6 mei van dat jaar maken de deken en hoofdmannen van de Sint Franciscusbroederschap en de Sint Barbarabroederschap een afspraak met Gijsbrecht Jorysz., priester en pastoor in de Sint Pancraskerk en kanunnik aldaar, om een nieuw altaar op te richten voor de twee broederschappen. De kerk schiet het benodigde bedrag van f 32 voor, de broederschappen betalen dit bedrag terug in de vorm van een jaarlijkse erfrente van f 2. Deken van de Sint Barbarabroederschap is mr. Andries Allertsz.²¹

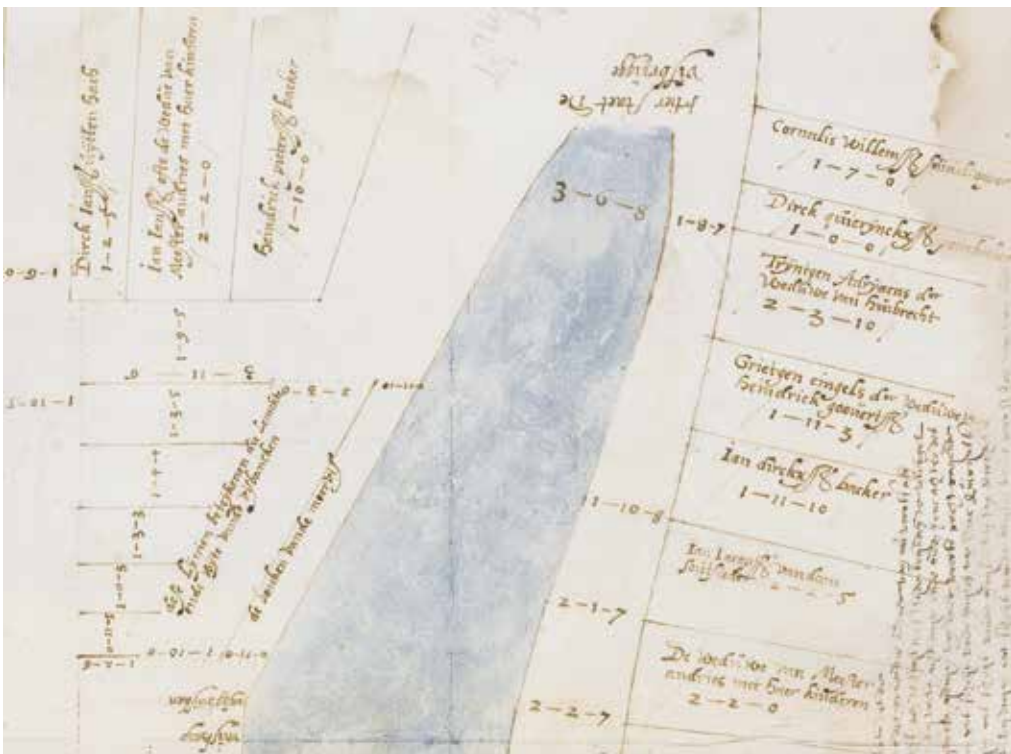
Andries Allertsz. stoeldraaier, een naamgenoot

Verskillende schrijvers hebben eerder verondersteld dat de vrijvechtmeester Andries Allertsz. eigenlijk stoeldraaier van beroep was.²² Bij nadere beschouwing van de beschikbare gegevens blijkt dat echter niet juist te zijn.

Tussen 1541 en 1547 wordt in de archiefstukken van de stad diverse keren melding gemaakt van een Andries Allertsz. stoeldraaier. Deze Andries is getrouwd met Aechte Claesdochter, zoals blijkt uit een uitspraak in een burenruzie in 1541. In 1544 beklaagt hij zich bij het gerecht dat hij schade lijdt doordat de houtzager Joest Jansz. hem niet de overeengekomen hoeveelheid hout levert. Ten slotte koopt hij in 1547 een huis met een kaatsbaan ernaast aan het Noordeinde.²³

Vanaf dat moment gaat Andries Allertsz. stoeldraaier over in Andries Allertsz. waard in de Caetsbaen. Als zodanig verkoopt hij in 1551 een huis in Marendorp, de tegenwoordige Haarlemmerstraat.²⁴ En in het kohier van de 10e penning over 1557 staat Andries Allertsz. in de Caesbaen genoteerd als eigenaar van twee panden aan het Noordeinde.²⁵

Vier jaar later blijkt het eigendom van die twee panden aan het Noordeinde te zijn overgegaan, van de kaatsbaan op Dirck Claesz. tollenaar en van het naastgelegen pand op Lange Toon.²⁶ Lange Toon is het alias van Anthonis Adriaensz. koopman die eind 1561, als man en voogd van Aechte Claesdr., het zojuist genoemde pand op het Noordeinde verkoopt.²⁷ Daaruit kan worden afgeleid dat deze Andries Allertsz. is overleden tussen 1557 en 1560, waarna zijn weduwe Aechte Claesdr. is hertrouwd met Lange Toon.

Uitsnede kaart uit het Grachtenboek, met rechts een deel van de bebouwing langs de Nieuwe Rijn vanaf de Visbrug. Het zevende benoemde pand van boven is van (de weduwe) Andries Allertsz. Dat geldt ook voor het tweede pand linksboven op de kaart: dat is het dubbele pand tussen de Vismarkt en de Maarsmansteeg. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, Stadsarchief van Leiden SA II (1574-1816), inv.nr. 5113.

Daarmee is in ieder geval duidelijk dat Andries Allertsz. stoeldraaier ten tijde van het beleg niet meer in leven is en dus niet dezelfde persoon kan zijn als de vrijvechtmeester. Maar daarmee is het verhaal niet af. Want bij de aankoop van de kaatsbaan in 1547 neemt Andries Allertsz. stoeldraaier als borg voor de betaling van de koopsom ad f 350 zijn zwager Allert Andriesz. appelkoper mee. En die Allert Andriesz. zijn we hiervoor tegengekomen als man van Jannetgen Allertsdr. en vader van de

appelkoper en vrijvechtmeester Andries Allertsz. Kortom, Andries Allertsz. stoeldraaier is een oom van mr. Andries Allertsz.

Over familie van vaderszijde van mr. Andries heb ik helaas geen informatie. Zoals al eerder gememoreerd, is zijn vader van elders afkomstig en is onbekend van waar. Aan moederszijde daarentegen heeft mr. Andries wel diverse bloedverwanten. Zijn moeder Jannetgen is een dochter van de Leidse stoeldraaier Allert Blasiusz. Van hem zijn in totaal vijf kin-

deren bekend, onder wie de zojuist besproken stoeldraaier Andries Allertsz. Schema 1 (zie volgende pagina) geeft een overzicht.²⁸ Een aantal van deze familieleden zullen we verderop nog tegenkomen.

Mr. Andries Allertsz. en het beleg van Leiden

Op 23 juni 1572 kiest Leiden openlijk de zijde van de Opstand door een Spaans garnizoen te weigeren. Dat betekent dat het tijd wordt om zich te wapenen tegen aanvallen van Spaanse kant. Op verzoek van Willem van Oranje wordt besloten de Leidse schutterij te reorganiseren en uit te breiden. In dat verband worden vier kapiteins aangesteld. Een van die vier is mr. Andries Allertsz., die daar als vrijvechtmeester ongetwijfeld zeer geschikt voor is. Blijkbaar wordt, ondanks zijn katholieke achtergrond, niet getwijfeld aan zijn loyaliteit.

De reorganisatie wordt voortvarend ter hand genomen. Op 2 juli 1572 wordt publiek afgelezen dat alle burgers en inwoners de wacht moeten houden en zich bij het luiden der klokken of trommelslag met geweer en wapen per vendel moeten verzamelen. Bij alarm dient het vendel van mr. Andries samen te komen tussen de Vis- en de Koornbrug. Dat is, vast niet toevallig, de plek waar hij zelf woont.²⁹

Vooralsnog blijft het daarna tamelijk rustig, omdat de Spanjaarden onder leiding van Alva zich op andere doelen richten. Eerst worden Mechelen, Zutphen en Naarden ingenomen en met veel bloedvergieten geplunderd. Daarna volgt een belegering van Haarlem. Willem van Oranje zou die stad niet graag verliezen, omdat dan, met Amsterdam nog trouw aan het Spaanse gezag, Holland

Aanstellingsbrief van mr. Andries Allertsz. tot hopman en kapitein, uitgegeven door de Staten van Holland op 15 oktober 1573 (authentiek afschrift). Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, Archief der Secretarie van de stad Leiden, inv.nr. 1343.

in tweeën gesplitst zou worden. Daarom onderneemt de Prins in juni 1573 een laatste poging om de belegerde stad te ontzetten.

Als onderdeel daarvan roept hij her en der vrijwilligers op. In Leiden kunnen deze 'vrijbuiters' zich melden bij mr. Andries Allertsz., vrijvechtmeester, die als hun hopman zal fungeren. In het secretarie-archief is nog de afrekening te vinden van het krijgsmateriaal dat ten behoeve van dit vendel is aangeschaft of

Schema 1: Familie van mr. Andries Allertsz van moederszijde**I ALLERT BLASIUSZ., stoeldraaier, overl. 1549-1551?**

Kinderen (volgorde leeftijd onbekend): volgen onder IIa, IIb, IIc, IId en IIe

IIa **JAN ALLERTSZ.,** meester Catharina Gasthuis v.a. 1529, overl. 1540, begr. Leiden (Pieterskerk)

tr. (1) **CORNELIA / NEELTGEN CLAESDR.,** overl. 1536

tr. 1538 (2) **CORNELIE PIETERSDR.**

IIb **BLASIUS ALLERTSZ.,** stoeldraaier, overl. 1574-1576, begr. Leiden (Pieterskerk)

tr. (1) **LIJSBET DIRCXDR.**

Kinderen:

1. **DIRCK**

2. **CLAES,** tr. **CUNERA CLAESDR.**

tr. (2) ...

Kind:

3. **GRIETE,** tr. **DIRCK JANSZ. [VAN DER BEECK],** smid

IIc **ANDRIES ALLERTSZ.,** stoeldraaier, vanaf 1547 waard in De Caetsbaen aan het Noordeinde, overl. 1557-1560, begr. Leiden (Pieterskerk)

tr. **AECHE CLAESDR.**

Zij hertrouwt **ANTHONIS ADRIAENSZ.** koopman, ofwel Lange Toon

IId **JANNETGEN ALLERTSDR.,** overl. na 1559

tr. **ALLERT ANDRIESZ.,** geb. rond 1505(?), boomgaardman/appelkoper, poorter van Leiden 29 oktober 1533, overl. 1558-1560

Kind:

1. **ANDRIES,** appelkoper, vrijvechtmeester

IIe **MARIJGEN ALLERTSDR.**

tr. **CORNELIS GERRITSZ.,** warmoesman / appelkoper / boomgaardman, van Rijpwetering, poorter van Leiden 23 juli 1542, overl. 1577-1578

Kinderen (volgorde leeftijd onbekend):

1. **GRIETGEN**

2. **NEELTGEN**

3. **GERRIT CORNELISZ DEN DRIJVER,** boomgaardman, tr. **CLAESGEN JANSZ.**

4. **DIRCK [VAN ACHTHOVEN]**

5. **JAN**

6. **TRIJNTJE**

gerepareerd: een vaandel, een trommel, harnassen, roeren en kalibers, een slagzwaard, een rapier en degens.³⁰

De Prins verzamelt een troepenmacht van zo'n vijfduizend man, huursoldaten aangevuld met een paar honderd vrijwilligers uit Rotterdam, Delft, Dordrecht, Gouda en Leiden, en trekt op naar Haarlem. De aanval wordt ech-

ter op 8 juli 1573 afgeslagen, waarbij de bevelhebber Batenburg met een groot deel van zijn manschappen sneuvelt. Haarlem valt enkele dagen later in Spaanse handen.³¹

Omdat Leiden naar verwachting een van de volgende doelen is van Alva, wordt onmiddellijk na de val van Haarlem een aanvang gemaakt met het versterken van de stad

– aanleg van bolwerken, binnenhalen van een aanzienlijke voedselvoorraad, vergroting van de bezetting – en het platbranden van de omgeving. De noodzaak om maatregelen te nemen wordt alleen maar groter nadat Alva op 8 oktober 1573 het beleg van Alkmaar heeft moeten opgeven. In dat verband geven de Staten van Holland, “vertrouwende op de ervarenheid, getrouwheid en vromigheid van mr. Andries Allertsz. van Leiden, in het bijzonder ter zake van wapens en krijgshandelingen”, hem op 15 oktober 1573 opdracht om als hoptman en kapitein vanwege de Staten, onder de gehoorzaamheid aan de Prins van Oranje, ten dienste van het gemene land een vendel Nederlandse knechten aan te nemen.³² Het vendel vrijbuiters is bedoeld als aanvulling op de schutterij en het garnizoen van Waalse en Franse huursoldaten. Het verricht ook goede diensten doordat het in de (soms verre) omgeving strooptochten onderneemt om de voorraden levensmiddelen aan te vullen.³³

Op 31 oktober 1573 verschijnen de Spaanse troepen onder leiding van Valdez daadwerkelijk voor de stad voor de eerste fase van het beleg.³⁴ Er wordt niet veel gevochten, omdat Valdez vooral uit is op uit-hongering van de bevolking. Wel nemen de Spanjaarden begin december de schans bij Lammen in, waar onder meer het vendel van mr. Andries gelegerd is. Zijn vendel wordt ontwapend, maar in het laatst van februari 1574 weer opgericht.³⁵

Op 21 maart 1574 heft Valdez het beleg op en vertrekt met zijn troepen richting Utrecht. Lodewijk en Hendrik van Nassau zijn met een leger vanuit het oosten het land binnengevallen om hun broer Willem te hulp te schieten.

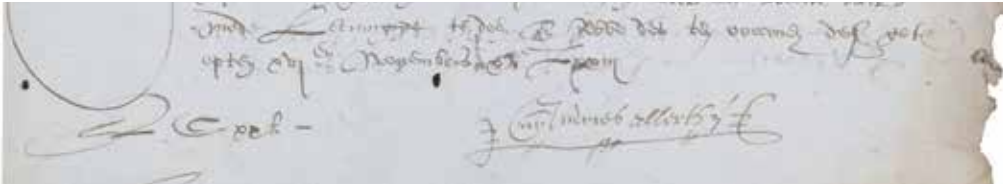
Het is de bedoeling dat Valdez zich bij andere Spaanse troepen voegt die vanuit Maastricht optrekken om de twee Nassaus een halt toe te roepen.

Het opheffen van het beleg zorgt in Leiden vanzelfsprekend voor opluchting. Om de oorlogslast te beperken laat het stadsbestuur op 16 april 1574 het garnizoen uit de stad vertrekken. Er blijven geen andere manschappen binnen de muren over dan de vrijwilligers van mr. Andries Allertsz., naar schatting zo'n tachtig man. Andries is dan de enige beroepsmilitair in de stad.³⁶

De rust is echter van korte duur. De assistentie van Valdez blijkt helemaal niet nodig om het leger van de Nassaus op de Mookerheide vernietigend te verslaan. In de nacht van 25 op 26 mei 1574 keren de troepen van Valdez alweer terug bij Leiderdorp. Ze houden zich stilletjes verborgen en bezetten de wegen van en naar Leiden.

Rond middernacht trekt mr. Andries er met zo'n 25 à 30 vrijwilligers op uit, “vermeijnen de den vijant eenighen afbreeck onverhoets te doene”. Mogelijk wil hij ook het vee buiten de poort op tijd binnenhalen. Hoe dan ook, hij wordt onvoorzien beschoten en vindt daar met drie of vier anderen de dood. De Spanjaarden laten zijn ontzielde lichaam voor de stadspoort achter. De inwoners halen het lichaam binnen en leggen een gevangen Spanjaard dood op dezelfde plaats terug.³⁷

Volgens een niet nader gespecificeerde bron zou Andries zijn opgebaard in de Sint Jacobskerk (de huidige Lodewijkskerk) en zou de uitvaart van deze Leidse held door velen zijn bijgewoond, waaronder zowel katholieken als protestanten.³⁸

Handtekening van mr. Andries Allertsz. onder een kwitantie van 16 november 1573 voor de uitbetaling van £ 120 aan de knechten van zijn vendel. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, Archief der Secretarie van de stad Leiden, inv.nr. 1334.

De tweede fase van het beleg en het uiteindelijke ontzet gaan dus aan mr. Andries voorbij. Als militair bevelhebber der stad wordt hij opgevolgd door Johan van der Does, heer van Noordwijk.

Artistieke impressies van de dood van Andries Allertsz.

De dood van mr. Andries Allertsz., gesneuveld voor de poorten van de stad bij een dappere poging om de belangen van zijn inwoners te dienen, heeft in de loop der eeuwen diverse schrijvers en kunstenaars geïnspireerd. Ik geef ter illustratie een aantal voorbeelden uit verschillende tijdvakken, zonder volledigheid na te streven.

Uit de zeventiende eeuw dateert het toneelstuk *Belegering ende ontsetting der stadt Leyden*, een blij eindigend treurspel van Reinier Bontius. Het toneelstuk is ooit immens populair geweest, met 104 drukken tussen 1645 en 1850 en een groot aantal opvoeringen in de Amsterdamse Schouwburg.³⁹ Vanaf de derde druk van 1647 heeft Andries Allertsz. een duidelijke eigen rol.⁴⁰

Zo opent hij het stuk met een lange monoloog waarin hij de aanloop schetst naar de tweede fase van het beleg. Aan het slot van die monoloog dient zijn heldendood zich al voorzichtig aan:

*Mijn leven staet voor 't Lant. Ick vrees voor
geen ghevaer,
Ick stont wel eer beklemt, verlaten van mijn
Schaer
In drommels Isere liens, en voelden 't woe-
dich rijden
Van Paerden op mijn Helm en Harnas, dat
door 't strijden
Ghebult was en ghescheurt, noch hiel ick mij-
ne Lijff,
En voor mijn Vaderlandt noch trouw en wae-
ckendt blijff.*

In het zevende toneel is het zo ver. Dodelijk gewond spreekt hij, al stervende:
*Mijn Aenslach is ghemist: mijn Ad're zijn
door-sneen,
Den Vyandt was te sterck te dapper op de
been:
Mijn Volck is ghevlucht, verstroyt, en wech
gedreeven
En Ick, ellendich mensch, moet laeten hier
mijn leeven!
Mijn Adem die verswackt, het bloet bestelpt
mijn Hart,
Mijn krachten zijn vergaen, en meerdere mijn
smart.
O Leyen! Leyen! hoor! u val is al beschooren,
U Stadt, u Goedt, en Bloedt, is al ghelijck ver-
looren.*

*U baet geen tegenstandt, maer hoope tot
Ontset
Want ghy zijt overmant, soo Godt het niet
belet.
'K ontval uyt uwen dienst, mijn krachten zijn
verdweenen.*

*O Leyen! 'k roep u aen, al hoort mijn niemant
weenen!
Ick lech voor uwe Poort. Ach! hoort mijn nie-
mant, niet!
Zoo my de Ziel verlaet, en dit den Vijant ziet
Hoe sal hy zijn verheucht, en mijne Riff ver-
voeren!
O laes! mijn spraeck vergaet! mijn lijf kan sich
niet roeren,
Ick vaer Rijnlandtse Hoofd. Adieuw! Ick reys
nu voort.*

In de achttiende eeuw wordt het tweede eeuwfeest van Leidens Ontzet groots gevierd. Een in 1774 gepubliceerde vreugdezang van een "liefhebber der dichtkunde" bevat de volgende passage:⁴¹
*Baldeus [Valdez], schoon bewust van 's bur-
gers dappre daaden,
Was echter zeer geneigd, in 't dierbaar bloed
te baaden,
Van hen, die, schuldeloos, het woeden van
den haat
Bezuurden, van den Vorst, wel eer hunn' toe-
verlaat:
Dus trekt hy met zyn volk, voor Leydens bree-
de wallen.
De dappere Allertsz poogt zyn' vyand aan te
vallen,
En éér hy voet wint, hem, waar 't mogelyk,
te slaan.*

*Maar ach! hoe deerlyk is zyn hoop te niet ge-
gaan!
Hy sneuvelt, zonder vrucht te trekken van
zyn poogen.
't Verbaasde Leyden ziet dit aan met
schreiende oogen.
Beklaagd haar' Veldheer; doch is spoedig
weêr bedaard,
Daar braave van der Does word tot haar
hoofd verklaard,
Wiens kunde en eedle moed by ieder wierd
geprezen.*

Uit de negentiende eeuw stamt een prentje, opgenomen in een vertelboek van Frans van Aken met opvoedende en moraliserende dialogen (zie afbeelding pagina 60).⁴² Een zoon stelt voortdurend belangstellende vragen, waarna zijn vader zijn kennis kan etaleren van vaderlandse geschiedenis, goede manieren en tal van andere onderwerpen. De dialoog bij het prentje luidt:

*Zoon: Die ongelukkige Leijdenaaren! En was
men niet magtig genoeg, Vader! om den
vijand in het maken van die schansen te
verhinderen? Ik heb wel gehoord, dat de
belegerden uitvallen doen.
Vader: Men had in de Stad nauwlijks kennis
van de aankomst des vijands bekomen,
of de opperste hoofdman der Burgerij,
Andries Allertz geheten, begaf zich met
omtrent dertig man ter poorte uit, om den
vijand te bespieden, dan deze uittogt had
daadelijk zulk een ongelukkig gevolg, dat
de Hoofdman, met eenige der zijnen, er
het leven bij lieten, wordende het gemis
van den braaven Hoofdman niet weinig
betreurd.*

Voor een artistieke impressie van zijn dood hoeven we overigens niet per se twee eeuwen of meer terug te gaan in de tijd. Zo opent de historische roman van Hans Marks uit 2018 over het beleg en ontzet van Leiden met een krachtterm van Andries Allertsz.:⁴³

‘Verdomme, ze hebben me te pakken.’

Hij had niets gevoeld. Het schreeuwen van de troep en de enorme snelheid waarmee ze in de richting van de schans waren gelopen, had ze vleugels gegeven. Ook had hij niets gehoord van het gebulder van de kartouwen en de harde klappen van de haakbussen. De spanning en de wil om te winnen had hen voortgedreven. Ze hadden kunnen profiteren van de mist, zoals ze al hadden voorzien. Vanavond zou de schans van Leiderdorp vallen, geheel volgens plan. Het ging allemaal zo goed. En nu was hij ineens als een lappenpop. ...

Even later lag Andries Allaerts, bevelhebber van de Leidse schutterijen en aanvoerder van de trotse vrijbuiters van de stad Leiden, in de armen van een kapitein der Leidse schutters, Gerrit van der Laen.

Allaerts opende langzaam zijn ogen, maar zag slechts een schim. Zijn hele lichaam deed pijn.

‘Hoe doen we het? Hebben we de schans?’ vroeg hij met zwakke stem en een vertrokken gezicht.

Van der Laen wilde antwoorden, maar zag hoe Allaerts’ ogen langzaam wegdraaiden. ‘Heer, blijf bij!’ schreeuwde hij. Met gebroken stem voegde hij eraan toe: ‘Wat een ellende, verdomme, wat een ellende.’

De weduwe en kinderen van mr. Andries Allertsz.

Bij zijn overlijden laat mr. Andries, in uiterst roerige tijden, een vrouw en drie minderjarige dochters achter. Het wekt dan ook geen verbazing dat zijn weduwe Aefgen Pietersdr. een goed jaar later wil hertrouwen. Haar nieuwe partner is Jan Jansz. van Gameren.

Voordat er getrouwd kan worden, moet echter eerst de positie van de kinderen worden geregeld. Dat gebeurt onder het toezien oog van de weeskamer, een teken dat mr. Andries geen testament heeft gemaakt. Tot voogden worden benoemd de aange trouwde neef Dirck Jansz. smid en de buurman Jan Dircksz. mandenmaker. Margriete is dan 16, Elizabeth 13 en Agniese 11 jaar oud.⁴⁴ Verder wordt er een inventaris opgemaakt van de nagelaten goederen (die helaas niet bewaard is gebleven), zodat het vaderlijk erfdeel van de kinderen kan worden bepaald en veiliggesteld. Op 16 augustus 1575 worden ten behoeve van de kinderen de volgende zaken gereserveerd:

- het huis aan de Nieuwe Rijn, dat door de weduwe met haar kinderen wordt bewoond,
- een woning, huis en erf met ongeveer 4½ morgen land in het ambacht van Zegwaard,
- vier rentebrieven, met een totale hoofdsom van f 400,
- f 600 in contanten,
- en nog de helft van de inkomsten en lasten van de goederen die volgens de inventaris gemeen gehouden zijn.

Dit toont nog eens aan dat mr. Andries bepaald niet onbemiddeld was. Aefgen zal het

erfdeel van de kinderen beheren en hun een behoorlijke opvoeding geven tot ze 18 jaar oud zijn. Als onderpand verbindt zij het dubbele huis aan de Maarsmansteeg/Vismarkt dat aan haar is toegefallen.⁴⁵ Zij krijgt ook de tuin aan de Jan Vossensteeg en het land onder Leiderdorp.⁴⁶

Over de persoon van Jan Jansz. van Gameren kan ik verder maar weinig melden. In de archiefstukken heb ik slechts één keer een aanduiding gevonden van een beroep: kuiper.⁴⁷ Later treedt hij regelmatig op als ‘nazaat’ van mr. Andries in het beheer van de goederen van zijn vrouw Aefgen Pietersdr. Daarmee lijkt hij vooral rentenier te zijn.⁴⁸

In 1577 verhuist het gezin naar Marendorp. Jan Jansz. van Gameren heeft daar een huis gekocht nabij de Vrouwenkerk, grenzend aan de poort van het Sint Stevensklooster (nu bekend als de ingang van het Sint Stevenshofje).⁴⁹ Het huis aan de Nieuwe Rijn wordt voortaan verhuurd.

De dochters van mr. Andries trouwen alle drie jong, rond hun twintigste: Grietgen in 1579, Lijsbet in 1580 en Niesgen in 1584. Bij gelegenheid van hun huwelijk krijgen de dochters – of beter: hun echtgenoten – de beschikking over hun vaderlijke erfdeel. Tussen 1590 en 1595 verkopen ze successievelijk alle drie hun aandeel in het huis aan de Nieuwe Rijn, het huis waar ze met hun vader hun jeugdjaren hebben doorgebracht.⁵⁰

Voor meer details over de drie dochters en hun gezinnen verwijs ik naar Schema 2.⁵¹ De dochters komen goed aan de man, in de zin dat alle drie de echtgenoten zich in de loop der tijd tot kooplieden ontwikkelen en daarmee bij uitstek in staat zijn om mee te profiteren van

de groeiende welvaart in de Republiek. Ze bezorgen mr. Andries ook een behoorlijk aantal kleinkinderen, waarvan hij helaas niet zelf kan genieten. Ook heden ten dage zijn er nog nakomelingen van mr. Andries onder ons.⁵²

Jan Jansz. van Gameren overlijdt in 1597 op 52-jarige leeftijd, kinderloos. Hij wordt begraven in de Pieterkerk.⁵³ Daarmee wordt Aefgen Pietersdr. opnieuw weduwe. Ze overleeft haar tweede man een aantal jaren en overlijdt in 1605. Ook zij wordt begraven in de Pieterskerk.⁵⁴

De erfgenamen maken wat er resteert van het onroerendgoedbezit te gelde. Zo verkopen ze vrijwel direct het woonhuis (“schoon en welgebouwd”) in Marendorp, grenzend aan de poort van het Sint Stevensklooster. Het huis brengt f 2.800 op, waar Jan Jansz. van Gameren er in 1577 nog maar f 380 voor neer hoefde te tellen.⁵⁵

Eén pand blijft langer in de familie. Pieter Philipsz. van Wijmeren, de man van Niesgen Andriesdr., koopt de mede-erfgenamen uit en wordt enige eigenaar van het huis aan de Maarsmansteeg, dat inmiddels bekend staat als de Vergulde Schaer. Dat huis was al in 1557 eigendom van Allert Andriesz. en bracht toen een jaarhuur op van f 22. De waarde anno 1605 is f 3.600.⁵⁶ Uiteindelijk zal Pieter Philipsz. het in 1634 verkopen voor het mooie bedrag van f 7.500.⁵⁷

Ik merk daarbij nog op dat de waardestijging van de huizen in Marendorp en de Maarsmansteeg illustreert dat Leiden na het beleg aan een periode van grote bloei is begonnen. De instroom van vele immigranten met kennis van zaken uit de Zuidelijke Neder-

Schema 2: Stamboom van mr. Andries Allertsz.

- I **ALLERT ANDRIESZ.**, geb. rond 1505(?), boomgaardman/appelkoper, poorter van Leiden 29 oktober 1533, overl. 1558-1560
tr. JANNETGEN ALLERTSDR., dr. van Allert Blasiusz. (zie Schema 1), overl. na 1559
Kind: volgt onder II
- II **ANDRIES ALLERTSZ.**, geb. 1534/35(?), appelkoper/boomgaardman, vrijvechtmeester, deken St. Barbara broederschap, overl. Leiderdorp 25/26 mei 1574, begr. Leiden (Pieterskerk)
tr. AEFGEN PIETERSDR., begr. Leiden (Pieterskerk) 2 februari 1605
Kinderen: volgen onder IIIa, IIIb en IIIc
AEFGEN hertrouwt o.tr. Leiden (Geref.) 16 juli 1575
(2) JAN JANSZ. VAN GAM(M)EREN, geb. ca. 1545, begr. Leiden (Pieterskerk) 11 augustus 1597
- IIIa **MARGRIETE / GRIETGEN ANDRIESDR.**, geb. 1558/59
o.tr./tr. Leiden (Geref.) 13 september 1578 / 5 maart 1579
JEROEN PIETERSZ. (VAN DER DA), korenkoper, begr. Leiden (Pieterskerk) 23 juni 1620
Kinderen:
1. PIETER, geb. ca. 1579/80
2. JANNETGEN, geb. 1580/81
3. GEERTRUYDT, geb. 1582/83
4. ANDRIES, geb. 1585/86
5. ALLERT, geb. 1588/89
6. NICLAES, geb. 1593/94
7. JAN, geb. 1599/1600
JEROEN hertrouwt o.tr. Leiden (Geref.) 4 december 1604
(2) DIEUWERTGEN ADRIAENSDR. VAN DER SPIJCK, van Leiden, weduwe van Cornelis Joostensz. van Spanien
- IIIb **ELISABETH / LIJSBET ANDRIESDR.**, geb. 1561/62
o.tr./tr. Leiden (Geref.) 16 januari / 10 juni 1580
DIRCK CLAESZ. (VAN SANEN), zeilmaker te Leiden, koopman te Amsterdam
Kind:
1. ANDRIES, geb. ca. 1588
- IIIc **AGNIESE / NIESGEN ANDRIESDR. (VAN OUTSHOORN)**, geb. 1563/64, begr. Leiden (Pieterskerk) 8 maart 1632
o.tr./tr. Leiden (Geref.) 5 mei / 16 juni 1584
PIETER PHILIPSZ. WIJNAERTS / VAN WIJMEREN, van Nieuwpoort (Vlaanderen), hoedenkramer / hoedenstoffeerder, linnenlakenkoper
Kinderen:
1. GRIETGEN
2. LIJSBETH
3. PIETER
4. AEFGEN, geb. ca. 1603
PIETER hertrouwt o.tr./tr. Leiden (Gerecht) 21 september / 7 oktober 1640
(2) PIERONE BATAILLE, weduwe van Jaques Rijckebusch

landen en Noord-Frankrijk – Pieter Philipsz. van Wijmeren is een goed voorbeeld – vormt een belangrijke stimulans voor de textielindustrie in de stad. De groei van de bevolking zorgt voor een stijgende vraag naar woonruimte, waaraan binnen de bestaande stad niet direct door nieuwbouw kan worden voldaan. Een en ander vertaalt zich in snel oplopende huizenprijzen.

Het graf van mr. Andries Allertsz.

Het oudst bewaarde grafboek van de Pieterskerk heeft betrekking op de periode 1581-1610. Raadpleging leert dat de dochters van mr. Andries anno 1581 vier graven in eigendom hebben, te weten het tweede t/m vijfde graf in streek 1 van de buitenwandeling aan de noordzijde van de kerk. Het tweede graf is gekocht door Niesgen, het derde graf behoort toe aan Lijsbeth en het vierde en vijfde graf zijn van Grietgen Andriesdr. Het grafboek van 1610 helpt ons bij een nadere plaatsbepaling. Ervan uitgaande dat de tenaamstelling een-op-een correspondeert, gaat het om graven in de uiterste noordwesthoek van de kerk, met de nummers 80, 82, 78 en 75.⁵⁸

Bij het derde graf staat anno 1581 genoteerd dat het al veel langer in de familie is. Het heeft eertijds op naam gestaan van Jan Allertsz., daarna van Andries Allertsz., daarna van Allert Andriesz. appelkoper en nu van Lijsbeth Andriesdr. In 1609 wordt het overgeschreven op Dirck Claesz. koopman tot Amsterdam, de echtgenoot van Lijsbeth.

Als we Schema 1 erbij pakken, zien we dat dit graf eerst heeft toebehoord aan twee ooms van mr. Andries van moederszijde, Jan en Andries Allertsz., en daarna is overgegaan op

hun zwager Allert Andriesz., de vader van mr. Andries. Volgens mijn schatting zijn die drie mannen overleden in respectievelijk 1540, 1557-60 en 1558-60, zodat een en ander goed op elkaar aansluit. De daaropvolgende eigenaar in het rijtje is Lijsbeth, een dochter van mr. Andries. Mr. Andries zelf wordt echter niet genoemd. Betekent dat nu dat zijn naaste familie wel en mr. Andries níet in de Pieterskerk begraven ligt? Een bezoekje aan de noordwesthoek van de kerk leert anders. Want in het middenvak van grafsteen 75 valt zonder al te veel moeite de volgende tekst te ontcijferen:

*ende mr Andries Allerts
z bleeft voor Leyden
opte xxvi dach va[n] mey
an[no] xv lxxiiii als de fest
belegert werde*

Hier ligt hij dus.⁵⁹ Alsof het zo moest zijn: op een gedenkwaardige plaats, pal onder het recente gedenkteken voor Jan van Hout, een van de andere helden uit die tijd.

Interessant is het woord “ende” waarmee de inscriptie begint. Mr. Andries is niet de enige die hier zijn laatste rustplaats gevonden heeft. Het randschrift en het wapen hebben duidelijk betrekking op iemand die hier eerder begraven is. Pas in tweede instantie is het vrije vak op de steen gebruikt om mr. Andries te gedenken.

Terugdenkend aan eind mei 1574 kunnen we ons dat ook goed voorstellen. Leiden is net voor onbepaalde duur opnieuw omsingeld door Spaanse troepen. Mogelijkheden om materiaal te laten aanvoeren voor een fatsoenlijk gedenkteken voor de gesneu-

Grafsteen van Andries Allerts. in de noordwesthoek van de Pieterskerk. Foto: Hayley Yun.

velde commandant van de stad ontbreken. Dan maar een noodoplossing, beter dan niets.

Blijft de intrigerende vraag voor wie de grafsteen in eerste instantie bedoeld is geweest. Helaas is het randschrift sterk afgesletten en het wapen aan het begin van de Franse Tijd weggehakt, waardoor er te weinig in te herkennen valt om ons op weg te helpen. In 1864 heeft Kneppelhout van Sterkenburg de koptekst gelezen als: “Hier leyt begraven”.

Maar ook hij is niet verder gekomen met de rest van het randschrift, ondanks anderhalve eeuw minder slijtage.⁶⁰

Tot slot

Dit artikel ging over mr. Andries Allerts., een behoorlijk bemiddelde appelkoper en vrijvechtmeester. Deze mr. Andries heeft zich, hoewel katholiek, aangesloten bij de Opstand tegen het Spaanse gezag en daarin een opmerkelijke rol gespeeld. Eerst was hij op aanwijzen van de Prins van Oranje hofman en kapitein bij een poging om Haarlem te ontzetten. Daarna was hij aanvoerder van de vrijbuiters tijdens de eerste fase van het beleg van Leiden en in het intermezzo tussen de eerste en de tweede fase zelfs enige tijd de enige beroepsofficier in de stad. Uiteindelijk gaf hij bij de aanvang van de tweede fase van het beleg zijn leven voor de vrijheid van de stad en zijn inwoners.

In het verleden heeft zijn heldendood regelmatig publieke aandacht gekregen. Meer recent is zijn rol naar de achtergrond verschoven, hoewel in de literatuur over het beleg en ontzet van Leiden zeker niet vergeten. Wellicht geeft de wetenschap dat zijn graf nog altijd herkenbaar aanwezig is in de Pieterskerk, in de directe nabijheid van het herdenkingsteken voor Jan van Hout, een aanknopingspunt om in de rituelen van het 3 Oktoberfeest opnieuw aandacht te besteden aan zijn persoon.

Los daarvan: hij verdient in ieder geval een eigen straat, toch?

Noten

1 R.C.J. van Maanen, ‘De Leidse bevolkingsaantallen in de 16e en 17e eeuw. Enkele kanttekeningen’, *Leids Jaarboekje* 101 (2009) 48-52.

2 R. Bontius, *Belegering ende ontsetting der stadt Leyden*. Treur-blij-eijnde-spel. Den derden druck, door den autheur op nieuws vermeerderd ende verbeterd (Leyden 1647).

3 A.J. van der Aa, *Biografisch Woordenboek der Nederlanden*, deel I (Haarlem 1852) 185. Zie ook P.C. Molhuysen, P.J. Blok en Fr.K.H. Kossmann (red.), *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, deel 6 (Leiden 1924) k. 31.

4 Vgl. J.D. Bangs, ‘De tapijtwever Willem Andriesz. de Raet als kapitein van de Leidse schutterij’, *Leids Jaarboekje* 66 (1974) 163; F. Angevaare, ‘Een Noordwijkse zeeheld’, *De Blauwdotter*, nr. 158 (2011) 8; en H. Marks, *Omwille van de vrijheid. Het ware verhaal van beleg en ontzet van Leiden* (Leiden 2018) 11.

5 Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO), toegang 0501, Archief der Secretarie van de stad Leiden 1290-1575 (SA I), inv.nr. 22, Poortboek D, f. 1v.

6 Ik ben één akte tegengekomen waarin zijn kleindochter Niesgen Andriesdr. “van Outshoorn” wordt genoemd. Mogelijk vormt dat een verwijzing naar de plaats van herkomst van de familie. Zie ELO, toegang 0508, Oud Rechterlijk Archief van Leiden 1370-1811 (ORA), inv.nr. 67, Waarboek HHH, f. 201v (11 oktober 1634).

7 Nationaal Archief Den Haag (NA), toegang 3.01.03, Archief van de Staten van Holland vóór 1572 (Staten voor 1572), inv.nr. 275, Kohier 10e penning 1543 Leiden, f. 9, bon Wanthuis, eigen bewoond, Allert Andriesz. een huis, huurwaarde f 16 p.j. Vergelijking met het kohier voor 1557 leert dat het om de hoek van de Breestraat en de Maarsmansteeg gaat. Zie ELO, SA I, inv.nr. 992, Kohier 10e penning 1557, f. 8v.

8 NA, Staten voor 1572, inv.nr. 275, Kohier 10e penning 1543 Leiden, f. 3, bon Gasthuis Vierendeel, en inv.nr.

276, Kohier 10e penning 1543 Leiderdorp, f. 14v.

9 ELO, ORA, inv.nr. 73, Inbrengboek 1540-1560, f. 34v (4 maart 1546), f. 38 (13 november 1546) en f. 56-56v (10 februari 1550) en toegang 0800, Archief der gemeente Leiderdorp 1561-1934 (Leiderdorp I), inv.nr. 1565, Transporten, f. 1 (28 februari 1556).

10 ELO, SA I, inv.nr. 992, Kohier 10e penning 1557, bon Wanthuis, f. 8v-9, bon Burgstreng, f. 14 en bon Marendorp Landzijde, f. 107.

11 NA, Staten voor 1572, inv.nr. 1012, Kohier 10e penning 1557 Leiderdorp, f. 24.

12 ELO, ORA, inv.nr. 76A-2, Testamenten verleden voor schepenen, f. 151-152.

13 NA, Staten voor 1572, inv.nr. 1330, Kohier 10e penning 1561 Leiden, bon Wanthuis, f. 20 en 21, bon Burgstreng, f. 229 en bon Marendorp Landzijde f. 324, en inv.nr. 1331, Kohier 10e penning 1561 Leiderdorp, f. 31v.

14 Wanneer de apotheker Dirck Barentsz. het pand op 20 juli 1577 doorverkoopt (ELO, ORA, inv.nr. 67, Waarboek F, f. 194), vermeldt hij dat hij het pand heeft gekocht van de moeder van mr. Andries Allerts. en op haar naam een custingbrief heeft getekend. Van die transactie zijn echter geen stukken bewaard gebleven. Vermoedelijk heeft ze plaats gevonden op enig moment in 1559/60, de periode dat de reeksen van inbreng- en waarboeken een hiaat vertonen. Allert Andriesz. zou dan gestorven zijn tussen 1558 en 1560.

15 ELO, toegang 0511A, Archief van de Kerkvoogdij van de Nederlands Hervormde Gemeente te Leiden 1589-2009 (Kerkvoogdij NH), inv.nr. 992, Grafboek Pieterskerk 1581-1610, f. 70, Buitenwandeling noordzijde van de kerk, streek 1, graf 3.

16 Zo wordt gememoreerd in een rekest van Ludof van Ceulen (vrijvechtmeester, maar ook bekend hoogleraar wiskunde) dat is opgenomen in de stadsnotulen van Leiden van 25 januari 1602 en afgedrukt in *Kronijk van*

het Historisch Gezelschap te Utrecht 2 (Utrecht 1846) 352.

17 Zie voor de namen en leeftijden van de kinderen ELO, toegang 0518, Archief Weeskamer van Leiden 1397-1860 (Weeskamer), inv.nr. 305, Kleine bewijzen A, f. 29v.

18 Nu nr. 12, zie verder de website historischleideninkaart.nl.

19 ELO, Leiderdorp I, Transporten, inv.nr. 1567, f. 133v en inv.nr. 1572, f. 31v e.v. en f. 153 en 169.

20 Zie de afwikkeling van zijn nalatenschap: ELO, Weeskamer, inv.nr. 283, Grote bewijzen B, f. 401v-402.

21 ELO, ORA, inv.nr. 67, Waarboek D, f. 41 (6 mei 1568).

22 W.I.C. Rammelman Elsevier, ‘Mr. Andries Allerts. kapitein in het beleg van Leyden 1574’, *Leydse Courant*, 12 november 1858; Bangs, ‘De tapijtwever’, 163; Angevaare, ‘Noordwijkse zeeheld’, 8.

23 Achtereenvolgens: ELO, ORA, inv.nr. 4, Correctieboek H, f. 192 (10 december 1541); inv.nr. 42+18, Wedboek, f. 57 (18 februari 1544); en inv.nr. 73, Inbrengboek 1540-1560, f. 40v (15 januari 1547). Zie ook het genoemde Inbrengboek f. 30v-31 en f. 39-39v voor huizentransacties op 28 januari 1545 en 8 januari 1547.

24 ELO, ORA, inv.nr. 73, Inbrengboek 1540-1560, f. 65v (14 mei 1551).

25 ELO, SA I, inv.nr. 992, Kohier 10e penning 1557, bon Rapenburg, f. 102r.

26 NA, Staten voor 1572, inv.nr. 1330, Kohier 10e penning 1561 Leiden, bon Rapenburg, f. 127.

27 ELO, ORA, inv.nr. 67A, Waarboek A, f. 227 (19 december 1561).

28 Zie de Bijlage voor een verantwoording van de familierelaties.

29 ELO, SA I, inv.nr. 389, Aflezingsboek C, ingeplakt tussen f. 37 en 38. De tekst is ook afgedrukt in J. van Vloten, *Leidens belegering en ontzet in 1573 en 1574 naar de oorspronkelijke stukken en bescheiden* (Leiden 1853) 13-15.

30 Van Vloten, *Leidens belegering en ontzet*, 33-35 en ELO, SA I, inv.nr. 725.

31 P.J. Blok, *Geschiedenis eener*

Hollandsche stad ('s-Gravenhage 1910) 45-46.

32 ELO, SA I, inv.nr. 1343 (authenticatie afschrift van 31 oktober 1573).

33 ELO, SA I, inv.nr. 1349, Verklaringen betreffende de door de vrijbuiters ingebrachte goederen en de opbrengst daarvan 1573-1574.

34 Zie voor een dagoverzicht van de gebeurtenissen tijdens het beleg I.W.L. Moerman, 'Korte kroniek van Leiden en omstreken', oktober 1573 - oktober 1574, Leids Jaarboekje 66 (1974) 1-12.

35 Van Vloten, *Leidens belegering en ontzet*, 39, die verwijst naar Jan van Houts Reekening.

36 Van Vloten, *Leidens belegering en ontzet*, 101.

37 Zie J. Fruijtier, 'Corte beschrijvinghe van de strenghe belegeringhe der stadt Leyden', herdrukt in: R. Ruin e.a., *De oude verhalen van het beleg en ontzet van Leiden bij gelegenheid van het derde eeuwgetijde in hun oorspronkelijke vorm herdrukt* (Den Haag 1874) 3, en 'Dagverhaal binnen Leyden tijdens het tweede beleg gehouden', ibidem 6.

38 A. Wit e.a., *Rond de schans van Valdez te Leiderdorp tijdens het beleg van Leiden 1573-1574* (Leiderdorp 2004) 34.

39 C. Bordewijk, "Lof zij den helden!" Vier eeuwen Leidse stedenrots op het toneel, 3 Oktoberlezing 2005 (Den Haag 2005).

40 R. Bontius, *Belegering ende ontsetting der stadt Leyden*. Treur-blij-eijnde-spel. Den derden druck, door den auteur op nieuws vermeerderd ende verbeterd (Leyden 1647).

41 *Vreugdezang, op het tweede eeuwfeest van het ontzet der stad Leyden, door een liefhebber der dichtkunde, onder de zinspreuk assiduitas perficit, verrijkt met historische aantekeningen en een dagverhaal, van 't geen 'er in de belegering is voorgevallen* (Amsterdam 1774) 3-4.

42 F. van Aken, *Mengelschriften voor de jeugd; ter aanspooring van deugd en kundigheden. Met platen, tweede stukje* (Amsterdam 1804) 76a-77. Met dank aan Egbert Koops voor het

traceren van de bron van het prentje.

43 H. Marks, *Omwillen van de vrijheid. Het ware verhaal van beleg en ontzet van Leiden* (Leiden 2018) 11.

44 ELO, Weeskamer, inv.nr. 241, Voogdijboek, f. 2v (15 juli 1575). Zie voor de familiërelatie met Dirck Jansz. smid Schema 1. Jan Dircksz. mandenmaker woont volgens historischleidenin kaart. nl op de Nieuwe Rijn, twee huizen van Aefgen Pietersdr. vandaan.

45 ELO, Weeskamer, inv.nr. 305, Kleine bewijzen A, f. 29v en inv.nr. 283, Grote bewijzen B, f. 401v-402.

46 Zo blijkt later bij de verkoop: ELO, Leiderdorp I, inv.nr. 1567, Transporten, f. 133v (20 maart 1583); toegang 0501A, Stadsarchief van Leiden 1574-1816 (SA II), inv.nr. 6596, Register Vetus, bon Marendorp Landzijde, f. 318B; en ORA, inv.nr. 67R, Waarboek R, f. 249v-250 (4 april 1591).

47 ELO, ORA, inv.nr. 73, Inbrengboek B, f. 117v (27 maart 1577).

48 Jan heeft een oudere broer met dezelfde naam die soms "de oudere" wordt genoemd en een broer Jacob. De een is uitdrager, de ander schoenmaker. Zie o.a. ELO, SA II, inv.nr. 1289, Volkstelling 1581, f. 61 en 272/272v en ORA, inv.nr. 67, Waarboek DD, f. 66v-68 (2 december 1597).

49 ELO, ORA, inv.nr. 73, Inbrengboek B, f. 117v (27 maart 1577) en inv.nr. 67, Waarboek F, f. 158v-159 (6 mei 1577).

50 ELO, ORA, inv.nr. 67, Waarboek R, f. 25-26 (8 augustus 1590), en Waarboek AA, f. 115-116 (11 januari 1595) en f. 130v-131v (18 januari 1595).

51 Zie voor een verantwoording van de familiërelaties in het schema, behalve de eerste twee paragrafen van dit artikel en de daar gegeven bronnen:

- de DTB van Leiden die te vinden zijn op de website van ELO;

- ELO, Weeskamer, inv.nr. 285, Grote bewijzen D, f. 111v (9 maart 1605) [Jeroen Pietersz. van der Da korenkoper bewijst moederlijk erfdeel na overlijden van Margareta Andriesdr; kinderen zijn Jeroen, Jannetgen 23, Geertruijt 21, Andries 19, Allert 14, Claes 10 en Jan 5];
- ELO, toegang 0506, Oud Notari-

eel Archief Leiden 1564-1811 (ONA), inv.nr. 111, akte 1637-20 [testament van Pieter Philipsz. van Wijmeren weduwnaar van Niesgen Andriesdr.; noemt hun kinderen Pieter, Elisabeth, Grietgen en Aeffgen].

52 Zo stamt mijn eigen vrouw af van Niesgen Andriesdr.

53 ELO, Kerkvoogdij NH, inv.nr. 145, Blafferd van de 3 hoofdkerken, f. 2 en 13, Jan Jansz. van Gameren op 11 augustus 1597 begraven in de Pieterkerk. Zijn leeftijd blijkt uit gegevens over op zijn leven afgesloten lijfrentes in ELO, SA II, inv.nr. 7460, Rekening van de tesorier ordinaris 1588, f. 384, 388v, 502v en 551v; zie ook inv.nr. 7466, f. 307, 317, 421, 449v.

54 ELO, SA II, inv.nr. 1314, Begraven, f. 40v (2 februari 1605).

55 ELO, SA II, inv.nr. 6627, Bonboek Overmare Landzijde, f. 475v (27 april 1605).

56 ELO, SA II, inv.nr. 6596, Register Vetus, bon Wanhuus, f. 6v, en ORA, inv.nr. 67, Waarboek GG, f. 97 (24 april 1606) en Waarboek HH, f. 30v (27 februari 1607). Pieter Philipsz. betaalt Dirck Claesz. f. 1.200 en de kinderen van Jeroen Pietersz. van der Da f. 1.250 voor hun 1/3 aandelen.

57 ELO, ORA, inv.nr. 67, Waarboek HHH, f. 201v-202v (11 oktober 1634).

58 ELO, Kerkvoogdij NH, inv.nrs. 992 en 993. Anno 1610 staan de graven op naam van Pieter Philipsz. van Wijmer, Dirck Claesz. koopman te Amsterdam en Jeroen Pietersz., de echtgenoten van de drie dochters van mr. Andries, en van Jacob Jansz. van Gameren, broer van Jan Jansz. van Gameren, de tweede echtgenoot van de weduwe van mr. Andries.

59 Zie voor eerdere beschrijvingen van de grafsteen: K.J.F.C. Kneppelhout van Sterkenburg, *De gedenktekenen in de Pieters-kerk te Leyden* (Leyden 1864) 22; B. van den Berg, *De Pieters-kerk in Leiden* (Utrecht 1992); en E. den Hartog, J. Veerman, E. Grasman en D.J. de Vries (red.), *De Pieterskerk in Leiden. Bouwgeschiedenis, inrichting en gedenktekens* (Zwolle 2011) 321 en 323.

60 Zie de vorige noot.

Bijlage: Verantwoording familiërelaties schema 1

Ad I

ELO, ORA, inv.nr. 73, Inbrengboek 1540-1560, f. 50 (6 mei 1549) [Allert Blasiusz. stoeldraaier koopt huis in Marendorp, zijn zoon Blasius Allertsz. stoeldraaier is borg]

Ad IIa

ELO, toegang 0504, Gasthuizen 1311-1873 (Gasthuizen), inv.nr. 302, Blafferd Catharina Gasthuis 1529 e.v.

ELO, toegang 0519, Heilige Geest- of Arme Wees- en Kinderhuis 1334-1979, inv.nr. 1579, Blafferd 1536, f. 2 ELO, Gasthuizen, inv.nr. 302/61, Blafferd Catharina Gasthuis 1536

ELO, ORA, inv.nr. 76B-1, Huwelijksvoorwaarden voor schepenen, 22 januari 1538

ELO, ORA, inv.nr. 76A-1, Testamenten verleden voor schepenen, f. 295-296v (14 november 1539)

ELO, Gasthuizen, inv.nr. 302/65, Blafferd Catharina Gasthuis 1540, f. 12

Ad IIb:

ELO, Weeskamer, inv.nr. 283, Grote bewijzen B, f. 174 (16 januari 1537) [Blasius Allertsz. stoeldraaier heeft twee kinderen bij zijn overleden huisvrouw Lijsbet Dircxdr.]

ELO, ORA, inv.nr. 73, Inbrengboek 1540-1560, f. 34v (4 maart 1546) [Blasius Allertsz. stoeldraaier is borg voor zijn zwager Allart Andriesz. appelkoper]

ELO, ORA, inv.nr. 73, Inbrengboek 1540-1560, f. 39-39v (8 januari 1547) [Andries Allertsz. stoeldraaier is broer van Blasius Allertsz. stoeldraaier]

ELO, ORA, inv.nr. 67, Waarboek B, f. 67 (5 mei 1562) [Claes Blasiusz. stoeldraaier is waarborg voor zijn vader Blasius Allertsz. stoeldraaier]

ELO, SA I, inv.nr. 24, Volkstelling 1574, [Blasius Allertsz. stoeldraaier woont aan de Hogewoerd]

ELO, ORA, inv.nr. 67, Waarboek F, f. 12-13 (23 maart 1576) [Dirck Jansz. smid verkoopt huis op de Hogewoerd, dat voorheen toebehoorde aan Blasius Allertsz.]

ELO, Kerkvoogdij NH, inv.nr. 992, Grafboek Pieterskerk 1581-1610, f. 95 [graf Blasius Allertsz.]

ELO, ONA, inv.nr. 8, f. 271 (21 november 1579) [noemt Dirck Jansz. als man en voogd van Griete Blasiusdr. en Marijgtgen Allertsdr. als weduwe van Cornelis Gerijtsz. appelkoper]

ELO, Weeskamer, inv.nr. 305, Kleine bewijzen A, f. 171 (18 februari 1583) [Cunera Claesdr. weduwe van Claes Blasiusz. stoeldraaier is moeder en Dirck Jansz. smid behuude oom van vijf nog minderjarige kinderen]

Ad IIc en IId:

zie eerdere paragrafen van dit artikel

Ad IIe:

ELO, SA I, inv.nr. 22, Poortboek D, f. 23 (23 juli 1542) [Cornelis Gerytsz. warmoesman van Rijpwetering wordt poorter]

ELO, ORA, inv.nr. 73, Inbrengboek 1540-1560, f. 38 (8 november 1546) [Cornelis Gerijtsz. appelkoper is waarborg voor zijn zwager Allert Andriesz.]

ELO, ORA, inv.nr. 67, Waarboek F, f. 141 (1 april 1577), i.m. [vermeldt Marijke Allaertsdr. huisvrouw van Cornelis Gerritsz. appelkoper]

idem, f. 282 (1 februari 1578) [belending: erfgenamen van Cornelis Gerritsz. appelkoper]

ELO, SA II, inv.nr. 1289, Volkstelling 1581, f. 141, bon Hogewoerd [de weduwe van Cornelis Gerritsz. boomgaardman, met haar kinderen Grietgen en Neeltgen]

ELO, Weeskamer, inv.nr. 824 [testament van 13 juni 1619 van Neeltgen Cornelisdr. op de Hogewoerd vermeldt erfgenamen]

Caspar Coolhaes, geflankeerd door Jacob van der Does en Gerard Oem van Wijngaerden. Detail prent van de optocht bij de inwijding van de Universiteit van Leiden, 8 februari 1575, door een anonieme kunstenaar. Collectie Rijksmuseum, rp-p-ob-79.613.

Het raadsel Bossulus

De allereerste Leidse hoogleraar die nooit benoemd werd

Dick E.H. de Boer

Dick de Boer was van 1992 tot 2013 hoogleraar Middeleeuwse Geschiedenis aan de Universiteit Groningen. Sinds zijn emeritaat woont hij Leiderdorp. Hij publiceerde onder andere diverse boeken en artikelen over de geschiedenis van Leiden en Leiderdorp.

Een kil begin

De plechtigheid waarmee op dinsdag 8 februari 1575 de stichting van de Leidse universiteit werd gevierd, is herhaaldelijk beschreven. Basis daarvoor is het *Cort verhael vande Inauguratie vande Hoge Schole ende Universiteyt der Stadt Leyden, gedaen opten viij. dach van Februario des Jaers XV^cLXXV*. De tekst daarvan is bekend doordat de stads-geschiedschrijver Jan Jansz. Orlers hem in 1614 integraal opnam in zijn *Beschrijvinge der stad Leyden*.¹ Orlers was op 5 januari 1570 geboren als zoon van Jan Willemsz. Orlers en Barbara van Hout. Toen beide ouders tussen 1570 en 1574 kort na elkaar overleden, was het logisch dat Jan van Hout zich over zijn neefje ontfermde en hem zou begeleiden op zijn pad naar boekhandelaar-uitgever en schrijver.² Even logisch was het dat Jan Orlers voor zijn *Beschrijvinge* gebruik maakte van aantekeningen van zijn oom. Van Lutterveld stelde in 1958 dat Orlers zijn relaas van het inwijdingsfeest van de universiteit waarschijn-

lijk opschreef aan de hand van de prent die de stoet weergeeft (zie hierna) en “naar gegevens van zijn oom Van Hout”.³ Waarschijnlijk wist Van Lutterveld niet dat het originele *Cort verhael* is opgenomen in twee exemplaren van het oudste register van het college van burgemeesters en curatoren als gezamenlijk bestuur van de universiteit.⁴ Ook Koppenol, Prinsen en Bostoen verwezen alleen naar de versie in Orlers’ *Beschrijvinge*.⁵

De beide registers zijn onmiskenbaar van de hand van Jan van Hout, die daarom hoogstwaarschijnlijk ook de auteur is geweest van het *Cort verhael*. Een andere kandidaat als oorspronkelijke auteur van het *Cort verhael* zou in theorie Janus Dousa kunnen zijn geweest, de eerste curator en bibliothecaris van de universiteit. Orlers meldt echter direct na het *Cort verhael* dat “De Latijnsche veerskens daer hier vooren inde Inauguratie mentie of gemaect wert, waren gemaect by den uytnemenden Poeet, den Edelen, Erntfesten Heer tot Noortwijck, loncker lan

vander Does”, maar betreft diens auteurschap niet op het *verhael* als zodanig.⁶ Dit sluit logischerwijze Van der Does uit als auteur van het volledige *Cort verhael*, behalve in het onwaarschijnlijke geval dat Jan van Hout een kladnotitie van Dousa gebruikt zou hebben.

De laatste die de plechtigheid op 8 februari 1575 uitvoerig behandelde, was Willem Otterspeer in het eerste deel van zijn schitterende *Groepsportret met Dame* uit 2000. Daarbij ging het hem er allereerst om hoe met allegorische hulpmiddelen de ambities van stad en universiteit, op het raakvlak van geloof en wetenschap, waren uitgebeeld. Hij schetste hoe geleidelijk werd voorzien in de groep hoogleraren die in de eerste jaren van de universiteit het onderwijs inhoud zouden geven.⁷

Echte hoogleraren had Leiden nog niet, op die kille dinsdag waarop de Leidse universiteit haar oprichting vierde. In zijn beschrijving van de stoet duidt Otterspeer de geleerden, die na alle symboliek en allegorie het *pièce de résistance* vormden, terecht aan als “provisoire professoren”.⁸ Volgens hem had Paulus Vos, de Leidse gecommitteerde der dagvaart bij de Staten van Holland, “iedereen die hij tegenkwam” gepolst of hij niet tijdelijk in Leiden professor wilde worden, maar daarbij vooral nul op het rekest gekregen.⁹ Veel verder dan het gezelschap dat de inauguratie bijwoonde, kwam men in de eerste maand niet. Toch is er een poging gedaan om een buitenlandse beroemdheid naar Leiden te halen, waaraan tot dusverre geen enkele aandacht is besteed. Dit komt later in deze bijdrage aan de orde. Eerst richt ik me kort op

het gezelschap geleerden dat op 8 februari aanwezig was.

Het inwijdingsfeest begon met “des morghens ten seven uyren de Christelijcke Gemeente der selver Stede inde Kercke naer den Apostel Petro ghenaeamt,¹⁰ te samen doen roepen, ende door een vanden Dienaren des Goddelicken Woordts, een Predicatie uyt den Woorde Gods” te laten doen.¹¹ Daarnaast zou de gemeente God aanroepen om diens “wel-behagen [...] de voorghenomen saecke ende nieuwe begunste Vniversiteyt met sijnen Heylighen Gheest te segenen, beghenadighen, ende te doen wassen, vermeerderen”.

Coolhaes als gangmaker

In de latere beeldvorming is de schijnwerper vooral gericht op de rekkelijke Leidse predikant Caspar Jansz. Coolhaes, die de feestrede hield in het tot universiteitsgebouw omgedoopte *Clooster ende de Vergaderinge van Sinte Barbaren Susteren* op de noordelijke hoek van de Langebrug en het Rapenburg. Het onderwerp van Coolhaes’ rede was de ‘Lof van de Theologie’ en bedoeld om zijn gehoor “insicht van zijn professie” te geven.¹² Dat inzicht was zeer welkom, want Coolhaes was een typisch kind van zijn tijd en belichaamde de overgang van het katholicisme naar een Reformatie die nog zocht naar haar vorm. Juist omdat dit fenomeen in dit artikel een belangrijke rol speelt, ga ik op de religieus-intellectuele queeste van Coolhaes iets dieper in.

Coolhaes was op 24 januari 1536 in Keulen geboren, waar hij “van kints beenen aen [...] in der heyliger Godlicker Schriftuere

gheoeffent, veel gesien ende gelesen” had.¹³ Waarschijnlijk studeerde hij niet in Keulen, maar ging hij voor zijn verdere scholing naar het Gymnasium dat hertog Willem V van Kleef-Gulik-Berg in 1545 in Düsseldorf had opgericht, kort nadat hij Gelre aan Karel V had moeten afstaan.¹⁴ Hertog Willem neigde in reformatorische richting en maakte Düsseldorf tot een residentie, waar tal van personen uit de sfeer van het erasmiaans humanisme welkom waren. Deze navolgers van Erasmus, die in de Duitse literatuur als de *Erasmusjünger* bekend staan, hadden in het gebied van de Neder-Rijn hechte onderlinge relaties.¹⁵ De faam van het nieuwe Gymnasium was zo groot dat het omstreeks 1560 mogelijk al ongeveer 1500 leerlingen had. De eerste rector was de humanist Johannes Monheim, die tevoren onder meer rector van de kathedraalschool in Keulen was geweest. In die tijd publiceerde Monheim een nieuwe catechismus, waarin elementen uit het lutheranisme en het calvinisme verwerkt waren en ten aanzien van de avondmaalsleer een tussenpositie werd ingenomen.¹⁶ Dit tekent de sfeer op het raakvlak van overtuigingen waarin Coolhaes opgroeide.

Het is niet verwonderlijk dat, waar de Reformatie nog aarzelend op uitbotten stond, Coolhaes na zijn Gymnasiumtijd in eerste instantie koos voor een plek binnen de katholieke kerk, die het dichtst stond bij het streven naar zuiverheid, waarvoor ook de Reformatoren pleitten: hij trad in 1554 in de kartuis St.-Beatusberg bij Koblenz in.¹⁷ Maar zoals talloze kartuizers werd Caspar aange trokken door het gedachtegoed van de Reformatie.¹⁸ Dit leidde ertoe dat hij al na

zes jaar uittrad. Hoewel niet duidelijk is of eerst het vuur van de Hervorming, dan wel dat van de liefde hem verwarmde, maakt zijn huwelijk in 1560 met de uit Koblenz afkomstige Grietje Casparsdr. duidelijk dat zich een totale ommekeer in het leven van Coolhaes had voltrokken.¹⁹ Nog in datzelfde jaar kreeg hij een aanstelling als hulppredikant en schoolmeester in Winnigen, een dorpje aan de Moezel negen kilometer stroomopwaarts van Koblenz.²⁰ Dit hoorde als ‘evangelische enclave’ tot het machtsgebied van keurvorst Friedrich III ‘der Fromme’ von der Pfalz (1515-1576), die in 1559 in de Kurpfalz was opgevolgd. Keurvorst Friedrich ontpopte zich als een krachtig voorstander van de Reformatie en nam in 1563 het initiatief voor de Heidelbergse catechismus. Zijn hof werd een belangrijk centrum waar het gedachtegoed van de Reformatie kon ontkiemen.

Coolhaes werkte daarna op diverse plaatsen in het Rijnland. In die tijd is hij nog vooral als lutheraan te kwalificeren, maar toen hij in 1566 kortstondig predikant in Deventer was, raakte hij gecharmeerd door de tolerantie voor religieuze diversiteit die hij daar aantrof.²¹ Toch bleef hij er maar 34 weken en werkte hij vervolgens in Essen en Monsheim, waar hij intensief betrokken bleef bij de discussies over de inhoud van het geloof en de rol van de kerk in de jonge, evangelische gemeenten.

Op 30 december 1573 besloot de vroedschap van Gorinchem Coolhaes als predikant te benoemen.²² Later schreef Coolhaes daarover zelf dat hij als “een vreemdelinck in dese Provintie zijnde, wettelick van eenen eersamen wijsen Raet der stadt Gorcum,

uyt der Churvorstelicker Paltz beroepen” was. Nadat de raad van Gorinchem daartoe een schriftelijk verzoek aan Friedrich III had gericht, was hij “met bewillinghe ende consent zijner Churfursteliker ghenaden” naar Holland vertrokken.²³ Na een hachelijke reis, “niet sonder groot ende merckelic perijckel mijnes levens, ende van mijnen goet ende bloet”, kwam hij (mogelijk pas kort voor Pasen 1574, dat dat jaar op 11 april viel) in Gorinchem aan.²⁴ Echter, al een maand later stemde het Gorkumse stadsbestuur in met een verzoek van Leiden om Coolhaes te mogen beroepen. Zo kwam, in de woorden van Otterspeer, “een Keulse kartuizer monnik, die bij Luther en Melanchthon, Calvijn en Zwingli was gaan winkelen en daar een hervormde, maar zeker niet calvinistische overtuiging aan overgehouden had” naar Leiden.²⁵

Coolhaes verliet Gorinchem op 1 juni;²⁶ maar toen hij bij Leiden aankwam, hadden de troepen van Valdez de stad juist hermetisch afgesloten en was het tweede beleg begonnen. Dus week Coolhaes met vrouw en kinderen uit naar Delft en bezocht hij van 15 tot 28 juni de eerste synode van de vaderlandse Gereformeerde Kerk in de al ‘bevrijde’ stad Dordrecht. In zijn *Cort warachtich verhael* beschreef Coolhaes hoe hij daar in debat ging over de manier waarop, volgens hem, de individuele gewetensvrijheid tekort werd gedaan en over zijn bezwaren bijvoorbeeld tegen de afschaffing van het avondgebed. Hoe dan ook kreeg Leiden op 3 oktober 1574, toen Coolhaes met de bevrijdingsvloot van de Geuzen de stad binnen kwam, een markant, vrijzinnig theoloog binnen haar muren.²⁷ Het was een programmatische keuze van stad

en universiteit om juist hem te vragen bij de inwijding van de universiteit zijn visie op de theologie te geven en tot aan de zomer van 1575 ook enkele lessen te geven. Maar de eerste hoogleraar was hij niet.

Naar de universiteit

Een bont gezelschap vergezelde Coolhaes op 8 februari 1575 (zie afbeelding p. 42). Willem van Oranje werd vertegenwoordigd door Gerard Oem van Wijngaerden, raadsheer in het Hof van Holland.²⁸ Namens het Hoogheemraadschap van Rijnland liep jonkheer Jacob van der Does mee, een achterneef van Jan van der Does (Dousa). Jan en Jacob waren door de prins tot stadsgouverneurs aangesteld en belichaamden de verbondenheid van stad, land en universiteit. Verder waren er nog twee raadsheren van het Hof van Holland: Dirk van Egmond van de Nijenburg en de Vlaming Joost van Meenen (Menijn). Maar hun aanwezigheid “had slechts het geven van eenige rechtsgeleerde voorlezingen na de opening der universiteit ten doel”.²⁹ Ook de twee medici die met hun aanwezigheid glans gaven aan het gehalte van de stoet, waren geen blijvertjes. De Delftse stadsarts Pieter van Foreest liep in de stoet mee als “doctor ende professor in der medicine”, maar keerde na de ondertekening van de statuten op 12 februari 1575 definitief terug naar Delft.³⁰ Vanuit zijn Delftse praktijk verwierf hij faam als lijfarts van Willem van Oranje. Zijn collega Laurens van Oorschoot beperkte zich eveneens tot een ceremonieel optreden.³¹ De medicus Geraert de Bondt liet zich daarentegen wel aan Leiden binden en gaf tot zijn overlijden in 1599 colleges geneeskunde,

Titelblad van Caspar Jansz. Coolhaes' Cort warachtich verhael. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, bibliotheek LB 65337.

anatomie en kruidkunde.³² De laatste van de groep was de jurist Cornelis de Groot. Anders dan zijn collega's die hun handen vol hadden aan het Hof van Holland, bleef hij tot 1583 actief als hoogleraar in het Romeins en het Leenrecht en van 1587 tot 1610 in de Rechten en de Wijsbegeerte. Zowel De Bondt als De Groot dienden bovendien de universiteit als rector magnificus.³³

Het geboortefeest van de Leidse universiteit op 8 februari 1575 belichaamde het streven van Willem van Oranje – verwoord in zijn brief van 28 december 1574 – om “tot een vast stuensel ende onderhoudt der vryheyt ende goede wettelicke regeringe

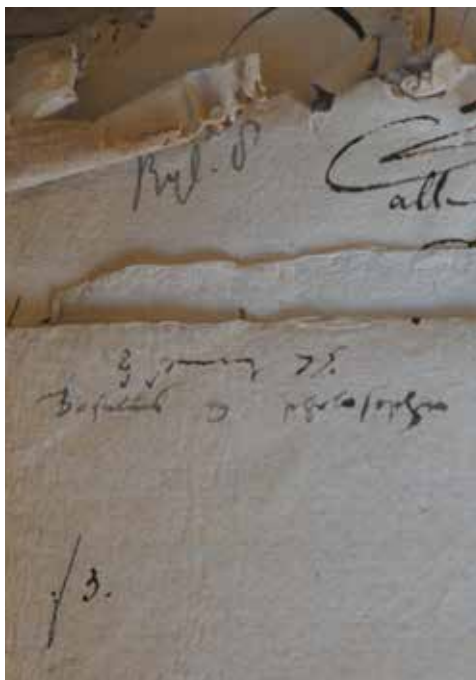
des lants” ervoor te zorgen dat de jeugd van de gewesten, waaruit de toekomstige bestuurders zouden moeten komen, “beyde inde rechte kennisse Godts ende allerley goede eerlycke ende vrye kunsten ende wetenschappen dienende tot die wettelicke regeringe der landen opgevoedt ende onderricht” zou kunnen worden.³⁴ Door symbolen en allegorieën, beelden en personen, maakte de optocht duidelijk dat men een nieuwe invulling wilde geven aan het traditionele spectrum van een universiteit, bestaande uit de zeven vrije kunsten of *artes liberales* (Grammatica, Dialectica/logica, Retorica, Aritmetica, Geometria, Musica en Astronomia) als onderbouw, met Medicijnen, Theologie en Rechten als bovenbouw. Maar de verwezenlijking daarvan zou pas geleidelijk vorm en inhoud krijgen. Dat alles is prachtig beschreven in *Groepsportret met Dame*. Maar onderbelicht is gebleven hoe is geprobeerd ter verwezenlijking van de ambities een internationaal vermaarde geleerde als eerste boegbeeld van de universiteit naar Leiden te halen.

Een topgeleerde in het vizier

De nieuwe universiteit moest dus een moderne variant van het middeleeuwse universitaire model zijn. Het zou in de bewoordingen van Willem van Oranje, die werden herhaald in een resolutie van de Staten van Holland van 2 januari 1575, de combinatie moeten worden van een *collegium* voor Latijn, Grieks en Hebreeuws, en een universiteit voor theologie, filosofie en wiskunde, “sonder voor alsnoch in de rechten ofte medicinen te doen doceren”.³⁵ Daags na het besluit van de Sta-

ten van Holland stelden Jan van der Does, de Leidse pensionaris Gerrit van Hoogeveen en de Delftse burgemeester Cornelis Koninck, die als de wegbereiders van de universiteit moesten optreden, al een eerste invulling voor. Zij verzochten de prins in te stemmen met de benoeming als allereerste hoogleraar van “den persoon van Monsigneur Bosulum, die ons aengedient werdt tot de professie der Philosophie sonderlinge bequaem te zijn, gemerckt ons bedunckens van de professie der Philosophie ende Artis Oratoriae, midtsgaders van de talen Latijn, Grece en Hebraice voor 't eerste ende beste sal staen te beginnen”.³⁶ Zij voegden daaraan toe dat deze Bossulus ook een begin zou kunnen maken met het onderwijs in de theologie.³⁷ Daarnaast hoopten zij “eenige professores te vinden voor een beginssal alleenlyck, tot dat Uwer Excellencie op eenige betere ende gefameerde Doctoren sal mogen hebben verdacht ende geadviseert”.³⁸

In hun rapport was een zekere Bossulus dus de topgeleerde die het onderwijs op poten zou moeten zetten. Blijkbaar was de faam van deze Bossulus dusdanig, dat de heren al de dag nadat zij aan het werk waren gegaan, konden melden dat zij het advies hadden gekregen hem voor te dragen. In het archief van curatoren berust bovendien een conceptrapportje van 8 januari 1575, waarin verder geen namen genoemd worden, met als marginale notitie “Bosulus in philosophia”.³⁹ Toch raakte Bossulus hierna uit beeld. Otterspeer heeft zelfs geen woord aan hem gewijd. Uit het feit dat hij niet hoorde tot de groep geleerden die de inwijding der universiteit opluisterden, kunnen we afleiden

Detail van kladnotitie d.d. 8 januari 1575 in het Archief van Curatoren, met de marginale notitie “Bosulus in philosophia”. Collectie Universiteitsbibliotheek Leiden, Archief Curatoren inv.nr. 38, bijlage 6.

dat het in elk geval om een geleerde ging die niet op zo korte termijn naar Leiden had kunnen komen, of die zich (nog) niet wilde vastleggen.

Uit de briefwisseling van Willem van Oranje blijkt dat voor de theologie – die naast het brede vakkenpakket in de humaniora ook aan Bossulus was toegedacht – in de loop van februari een andere kandidaat werd gepolst, aan wie Otterspeer evenmin aandacht besteedde. Het was Pierre l'Oyseleur de Villiers, een in 1530 in Lille (Rijsel) geboren

Zuid-Nederlander, die in Orléans had gestudeerd. Na een korte periode als advocaat bij het Parlement de Paris (ca. 1552-1556) was hij wegens zijn sympathie voor het calvinisme in 1556 naar Genève gevlucht, om daar theologie te studeren.⁴⁰ Hij had nog geen naam gemaakt als geleerde, maar wel als predikant-adviseur van admiraal Gaspard de Coligny (1519-1572) en diens broers, de eveneens tot het calvinisme bekeerde kardinaal Odet de Chatillon (1517-1571) en François d'Andelot de Coligny (1521-1569). Gaspard was vader van de vierde echtgenote van Willem van Oranje. Zij hoorden tot de belangrijkste leiders van de Franse protestanten tijdens de eerste fase van de Godsdienstoorlogen. Pierre l'Oyseleur had de slachting van protestanten tijdens de Bartholomeusnacht op 24 augustus 1572 overleefd en was uitgeweken naar Londen, waar hij predikant van de Waalse kerk en theologisch docent van de vluchtelingenkerken was geworden. Hij was begin 1575 nog niet gepromoveerd, maar genoot kennelijk al een hoog aanzien. Zo voerde hij diplomatieke opdrachten uit voor Henry de Bourbon, prins van Condé, die na de Bartholomeusnacht naar het Duitse Rijk was gevlucht en van daaruit de Franse protestanten steunde.

Op 26 februari 1575 schreef Willem van Oranje aan Pierre l'Oyseleur dat hij voor de jonge universiteit op zoek was naar “les meilleurs et plus doctes hommes que pouvons trouver pour estre professeurs” (de beste en meest geleerde mannen die wij kunnen vinden om professor te zijn).⁴¹ En hij deed een beroep op Pierre om een benoeming als hoogleraar in de theologie te aanvaarden.

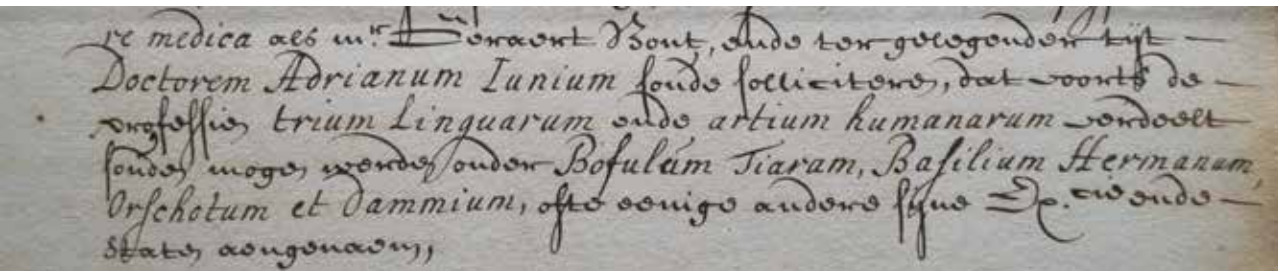
L'Oyseleur weigerde, maar zou vanaf 1577 hofprediker en vertrouweling van Willem van Oranje blijven.

Hieruit blijkt dat de speurtocht naar internationaal vermaarde hoogleraren vooral personen betrof die hoorden tot de groeiende groep geleerden die de stap van het katholicisme naar de Reformatie hadden gewaagd. Contacten met de Friedrich III en Franse protestanten konden daarbij van belang zijn.

“Wie Bosulus is, heb ik niet kunnen ontdekken”

In april 1575 meldden zich vier nieuwe professoren in Leiden. Dit waren de Franse predikant-theologen Guillaume Feugueray en Louis Cappel; daarnaast de Deventer classicus Basilius Pithopoeus en de Westfaalse hebraïcus Herman Reneker, die net afgestudeerd was in Heidelberg, waar hij met een studiebeurs van Friedrich III von der Pfalz had gestudeerd.⁴² In die periode is er van Bossulus geen spoor.

Toch komt hij nog eenmaal voor in een rapport dat de Leidse magistraat omstreeks 1 mei 1575 opstelde.⁴³ Zij geeft daarin haar visie op de gewenste samenstelling van het docentencorps. In de drie talen en de *artes* zouden de hoogleraarstaken het best zouden kunnen worden verdeeld onder “Bosulum, Tiaram, Basilius, Hermanum, Oerschotum et Dammium ofte eenige andere, Zijne Excellencie ende Staten aengenaem”. In Basilius en Hermanus herkennen we de eerder benoemde Pithopaeus en Reneker. Het vermelden van Oerschotus lijkt een (overigens mislukte) poging om een nieuwe kans te geven aan de op 8 februari aanwezige Laurens van Oor-

Detail met de vermelding "Bosulum", uit het rapport van de Leidse magistraat van ca. 1 mei 1575 in het register-exemplaar van Curatoren van de universiteit. Collectie Universiteitsbibliotheek Leiden. Archief Curatoren inv.nr. 18, f. 26r.

schot. Nieuw was de Friese *homo universale* Pieter Tjeerts (= Peter Tiara), een arts die als hoogleraar Grieks werd aangesteld en meteen rector magnificus werd.⁴⁴ Ten slotte werd Dammius genoemd, of een andere kandidaat die prins en Staten welgevallig zou zijn. Inderdaad werd Nicolaas van Dam in juli 1575 aangesteld als hoogleraar, eerst in het Latijn, later (ook) in de Retorica.⁴⁵ Maar het zou Bossulus' laatste vermelding in de Leidse bronnen zijn.

Dat Otterspeer geen woord wijdde aan de mysterieuze Bossulus is begrijpelijk. Immers, Molhuysen merkte, in zijn editie van de bronnen voor de geschiedenis van de universiteit, bij het rapport van de voorbereidingscommissie op: "Wie Bosulus is, heb ik niet kunnen ontdekken, evenmin als Kist, Bijdragen p. 30."⁴⁶ Dat was merkwaardig, omdat de kerkhistoricus Adrianus 's-Gravezande in 1779, in de bijlagen bij een herdenkingsrede over de Unie van Utrecht, verwees naar de tekst van 3 januari 1575 en daarbij in een noot vermeldde: "Bosulus; 't was Mattheus Bossulus te Parijs, te vooren Hoogleeraar in de Logica te Valencia in Spanjen: Hoogstraaten B. 337. Doch hij is te Leijden niet gekoomen."⁴⁷

Het laatste woord dat Molhuysen aan Bossulus wijdde, zit verstopt in deel 2 van de *Bronnen*. Daarin schrijft hij als erratum: "Dl. I p. 5*, noot. De hier genoemde Bossulus is Matthieu Bossulus (Mededeeling van den heer J. H. Hessels te Cambridge)."⁴⁸ Molhuysens informant was Jan Hendrik Hessels (1836-1926). Hij had als Haarlemse weesjongen gewerkt bij boekhandel, drukkerij en uitgeverij De Erven F. Bohn te Haarlem en daarna bij de Amsterdamse antiquaar, bibliograaf en boekhandelaar Frederik Muller het vak geleerd. Dankzij een aanbeveling van Muller kreeg hij een betrekking als bibliotheekmedewerker in Dublin, om uiteindelijk conservator van de Cambridge University Library te worden. Daar leidde hij een productief leven als bronneneditor.⁴⁹ Vooral door zijn werk in de archieven van de Dutch Church in Londen kende hij de periode van de tweede helft van de zestiende eeuw op zijn duimpje.⁵⁰ Hij kan zijn kennis over Bossulus hebben ontleend aan contacten tussen de vluchtelingenkerken in Londen en de Franse protestanten, waarvan hierboven L'Oyseleur een exponent was. Helaas hebben noch Molhuysen, noch Hessels deze lijn verder gevolgd, terwijl evenmin

hun correspondentie bewaard is gebleven. Daardoor is een fascinerend aspect van de protogeschiedenis der Leidse universiteit onbelicht gebleven.⁵¹

Een handschrift als leidraad

Het is een bizar toeval dat juist de Cambridge University Library in 1993 een handschrift verwierf van de *Institutiones Dialecticae*, geschreven in 1584 door Bossulus, toen deze als hoogleraar aan de universiteit van Parijs verbonden was.⁵² Dit bevat twee traktaten: "Matt[haei] Bossuli historici Regii Institu[tio]nes Dialecticae, quibus omnis disserendi doctrina pluribus libris ab Ar[istote]le descripta complectitur. In prima Becodiana ab eodem dictata anno 1584" en de "Scholia in Matt[haei] Bossuli Institutiones Dialecticas ab eodem dictata". Het eerste traktaat is een college tekst voor het onderwijs in de dialectiek op basis van Aristoteles en het tweede betreft de kanttekeningen ("scholia") bij dezelfde leerteksten, die door Bossulus waren gedicteerd ("ab eodem dictata"). Dat onderwijs was gegeven "in Becodiana", de Latijnse naam voor het Collège de Boncourt, een van de colleges van de universiteit van Parijs.⁵³ Van geen van beide teksten is een gedrukte versie bewaard.

Op de bladzijde tegenover het eerste titelblad zijn in de negentiende eeuw twee notities in het Frans gemaakt (zie afbeelding op p. 52). De eerste luidt: “Voir Biographie universelle. Supplem. tom. IV. article Bossu (Jacques le) note”. Dit verwijst naar een lemma over de theoloog Jacques le Bossu (1546-1626), dat de bewering (zonder bronvermelding) bevat dat Mattheaeus Bossulus een verwant was van

deze Bossu. De bedoelde voetnoot was van de hand van een zekere V., die daarin zegt een manuscript te bezitten, dat het door Cambridge verworven exemplaar blijkt te zijn.⁵⁴

V. was de in zijn tijd beroemde journalist, advocaat, bibliofiel en handschriftenverzamelaar Mathieu-Guillaume-Thérèse Villenave (1762-1846).⁵⁵ In de *Nouvelle biographie universelle*, die na diens dood verscheen, staat expliciet dat er van Bossulus twee manuscripten bewaard zijn. Het ene is “Matthaei Bossuli scholia in libri III et V institutionum oratoriarum Quintilliani”, dat zich bevindt “parmi les manuscrits conservés autrefois dans le collège des jésuites à Paris”. Het andere is het handschrift in Cambridge, met de vermelding “manuscrit possédé par M. Villenave”⁵⁶

De tweede aantekening luidt: "Mathieu Bossulus professeur à l'académie de Valence en Espagne; puis précepteur de l'enfant don Carlos, fils de Philippe II; etc. enfin régent au collège de Boncourt, à Paris, en 1583. Bayle le qualifie de grand orateur." Dit is vrijwel letterlijk de aanhef van het lemma over Bossulus in het werk van Bayle.⁵⁷

De opmerkingen over Bossulus als docent in Valencia en onderwijzer van don Carlos, de zoon van de Spaanse koning Filips II, openen een venster op een buitengewoon bewogen leven. Want voordat Matthaeus Bossulus in Parijs zijn dialectieklussen dicteerde, had hij al een boeiende en roerige carrière doorlopen.

Waarom Bossulus?

Nadat er lang nauwelijks aandacht aan Bos-sulus was besteed, is recent voornamelijk in Spaanse publicaties over hem geschreven. Bovendien zijn nieuwe bronnen digitaal toe-

Titelpagina (f. 1r) van de collegetekst voor het onderwijs in de dialectiek aan de universiteit van Parijs, geschreven door Matthaeus Bossulus. Op de linkerpagina staan de twee 19de-eeuwse notities in het Frans. Collectie Cambridge University Library, MS.Add.8960. Foto: dr. Frank Bowles, Cambridge University Library.

gankelijk geworden. Daardoor is het mogelijk een antwoord te vinden op de vraag wat een Franse geleerde, met Spaanse connecties, maakte tot de ideale wegbereider van de Leidse universiteit.

In 1998 vatte de filoloog Atienza in een artikel over de retorica van Bossulus de oudere literatuur over hem samen.⁵⁸ Hij neemt daaruit over dat Matthaeus Bossulus al van oudsher werd aangeduid als een van de meest eloquente geleerden uit de zestiende eeuw; dat hij was geboren in St. Denis;⁵⁹ en dat hij inderdaad hoogleraar retorica was in Valencia van 1564-1568 en onderwijzer van Don Carlos (1545-1568), de zoon van Filips II.

In Valencia publiceerde Bossulus in 1566 zijn *Institutionum oratoriarum libri tres* (Drie boeken met onderwijzingen in de redekunst).⁶⁰ Weinig bekend was tot voor kort dat hij van 1560-1563 doceerde aan de universiteit van Barcelona, waar hij in 1560 zijn *Institutiones rhetoricae* (Onderwijzingen in de retorica) liet drukken.⁶¹ Hij droeg dat werk op aan de voorvechter der klassieke studies in Catalonië, Cosme Damià Hortolà, die de functies van rector van de universiteit en abt van het klooster van Vilabertran combineerde. In zijn voorwoord zinspeelde Bossulus erop dat de toewijzing van de leerstoel aan een Fransman tot commotie had geleid.⁶² Na een pe-

riode in Valencia en als leermeester van Don Carlos in Alcalá keerde Bossulus in september 1568 in Barcelona terug, om er opnieuw tot 1 februari 1569 te doceren. Toen vertrok hij naar Parijs, waar hij wellicht voor 1560 ook al werkte.⁶³

De historicus van de universiteit van Barcelona, Antonio Fernández Luzón, brengt zijn definitieve vertrek in verband met toenemende xenofobie en – zoals hij het noemt – “la impermeabilización ideológica” (de ideologische ondoordringbaarheid) die door de inquisitie en de kerkelijke hiërarchie in Spanje werden aangemoedigd. Daarbij werden vooral Fransen steeds meer verdacht van hervormingsgezinde opvattingen, die daar onder het verzamelbegrip ‘luteranismo’ vielen. Juist in 1568 was er een verbod uitgevaardigd voor onderdanen van de kroon van Aragon om te studeren aan buitenlandse universiteiten, terwijl er een toename was geweest van Franse studenten in de letteren in Catalonië.⁶⁴

Dit past goed in wat geleidelijk duidelijker wordt over het woelige jaar 1568, waarin de Nederlandse Opstand uitbrak en Don Carlos, op beschuldiging van samenzwering tegen zijn vader, gevangen werd gezet en overleed. Uiterlijk in de loop van 1567 lijkt Don Carlos Bossulus te hebben verzocht als zijn *preceptor* (onderwijzer) naar Alcalá te komen, waar hij aan de universteit verbleef.⁶⁵

De beschuldigingen dat Don Carlos contacten met Nederlandse opstandelingen en met andere ‘kettters’ had onderhouden, zijn ooit door Arend als onbewijsbaar bestempeld.⁶⁶ Maar zij krijgen reliëf doordat Bossulus in 1568 in Alcalá was en een jaar later werd beschuldigd van lutherse ideeën en van

Titelpagina van de in Barcelona gedrukte Institutiones Rhetoricae van Matthaeus Bossulus. Collectie Universidad Complutense de Madrid, BH FLL 15520(2).

betrekkingen met de Franse reformatische drukker Guillermo Herlin. Bij zijn onderzoek in verslagen van inquisitieprocessen tegen Franse en Vlaamse drukkers die in Spanje als ‘luteranos’ werden vervolgd, kwam Clive Griffin en passant Bossulus tegen. In het proces tegen de Franse drukker Pierre de Rinz verklaarde deze in 1569 dat Herlin en andere collega’s langdurige contacten met Bossulus hadden gehad. Herlin zou Rinz bovendien hebben verteld dat hij en Bossulus in de velden buiten Alcalá hadden gesproken over ‘heel actuele zaken’ waarbij het over hervor-

mingsgezinde ketterijen moest zijn gegaan.⁶⁷ Tot een proces tegen Bossulus kwam het niet, omdat die inmiddels naar Frankrijk was teruggekeerd. Maar tien jaar later schreef de Spaanse historicus en politiek filosoof Juan de Mariana (1536-1624) dat Bossulus een briljant rhetoricus was, maar ook “een ketter die zijn ware opvattingen verhulde”.⁶⁸

Dankzij de Parijse universiteitshistoricus Du Boulay kunnen we enigszins volgen wat gebeurde na de terugkeer van Bossulus in Parijs in 1569. Du Boulay citeerde uit de registers van de universiteit, dat de Parijse rector in een redevoering op 4 oktober 1572 – zes weken na de Bartholomeusnacht – had verklaard dat Bossulus, die op dat moment bestuurder van het Collège du Mans was, “de heresi suspectum” (van ketterij verdacht) was.⁶⁹ Een week later werd Bossulus veroordeeld wegens weerspanningheid en minachting van de termijn waarin hij beroep had kunnen aantekenen. Op 12 februari 1573 kwam de zaak opnieuw aan de orde. Daarbij werd ook vermeld dat Bossulus afkomstig was uit St. Denis en onderwijzer van Don Carlos was geweest. Ondanks een vlamme rede waarin Bossulus verklaarde “catholicae et orthodoxae fidei semper addictus” (altijd toegewijd aan het katholieke en rechtzinnige geloof) te zijn geweest, veranderde het vonnis niet. Hij werd van zijn universitaire voorrechten en taken vervallen verklaard.⁷⁰ Interessant onderdeel van de beschuldiging tegen Bossulus is dat hij zich ‘onvoorzichtig vertrouwelijk’ had ingelaten met de “Gasparinis”, de partijgangers van Gaspard. Daarmee werd de heer van Coligny bedoeld, de protestantse leider in wiens gezelschap wij

eerder al Pierre l'Oyseleur actief zagen. De heren moeten elkaar gekend en waarschijnlijk ook ontmoet hebben.

Een ideale kandidaat?

Duidelijk is, dat Bossulus in beeld is gekomen als een vooraanstaand geleerde die in de jaren zestig van de zestiende eeuw sympathie had ontwikkeld voor het gedachtegoed van de Reformatie in haar verschillende gedaanten. Waar na zijn vertrek uit Barcelona, na een verdenking van ketterij, nog een doorstart in Parijs mogelijk was, dwongen zijn ontslag en verbanning uit Parijs in 1573 tot een heroriëntatie die hem nadrukkelijker in het kamp van de Hervorming bracht en hem voor Leiden aantrekkelijk maakte. Hij lijkt daarvoor bijna ideaal te passen in het *job-profile* voor de nieuwe Leidse universiteit. Dit maakt de vraag waarom hij toch niet kwam eens te prangender.

Het is logisch dat Bossulus na zijn dramatische ontslag van de Parijse universiteit in februari 1573 een toevlucht zocht bij de Franse protestanten. De gebroeders De Coligny waren intussen overleden, zodat Henry de Bourbon, prins van Condé, als de belangrijkste leider van de Franse protestanten overbleef. Na de Bartholomeusnacht was er nagenoeg een tweedeling in Frankrijk ontstaan, waarbij Nîmes, Montauban en La Rochelle de belangrijkste centra waren van een soort protestantse republiek in de zuidelijke helft van Frankrijk, met de Languedoc als zwaartepunt. In 1574 kozen de protestanten Condé als gouverneur-generaal en beschermer van de Gereformeerde Kerken.⁷¹ Deze had steun gezocht en gekregen in het Duitse

Rijk, en probeerde met hulp van de paltsgraven aan de Rijn de opstandige protestanten militair en diplomatiek te steunen in wat als de Vijfde Godsdienstoorlog bekendstaat. Friedrich III von der Pfalz, die op 26 oktober 1576 zou overlijden, en vooral diens derde zoon Johann-Kasimir von Pfalz-Simmern (1543-1592), waren bereid een actieve rol te spelen. In 1575 viel Johann-Kasimir met een enorm leger Frankrijk binnen, wat, ondanks militaire tegenslagen, tot koninklijke concessies aan de hugenoten leidde.⁷²

Wellicht kan onderzoek in Franse archieven het vermoeden bevestigen dat Bossulus in deze tijd reeds in dienst was van Condé. Uiteenlopende bronnen bevestigen dat Bossulus in de volgende jaren een belangrijke rol speelde in de coulissen van de macht. Toen in 1576 de betrekkingen tussen Johann-Kasimir von der Pfalz en Condé bekoelden, was er een moment waarop Condé in woede ontstak tegen de Duitse raadsheer dr. Peter Beutterich en tegen “seinen eigenen Kanzler Bossulus, dem die Pfälzer am Meisten vertrauten.”⁷³ Dat Bossulus als Condé's kanselier actief was, blijkt ook uit het feit dat hij in januari 1576 hoorde tot de ondertekenaars van een hulpverdrag tussen François d'Alençon (broer van de Franse koning, die aan de kant van de protestanten stond), Condé en Johann-Kasimir.⁷⁴ De rol die Bossulus speelde binnen de kringen van de Franse protestanten wordt bovendien een jaar later nogmaals duidelijk in de Engelse *State Papers*, waarin een op 17 juli 1577 in Nîmes geschreven brief is bewaard die mede is ondertekend door Matthieu Bossulus als vertegenwoordiger van de hervormde kerken van de Languedoc.⁷⁵

Dat Matthaeus Bossulus in deze jaren als geleerde aanzien genoot in kringen van de Reformatie wordt bevestigd door een aantekening van 4 januari 1577 in de *Registres de la Compagnie des pasteurs de Genève*, met betrekking tot “l'Eschole”, de in 1559 door Calvijn gestichte Academie.⁷⁶ De Compagnie meldt dat zij brieven heeft ontvangen van een Monsieur Bossulus, die blijkbaar van zins was zich in het bolwerk van het calvinisme te vestigen. Uit die brieven en bij monde van “Monsieur Datenus qui les a apportees” (Dathenus die ze heeft meegenomen) hebben de geadresseerden begrepen dat “ledict Bossulus, homme de grand nom et erudition et qui s'estant rangé à la religion a demeuré les ans passez en Languedoc avec bon tesmoignage, desiroit de se retirer de par-deça en lieu de repos” (genoemde Bossulus, een man van grote faam en eruditie die zich tot de [hervormde] religie heeft gewend, de afgelopen jaren in de Languedoc heeft gewoond, met goede getuigschriften, zich daarvandaan wilde terugtrekken op een rustige plaats).⁷⁷ Dat juist Dathenus Bossulus aanbeval was opmerkelijk. De Vlaming Petrus Dathenus (1531-1588) was de hofpredikant van Friedrich III von der Pfalz, tot diens overlijden in oktober 1576. Mede door zijn vertalingen van de Heidelbergse catechismus en psalmberijmingen genoot hij een enorm gezag in de Nederlanden en ver daarbuiten. De Compagnie nam zijn aanbevelingen graag over en stelde dat een man van zo grote naam en faam “pourroit beaucoup orner et accroistre l'Eschole” (zeer tot sier en groei van de Academie zou kunnen bijdragen). Dus stelde ze voor hem uit te nodigen in Genève te komen werken.

Maar blijkbaar slaagde Genève er evenmin als Leiden in om Bossulus tot een komst te verleiden.

Het heeft er alle schijn van dat Bossulus bezig was met een geestelijke worsteling die sterk lijkt op die van Justus Lipsius, die in maart 1578 als van oorsprong katholieke zuijderling en hoogleraar in Leuven naar Leiden kwam. Dertien jaar lang schitterde Lipsius als Leids hoogleraar en rector en functioneerde hij in zekere zin als het boegbeeld dat Bossulus had moeten zijn. Lipsius was “katholiek in Leuven, luthers in Jena en een beetje calvinist in Leiden”.⁷⁸ Na zijn vertrek uit Leiden in 1591 werd hij weer als tot inkeer gekomen katholiek hoogleraar in Leuven aangesteld.

Voor Bossulus kwam de ‘inkeer’ eerder. Op 12 maart 1582 nam de Parijse universiteit hem weer in genade aan. Du Boulay meldt, opnieuw op grond van de Parijse registers, dat in maart van dat jaar Matthaeus Bossulus, die van ketterij verdacht was geweest en uit het *Album Academicorum* was geschrapt, “reversus ad saniolem mentem”, dus tot verstandiger gedachten was gekomen, boete had gedaan en had gezworen getrouw naar de dogma’s van de katholieke kerk te leven.⁷⁹ Het handschrift uit Cambridge is er een getuigenis van dat hij zijn werkzaamheden energiek hervatte als hoogleraar in het Collège de Boncourt. Over zijn laatste periode als hoog-

leraar in Parijs zijn diverse anekdotes opgetekend, maar ik laat hier de gebeurtenissen vanaf 1582 voor wat ze zijn, omdat Bossulus vanaf dat moment zijn belang als beoogd Leids boegbeeld verloren heeft. Hoogstens is die over zijn levenseinde saillant: hij zou een (ere)positie als abt van een Parijs’ klooster hebben gekregen en door één van zijn kloosterlingen zijn vermoord.⁸⁰

De conclusie is duidelijk: juist omstreeks de jaarwisseling van 1574-1575, toen de Leidse universiteit in de steigers stond, leek Matthaeus Bossulus als spraakmakend geleerde, met een ruime internationale ervaring, beschikbaar te zijn, omdat hij wegens kerkkritisch gedachtegoed van de Parijse universiteit verwijderd was en in handel en wandel de zaak van de Hervorming toegedaan leek te zijn. De gedachte dat het het waard was te proberen een van de beste filosofen en filologen van die tijd naar de Nederlanden te halen, was dan ook zeer begrijpelijk. Dat hij bovendien verkeerde in de netwerken waartoe Willem van Oranje, de graven van de Pfaltz en de prins van Condé behoorden, maakte de voordracht nog begrijpelijker. Maar het feit dat Bossulus noch de roep uit Leiden, noch die uit Genève beantwoordde, maar terugkeerde naar Parijs én naar hetatholicisme, bevestigt dat zijn verkenningen over de geloofsgrenzen heen niet blijvend waren. Het was een probleem waar velen in zijn tijd mee worstelden.

Noten

Een korte verkenning van dit onderwerp is verschenen in het digitale *Nieuw Letkundig Magazijn*, februari 2021.

1 Jan Jansz. Orlers, *Beschrijvinge der stad Leyden* (Leiden 1614) 133-141, in de tweede vermeerderde druk (Leiden 1641) 190-195. Bij het overnemen van de tekst van Jan van Hout maakte Orlers enkele fouten die de verhouding tussen origineel en kopie bevestigen.

2 Johan Koppenol, *Leids Heelal. Het Loterijspel (1596) van Jan van Hout* (Hilversum 1998) m.n. 32 en 41-42. Met een correctie op vaak overgenomen fout van J. Prinsen, *De Nederlandsche renaissance-dichter Jan van Hout* (Amsterdam 1907) 40, die Barbara in 1577 laat overlijden.

3 R. van Luttervelt, ‘De optocht ter gelegenheid van de inwijding der Leidse Universiteit’, *Leids Jaarboekje* 50 (1958) 87-104, vooral 89. Voor de prent houd ik de datering van de catalogus van het Rijksmuseum aan. R.E.O. Ekkart, *Isaac Claesz. van Swanenburg 1537-1614, Leids schilder en burgemeester* (Zwolle 1998) 151, n. 4, dateert de prent op 1613-1614. Marijke Tolsma, *Van Icones tot Effigies. De in 1609 in boekvorm uitgegeven portrettencollectie van Leidse geleerden en haar navolgers* (dissertatie Leiden 2016) 58, wijst er op dat op 12 maart 1614 een overeenkomst werd gesloten over opname van de prent in een eventuele herdruk van de door haar geanalyseerde *Alma Academia*. Haar conclusie is dat de prent op een onbekend moment tussen 1575 en 1613 is vervaardigd. Persoonlijk deelde zij mij mee dat zij een vroege vervaardiging minder waarschijnlijk acht, omdat de prent pas in het genoemde contract voor het eerst wordt vermeld.

4 Erfgoed Leiden en Omstreken, toegang 0501A, Stadsarchief 1574-1816, inv.nr. 3269, 1e register van de Universiteit, 28 dec. 1574-14 feb. 1589, f. 12r-15r. Dit is gelijklopend aan het eerste register in het archief van curatoren: Univer-

sitaire Bibliotheken Leiden, Archieven Universiteit Leiden: Curatoren, 1574-1815, nr. 38.

5 Koppenol, *Leids Heelal*, 125 en verder, bij de behandeling Jan van Hout als dienaar van de universiteit; Prinsen, *De Nederlandsche renaissance-dichter*, en Karel Bostoen, *Hart voor Leiden. Jan van Hout (1542-1609), stadssecretaris, dichter en vernieuwer* (Hilversum 2009).

6 Orlers, *Beschrijvinge*, druk uit 1614, 139, druk uit 1641, 195. Zie ook Van Luttervelt, ‘De optocht’, 93-94 en Koppenol, *Leids Heelal*, 126. Voor de gedichtjes Chris L. Heesakkers en Wilma M.S. Reinders, *Genoeglijk bovenal zijn mij de Muzen. De Leidse Neolatinse dichter Janus Dousa (1545-1604)* (Leiden 1993) 39-40.

7 Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame. I. Het bolwerk van de vrijheid. De Leidse universiteit, 1575-1672* (Amsterdam 2000), de proloog, m.n. 11-16 en H. 7, m.n. 105-108. Otterspeer gebruikt de editie van Orlers, *Beschrijvinge*, uit 1641, maar verwijst abusievelijk naar p. 202-209.

8 Otterspeer, *Groepsportret*, 13.

9 Otterspeer, *Groepsportret*, 64.

10 Naast talloze spellingsverschillen valt op dat Jan van Hout in de oorspronkelijke versie van het *Cort verhael* (zie noot 1) het woord *ghenaemt* had weggelaten.

11 Orlers, *Beschrijvinge*, druk uit 1614, 134, druk uit 1641, 191. Meestal wordt aangenomen dat dominee Pieter Cornelisz. deze preek hield. Bijvoorbeeld Otterspeer, *Groepsportret*, 11 en recent Linda Stuckrath Gottschalk, *Pleading for diversity. The church Caspar Coolhaes wanted* (dissertatie Leiden 2016) 45.

12 De tekst van de rede is niet bewaard gebleven; zie Gottschalk, *Pleading for diversity*, 46. We kennen de titel alleen dankzij de vermelding bij Orlers, *Beschrijvinge*, druk uit 1614, 138, druk uit 1641, 195. De Latijnse versie van

de titel ‘De sacrosanctae Theologiae laudibus’, lijkt een latere latinisering van de mededeling door Orlers, waarvan geen bron voorhanden is.

13 Coolhaes’ eigen woorden in *Een cort warachtich verhael van tsorgelicke vyer, der hatelicker, ende van God vervloecter oneenicheyt in Religions saken, ontstecken zijnde in Hollandt anno 1574* (Leiden 1610) 79. Zie ook H.C. Rogge, *Caspar Janszoon Coolhaes, de voorloper van Arminius en de Remonstranten. I* (Amsterdam 1856) 9; Jan Pieter de Bie, G.P. van Itterzon, Johannes Lindeboom, *Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland. Deel 5*. Kleyn-Leyendeker (’s-Gravenhage 1943) 173; P.J. Blok en P.C. Molhuysen, *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek* (NNBW) (Leiden 1911-1937) deel 1, k. 632-636.

14 Gottschalk *Pleading for diversity*, 21-23, bestreed terecht de mening (bijv. bij Rogge, *Caspar Janszoon Coolhaes*, 10-11 en Jacob Cornelis van Slee, ‘Coolhaes, Kaspar Johannessohn’ in: *Allgemeine Deutsche Biographie* 4 (1876) 458-459) dat Coolhaes aan de Keulse universiteit zou hebben gestudeerd. In Hermann Keussen (ed.), *Die Matrikel der Universität Köln. 2. 1476-1559* (Bonn 1919), die zij alleen indirect raadpleegde, trof ik hem ook niet aan (wel andere studenten met de toenaam Coolhaes in de vijftiende eeuw).

15 Elisabeth J. Kloosterhuis, *Erasmusjünger als politische Reformator. Humanismusideal und Herrschaftspraxis am Niederrhein im 16. Jahrhundert* (Köln etc. 2006) m.n. H. VIII, ‘Der Humanistische Zirkel am kleve-jülichen Hof’ (p. 485-532) en Guido von Büren, Ralf-Peter Fuchs en Georg Mölich (red.), *Herrschaft, Hof und Humanismus. Wilhelm V. von Jülich-Kleve-Berg und seine Zeit* (Bielefeld 2018).

16 In het begin van de vorige eeuw kwalificeerde de Leidse hoogleraar Pijper de catechismus van Monheim uit 1560 als “van zuiver Protestantse

strekking", terwijl hij diens verklaring van de tien geboden en de twaalf geloofsartikelen uit 1551 als "geheel aan Erasmus ontleend" bestempelde; F. Pijper, 'Erasmus en de Nederlandsche Reformatie', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 1907 (Leiden 1907) 36-58, daar 55. Zie voor Monheim ook J.F. Gerhard Goeters, 'Monheim, Johannes' in: *Neue Deutsche Biographie* 18 (1997) 36 en verder.

17 Gottschalk, *Pleading for diversity*, 23, noot 19.

18 Heinrich Reimer, 'Die Einwirkung der Reformation auf Koblenz im 16. Jahrhundert', *Monatshefte für rheinische Kirchengeschichte* 5 (1911), aflevering 9, 267-287. James Lester Hogg, 'Die Kartause, Köln und Europa. Gelehrte Kartäuser zwischen Reform, Reformation und Gegenreformation' in: Werner Schäfer (red.), *Die Kölner Kartause um 1500. Eine Reise in unsere Vergangenheit. Aufsatzband* (Keulen 1991) 169-191.

19 Gottschalk, *Pleading for diversity*, 23 en 24 noot 20.

20 Gottschalk, *Pleading for diversity*, 24. In het *NNBW* 1, k. 32 en andere oudere publicaties wordt melding gemaakt van Trarbach als eerste standplaats van Coolhaes, maar dat is het gevolg van verwarring doordat Winningen tijdelijk in het rechtsdistrict van Trarbach lag.

21 Gottschalk, *Pleading for diversity*, 24-27, met verwijzing naar de eigen mededelingen van Coolhaes.

22 M.J. Langhout, *De Reformatie te Gorcum, 1550-1610* (proefschrift Theologische Universiteit Kampen 2017) 112-113, geraadpleegd via <https://www.archeologiegorinchem.com/wp-content/uploads/2020/05/Langhout-De-Reformatie-te-Gorcum-1550-1610.pdf>.

23 Coolhaes, *Cort, waerachtich verhael*, 7-8.

24 Coolhaes schrijft dat hij in 1573 midden in de winter aankwam. Dit heeft tot verwarring geleid, omdat het benoemingsbesluit op 30 december melding maakt van een benoeming ingaande prima decembris (Langhout, *De Re-*

formatie te Gorcum, 112, noot 411), dus met terugwerkende kracht vanaf 1 december 1573. Gezien de vele communicatie- en reisproblemen is het echter ondenkbaar dat Coolhaes nog voor de jaarwisseling Gorinchem bereikte. De verklaring kan zijn dat hij de Paasstil hanteerde en in de loop van februari of maart 1574 aankwam.

25 Otterspeer, *Groepsportret*, 139. 26 Gottschalk, *Pleading for diversity*, 38.

27 Zie voor de theologische en kerkelijke stellingname van Coolhaes uitvoerig Gottschalk, *Pleading for diversity* en kort Kees Plaizier, *Herman Herbers, Gouds predikant van 1582-1607. Een mystieke weg* (Gouda 2011) 297-298.

28 J.W. Koopmans, *De Staten van Holland en de Opstand. De ontwikkeling van hun functies en organisatie in de periode 1544-1588* ('s-Gravenhage 1990) 324.

29 *NNBW* 3, k. 345. 30 H.A. Bosman-Jelgersma (red.), *Pieter van Foreest, de Hollandse Hippocrates* (Oegstgeest 1996).

31 H. Bots, M. Meyer, I. Matthey, *Noordbrabantse studenten 1550-1750* (Tilburg 1979) nr. 3907.

32 *NNBW* 4, k. 195 en 196.

33 Zie hier voor ook de website <https://hoogleraren.leidenuniv.nl/search?fi-startdatum=1500-1599>.

34 P.C. Molhuysen (ed.), *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche universiteit 1574-1811. Eerste deel 1574 - 7 Febr. 1610* ('s-Gravenhage 1913) 1*-2*, bijlage 1, de brief van Willem van Oranje aan de Staten van Holland van 28 december 1574.

35 Molhuysen, *Bronnen* I, 2*-3* bijlage 2; Otterspeer, *Groepsportret*, 61 en verder.

36 Molhuysen, *Bronnen* I, 4*-5*, bijlage 4.

37 De spelling "Bosulus" is eigenlijk fout. In het vervolg van dit artikel gebruik ik de meest voorkomende vorm "Bossulus", behalve in letterlijke citaten.

38 Het woord *verdacht* in dit citaat

komt nog voor in de zegswijze 'ergens verdacht op zijn', d.w.z. ergens op gewezen zijn, ergens alert op (gemaakt) zijn.

39 Molhuysen, *Bronnen* I, 7*, bijlage 6, dateert dit stuk ten onrechte op 6 januari 1575.

40 G.H.M. Posthumus Meyjes, lemma over L'Oyseleur, in: *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme. Dl. 6* (Kampen 2006) 218.

41 Weergegeven in <https://www.historici.nl/media/wvo/images/01000-01999/01834.pdf>; volledig afgedrukt bij C. Boer, *Hofpredikers van Prins Willem van Oranje. Jean Taffin en Pierre Loyseleur de Villiers* ('s-Gravenhage 1952) 179.

42 Otterspeer, *Groepsportret*, passim. Voor Reneker zie ook H.J. Seldershuis, lemma in: *Biografisch lexicon. Dl. 6*, 240-243.

43 Molhuysen, *Bronnen* I, 24*, bijlage 21.

44 Otterspeer, *Groepsportret*, 106.

45 Otterspeer, *Groepsportret*, 391 en 398.

46 Molhuysen, *Bronnen* I, 5*, bijlage 4, noot 1.

47 Adrianus 's Gravezande, *De Unie van Utrecht herdacht, in eene kerkrede over Ps. CXXXIII:1b* (Middelburg 1779) bijlage B, 142. Hij ontleende zijn kennis aan de Nederlandse bewerking van de vaak herdrukte historisch-biografische woordenboeken van vooral Moreri (eerste druk 1674) en Bayle (eerste druk 1697), vervaardigd door David van Hoogstraten, Matthaeus Brouërius van Nidek en Jan Lodewijk Schuer.

48 Molhuysen, *Bronnen. Tweede deel: 8 Febr. 1610 - 7 Febr. 1647* ('s-Gravenhage 1916) 374*.

49 J.G. Frederiks en F. Jos. van den Branden, *Biographisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche letterkunde* (Amsterdam 1891, tweede omgewerkte druk) 342.

50 Zie bijvoorbeeld Joannes Henricus Hessels (ed.), *Epistulae et tractatus cum Reformationis tum Ecclesiae Londino-Batavae historiam*

illustrantes (1544-1622). Tomus secundus (Cambridge 1889).

51 Slechts Ronald Sluijter heeft, op basis van het erratum bij Molhuysen, Bossulus opgenomen in zijn lijst van docenten en beroepen in zijn *Tot circaet, vermeerderinge ende heerlyckmaeckinge der universiteit'. Bestuur, instellingen, personeel en financiën van de Leidse universiteit, 1575-1812* (Hilversum 2004) bijlage 4, 307.

52 Cambridge University Library, MS Add. 8960, zie: <https://archiveshub.jisc.ac.uk/data/gb12-msadd.8960>.

53 Marie-Madeleine Compère, *Les collègues français 16e-18e siècle. Répertoire* 3 (Parijs 2002) 109-113.

54 Mededeling Jonathan Reilly van veilinghuis Maggs Bros. Ltd: Rare books and manuscripts, since 1853, London. Zie: *Biographie universelle, ancienne et moderne, ouvrage rédigé par une société de gens de lettre* (Michaud). V. (Parijs 1834) 130.

55 De *Catalogue de lettres autographes rares: de manuscrits et de livres curieux* van de veiling van een deel van Villenaves boeken, manuscripten en prenten op 17, 18 en 19 april 1865, noemt dit werk niet.

56 J.C.F. Hoefer (ed.), *Nouvelle biographie universelle depuis les temps les plus reculés jusqu'à nos jours, avec les renseignements bibliographiques et l'indication des sources à consulter. Vol. 6. Bichat-Boulduc* (Parijs 1852) k. 829-830. Het feit dat in 1638 het Collège Boncourt met het Collège de Navarre en het Collège de Tournai werd samengevoegd tot één instituut onder jezuïtisch gezag, maakt waarschijnlijk dat beide manuscripten daardoor zijn overgeleverd. Het handschrift met de kanttekeningen bij Quintillianus is tot dusverre onvindbaar.

57 *Dictionnaire historique et critique de Pierre Bayle. Nouvelle édition, tome quatrième* (Parijs 1820) 13-14.

58 Angel Luis Luján Atienza, 'La retórica hallada de Mateo Bossulo', *Revista de literatura* 60 (1998) 31-44.

59 De *Remarques critiques sur le*

dictionnaire de Bayle van Philippe-Louis Joly (uitgegeven voor het eerst in 1748) 225, bevatten de bewering dat "Bossolo" gelatiniseerd Italiaans zou zijn. Dit heeft tot het misverstand van een Italiaanse afkomst geleid.

60 *Matthaei Bossuli Parisiensis institutionum oratoriarum libri tres* (Valence 1566); zie Miguel Ángel Garrido Gallardo en Ángel Luis Luján Atienza, *Retóricas españolas del siglo XVI escritas en latín* ([Madrid] 2003; cd-rom).

61 *Matthaei Bossuli Parisiensis institutiones rhetoricae* (Barcelona 1560); zie: A. Fernández Luzón, *La Universidad de Barcelona en el siglo XVI* (Barcelona 2005) 136-137, 310.

62 Antonio Fernández Luzón, 'Mateo Bossulo (o Bossulus)', op de website van de Real Academia de la Historia: <http://dbe.rah.es/biografias/44240/mateo-bossulo-o-bossulus>, geraadpleegd oktober 2020.

63 Suggestie, zonder bronvermelding, in de aantekeningen van de erudiete arts Guy Patin (1601-1672), Wenen, codex 7071 (Hohendorf 133), in digitale editie http://grihl.ehess.fr/edition_te/papiers_patin/, geraadpleegd november 2020.

64 Fernández Luzón, *Universidad*, 137. Voor de ontwikkeling van het hervormde gedachtegoed in Spanje zie ook: Werner Thomas, *In de klauwen van de Inquisitie. Protestanten in Spanje 1517-1648* (Amsterdam 2003) vooral p. 78 en volgende.

65 Ondanks de vermeldingen in de oudere historische en biografische encyclopedieën niet vermeld door L.P. Gachard, *Don Carlos et Philippe II. 2 dln.* (Parijs 1867, tweede druk), wel bij Fernández Luzón, *Universidad*, 137, noot 32 met verwijzing naar Susan Bradley (ed.), *Archives biographiques françaises* (Londen etc. 1988), microfiche 130, p. 127-128.

66 Bijvoorbeeld J.P. Arend, *Don Carlos, Prins van Spanje: een onderzoek naar de oorzaak van dezelfde gevangenneming en dood* (Deventer 1928) m.n. 25 en verder.

67 Fernández Luzón, *Universidad*, 136; idem, 'Mateo Bossulo'. Voor Herlin zie Thomas, *Klauwen van de Inquisitie*, 233, 273, 383 en 389. Clive Griffin, *Journeymen-rinters, heresy, and the inquisition in sixteenth-century Spain* (Oxford 2005) m.n. 164-165. De processtukken in: Archivo Histórico Nacional, Madrid. Inquisición, legajo 112, expediente 6 [olijf 58].

68 Griffin, *Journeymen*, 165, noot 39.

69 Caesar Egassius Bulaeus, *Historia universitatis Parisiensis [...] a Carolo M. ad nostra tempora (1600) ord. chronol. complectens. T. VI: 1500-1600* (Parijs 1673) 731.

70 Bulaeus, *Historia universitatis Parisiensis*, 732.

71 Arlette Jouanna e.a., *Histoire et dictionnaire des guerres de Religion* (Parijs 1998) 223-225.

72 Manfred Kuhn, *Pfalzgraf Johann Casimir von Pfalz-Lautern, 1576-1583* (Arbogast 1961) 121.

73 Friedrich von Bezold (ed.), *Briefe des Pfalzgrafen Johann Casimir mit verwandten Schriftstücken. Erster Band: 1576-1582* (München 1882) 170.

74 Bezold, *Briefe*, 172.

75 <https://www.british-history.ac.uk/cal-state-papers/foreign/vol12/pp15-25>, geraadpleegd oktober 2020.

76 Jos. M.M. Hermans, Marc Nelissen, *Charters of foundation and early documents of the universities of the Coimbra group* (Leuven 2005, tweede druk) 46-47; zie ook E.A. de Boer, *The Genevan school of the prophets. The "congregations" of the Company of Pastors and their influence in 16th century Europe* (Genève 2012).

77 Olivier Labarthe, Bernard Lescaze (eds.), *Registres de la Compagnie des pasteurs de Genève au temps de Calvin. T. IV: 1575-1582* (Genève 1974) 78.

78 Otterspeer, *Groepsportret*, 111.

79 Bulaeus, *Historia universitatis Parisiensis*, 776.

80 Atienza, 'La retórica hallada', 32.

171

Den 19. November 1683.

Leen van den Wd. van B. Linder	3	16	0
Jacob van Nijmegen, forand-mag van Nijmegen	6	0	0
Alfons van Nijmegen, van Nijmegen	3	0	0
2. van Nijmegen, van Nijmegen	0	12	0

Den 26. November 1683.

Margriet Strobel, Epitijns Weduwe	3	3	
Margriet Boedmy, fusters de reze Paaps de	3	18	
Anna Genet, fusters de reze Paaps de	3	18	
Johannes Nibbans, Predicant van Laaken	3	18	
Nicolaus Bock, uit het klooster geweest	6	1	
Paap van Lierik	2	0	
Den 9. Decbr. 1683. van 4 arme vrouwen met Linder	3	3	
Den 12. Decbr. 1683. van 3 arme vrouwen met Linder	1	4	
Den 15. Decbr. 1683. van 2 arme vrouwen met Linder	5	1	
Den 18. Decbr. 1683. van 1 arme vrouw met Linder	3	3	
Den 21. Decbr. 1683. van 1 arme vrouw met Linder	0	10	11
Den 24. Decbr. 1683. van 1 arme vrouw met Linder	3	0	11
Den 27. Decbr. 1683. van 1 arme vrouw met Linder	2	0	11
Den 30. Decbr. 1683. van 1 arme vrouw met Linder	0	10	11
Den 31. Decbr. 1683. van 1 arme vrouw met Linder	5	0	11
Den 1. Jan. 1684. van 1 arme vrouw met Linder	5	0	11
Den 2. Jan. 1684. van 1 arme vrouw met Linder	6	0	11
Den 3. Jan. 1684. van 1 arme vrouw met Linder	7	4	5
Den 4. Jan. 1684. van 1 arme vrouw met Linder	7	11	14
Den 5. Jan. 1684. van 1 arme vrouw met Linder	10	10	14

Pagina uit het kasboek van de Beurs van Jacob van Brouhoven. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, archief van de burgemeesteren als collatoren van de beurzen van Brouckhoven, inv.nr. 6a, f. 171.

“Voor de verdrevene ende andere behouftige arme vrome luyden”

De Beurs van Jacob van Brouhoven

P.J.M. de Baar en Kees Walle

P.J.M. (Piet) de Baar was van 1970 tot 2011 verbonden aan het Gemeentearchief Leiden (thans Erfgoed Leiden en Omstreken) en heeft veel geschreven over uiteenlopende historische onderwerpen. Daarnaast zet hij zich actief in voor het transcriberen en anderszins toegankelijk maken van historische bronnen. Kees Walle heeft vanaf 1990 diverse bijdragen in het Leids Jaarboekje gepubliceerd, ook op de website van de Historische Vereniging Oud Leiden. Verder verscheen van zijn hand in 2005 *Buurthouden. De geschiedenis van burengebruiken en buurtorganisaties in Leiden (14e-19e eeuw)*.

In het Leidse archief bevindt zich een register met de namen van duizenden vluchtelingen die tussen 1644 en 1704 in Leiden terechtkwamen of die de stad passeerden.¹ Bijzonder is dat in de meeste gevallen de plaatsen van herkomst worden genoemd, waaruit blijkt dat ontheemden uit heel Europa de Sleutelstad wisten te vinden. Daarbij gaat het vaak om predikanten, predikantsweduwen, theologiestudenten en tot het calvinisme bekeerde rooms-katholieken en joden, maar ook soldaten of hun vrouwen. Achter de namen staan bedragen vermeld, uiteenlopend van zes stuivers tot zes gulden. Het register is feitelijk het kasboek van de Beurs (of het Fonds) van Brouhoven, genoemd naar haar stichter Jacob van Brouhoven (1577-1642).

Een politiek zwaargewicht

Jacob behoorde tot de Leidse bestuurselite. Dat gold eveneens voor zijn vader, Foy van Brouhoven, die tussen 1576 en 1610 afwisselend schepen en burgemeester was en vele jaren het schoutambt bekleedde. Diens vader Jan werd in 1571 – dus nog net voor de Reformatie – tot burgemeester gekozen en was het jaar daarna presiderend burgemeester.²

Tussen 1611 en zijn overlijden in 1642 werd Jacob van Brouhoven driemaal tot schepen en achtmaal tot burgemeester gekozen.³ Bovendien was hij namens de stad vele jaren lid van het gewestelijk bestuur (de Gecommitteerde Raden van Holland in het Zuiderkwartier) en vertegenwoordigde hij het gewest Holland in de Staten-Generaal. Ook was hij

Portretten van het echtpaar Jacob van Brouchoven en Emerantia Banningh geschilderd door Jan Anthonisz. van Ravesteyn, 1626, olieverf op paneel. Collectie Museum De Lakenhal, bruikleen regenten van het Brouchovenhof.

rentmeester van het hoogheemraadschap van Rijnland. Ten slotte bezat hij een licentiaat in de rechten – terwijl het in de vroege zeventiende eeuw nog niet gebruikelijk was dat stadsbestuurders universitair geschoold waren. Kortom, Jacob van Brouchoven was een uiterst invloedrijk bestuurder en een politiek zwaargewicht.

“Godzalicheyt, vromicheyt ende noot”

De Brouchovens waren rijk. Zo kon Jacobs vader het zich permitteren om in 1591 het kasteel Abspoel in Oegstgeest te kopen en liet hij bij zijn dood *f* 71.000 na, waarvan Jacob de helft kreeg. Dat vermogen zou nog veel groter worden nadat Jacob in 1606 trouwde met de Amsterdamse burgemeestersdochter

Emerentia Banning. Toen ze in 1667 als zijn weduwe op hoge leeftijd stierf, liet ze maar liefst *f* 306.394 na (een arbeider verdiende in die jaren één gulden per dag).

Uit het huwelijk van Jacob en Emerentia werden twee zoons en een dochter geboren, die op jonge leeftijd stierven; daarna bleef het echtpaar kinderloos. Dat zal een belangrijke reden zijn geweest waarom man en vrouw besloten om een groot deel van hun vermogen voor liefdadigheid te bestemmen. Daaraan dankt Leiden tot op de dag van heden het Brouchovenhof aan de Papengracht en – een ‘project’ van Emerentia – het daarachter gelegen Klein Sionshof. Weliswaar was zijn hofje bij voorkeur bedoeld voor hulpbehoevende Leidenaars, maar wat Jacob betrof niet toegankelijk voor de allerarmsten, die

niets bezaten, niets konden bijverdienen of kreupel waren. Van nog meer belang was dat de aan te stellen regenten speciaal moesten letten op de “Godzalicheyt, vromicheyt ende noot” van de bewoners, die onverdacht gereformeerd behoorden te zijn.⁴

Een calvinistische zeloot

Uit die bepaling blijkt al dat Jacob van Brouchoven een strenge calvinist was. Daarvan getuigt ook zijn epitaaf in de Pieterskerk, waarop staat dat hij “de waere godsdienst ende vryheyt in de welcke hy geboren was, soo toegeeygent, dat hy de liefde tot de selve een yder naer zyn doot kan leeren.”⁵ Die ‘liefde voor de ware godsdienst’ had wel een nare bijsmaak, want behalve dat Jacob een ‘papenhater’ was, behoorde hij tot de 24 rechters die de oude Johan van Oldenbarnevelt in 1619 tot het schavot veroordeelden. Daarna zou hij het tot zijn dood nog bont maken door de remonstranten het leven zuur te maken.⁶ Dat optreden bleef niet onopgemerkt en leidde tot verontwaardiging. In zijn hekeldicht *Haec Libertatis Ergo* noemt Joost van den Vondel hem “soo boos als onbeschaemt”, en verwijzend naar de Spaanse onderdrukking van een halve eeuw eerder schrijft hij: “Doen [toen] tyranniseerde koning Philips, nu koning Broeckhoven.”⁷ Tot zover de donkere kant van Jacob van Brouchoven, waardoor hij wordt herinnerd als een calvinistische zeloot met meedogenloze trekjes.

Een menslievende kant

Maar Jacob had ook een menslievende kant. Hij kon bijvoorbeeld heel vrijgevig zijn. De stichtingskosten van zijn hofje aan de Papen-

gracht bedroegen ruim *f* 20.000 – en dat was tweemaal meer dan begroot.⁸ Ook zorgde hij voor een *preuve*, een wekelijkse uitkering van zes stuivers waarmee de hofjesbewoners voedsel of turf konden kopen.⁹ Verder schonk of legateerde hij duizenden guldens aan de Diaconie en het Heilige Geest Weeshuis, en doneerde hij voor de bouw van een kerk in Bloemendaal. Dat betaalde hij uit een potje dat was gevuld met een extra dividenduitkering op zijn aandelen in de West-Indische Compagnie (WIC) vanwege de door Piet Heyn veroverde zilvervloot.¹⁰ Mogelijk was dat hetzelfde potje waaruit hij *f* 500 schonk voor de armen in Brazilië.¹¹ Wie die armen waren is niet duidelijk, maar de gift zal verband hebben gehouden met Jacobs investeringen in de Compagnie, waarvan hij namens Leiden een van de bestuurders was.¹² De WIC voerde toentertijd het bewind in delen van Brazilië en was daar actief in de winstgevende slavenhandel. Dat de diepgelovige Jacob van Brouchoven hierbij – al was het op verre afstand – betrokken was, doet tegenwoordig hypocriet aan, maar destijds werden slavernij en slavenhandel, ook in kerkelijke kringen, niet of nauwelijks als verwerpelijk beschouwd.¹³

Overigens was Van Brouchoven wel goed maar niet gek wanneer het op geven aankwam. Opvallend is zijn streven om zijn na te laten vermogen zoveel mogelijk intact te houden, zodat de begunstigden alleen over het vruchtgebruik konden beschikken. Zo reserveerde hij voor het in 1635 nieuwgebouwde Pesthuis *f* 6.000, die jaarlijks *f* 375 aan rente opbracht – met dien verstande dat de betreffende obligaties nooit mochten worden verkocht.¹⁴ Toch schrok hij er niet voor terug

Het Van Brouchovenhofje aan de Papengracht. Foto: Erfgoed Leiden en Omstreken.

om zijn testament aan te passen. Twee beoogde erfgenamen, Gijsbert en Floris van Wijngaarden, werden in 1640 min of meer onterfd omdat hun rechtzinnige oom Jacob genoeg had van hun “quade en schandeleuse” gedrag en vreesde “dat het gelt en goet niet anders soude sijn als oly in ’t vuur om de vlamme van haer boos ende ongeregelt leven te meer te doen opblaeckeren.” Uit hun erfdeel moest f 1.600 worden belegd, waarvan de interest bestemd was voor de armen van Katwijk aan Zee.¹⁵

“Punctuelick ende preciselick”

Jacob van Brouchoven leefde in een tijd van godsdienstoorlogen. Als geboren Leidenaar

was hij van jongs af aan vertrouwd met de komst van Vlaamse en Waalse vluchtelingen, grotendeels felle calvinisten. In 1631 schrijft Jacob dat hij als ouderling tijdens de vergaderingen van de kerkenraad meerdere malen “met droufheyt” gezien heeft *dat veele verdrevene, van het Pausdom afgeweekene ende andere behouftige arme vrome luyden te vergeeffs ende sonder eenige dadelicke hulpe ofte troost te ontfangen, sich aen de voorseyde vergaderinge hebben geadresseert. Vermits de selve geen incomen ofte maniment van penningen en heeft, daer mede zij d’ellenden ende clachten van de arme versouckers eenichsints te hulpe souden cunnen comen.*¹⁶

Niet alleen uit het zuiden, ook uit het oosten vluchtten mensen naar Leiden. Zes jaar later vermelden de notulen van de kerkenraad dat “de arme gevluchte uyt de Pals in soo groote menichte aen onse deuren komen, dat met haer geen raet geweten is.”¹⁷

Het ging om verdreven protestanten die huis en haard hadden verlaten en berooid in Leiden waren beland. Maar omdat de kerkenraad geen eigen inkomsten had en geen zeggenschap had over de diaconale gelden, moest de vergadering de vluchtelingen die bij haar aanklopten teleurstellen – en dat bedroefde Jacob. Daarom besloot hij f 6.400 te legateren om – gerekend vanaf drie maanden na zijn overlijden – “voor een weynich daerinne te voorsien ende een beginsel te maecken.” Het kapitaal zou belegd moeten worden in obligaties van Holland en West-Vriesland “jegens den penning sestien” – dus tegen een rente van 6¼ procent, met een jaarlijkse opbrengst van f 400. Dat geld zou dan via de kerkenraad aan de vluchtelingen moeten worden verstrekt. Daarmee was de kous niet af, want Jacob voegt nog zes bepalingen toe waarvan hij wil dat ze “punctuelick ende preciselick sullen werden gevolcht.” Hij verzoekt allereerst de burgemeesters van Leiden om de twee rentegevende obligaties op het stadhuis te bewaren en ervoor zorg te dragen dat de kerkenraad ieder kwartaal van f 100 wordt voorzien.

Verder stelt hij (artikel 2) dat er per kwartaal niet meer dan f 100 mag worden verdeeld; alleen wanneer in een voorgaande periode geld is overgebleven mag dat in een nieuw kwartaal boven het budget van f 100 worden verstrekt.

In artikel 3 wordt bepaald dat aan “niemanden wie hij oock zij, ende wat redenen van noot ofte andersints” meer dan f 6 per kwartaal mag worden uitgekeerd. Ook eist Jacob (artikel 5) dat de kerkenraad (maar bij aanwezigheid van ten minste vier predikanten en vijf ouderlingen) eenstemmig moet besluiten, zowel over de gift als de hoogte daarvan.

In artikel 4 verlangt hij dat er een “schrijfboeck” wordt aangelegd waarin de scriba (secretaris) de namen, kwaliteiten en omstandigheden van de hulpvrager moet aantekenen, evenals de hoogte van de gift. Ook wenst Jacob (artikel 6) dat aan het eind van ieder kwartaal op luide toon (“overluyt”) de namen van de ontvangende hulpvragers worden voorgelezen en hoeveel zij gekregen hebben. Dat moet wel gebeuren voordat de kerkenraad het voor een nieuw kwartaal bestemde geld gaat uitgeven. Om er zeker van te zijn dat alles op de door hem gewenste wijze zal toegaan en zijn opdrachten en intentie “punctuelick werden naegecomen”, wil hij (artikel 7) dat zijn testamentaire bepalingen bij de aanvang van ieder kwartaal in de vergadering van de kerkenraad worden voorgelezen.

Zorgvuldige hulpverlening

Uit al deze bepalingen wordt duidelijk dat Jacob van Brouchoven goed had nagedacht over de bestemming van zijn legaat. Als ouderling én burgemeester wist hij hoe de hazen liepen en wat er mis zou kunnen gaan. Door de giften aan een maximum van f 6 te binden wilde hij onevenwichtige besteding voorkomen. Om dezelfde reden verlangde hij kwartaalbudgettering, waarvoor hulpvragers die zich later in het jaar

Portret van Jacob van Brouhoven op zijn sterfbed door een anonieme schilder, 1642, olieverf op paneel. Collectie Museum De Lakenhal, bruikleen regenten van het Brouchovenhof.

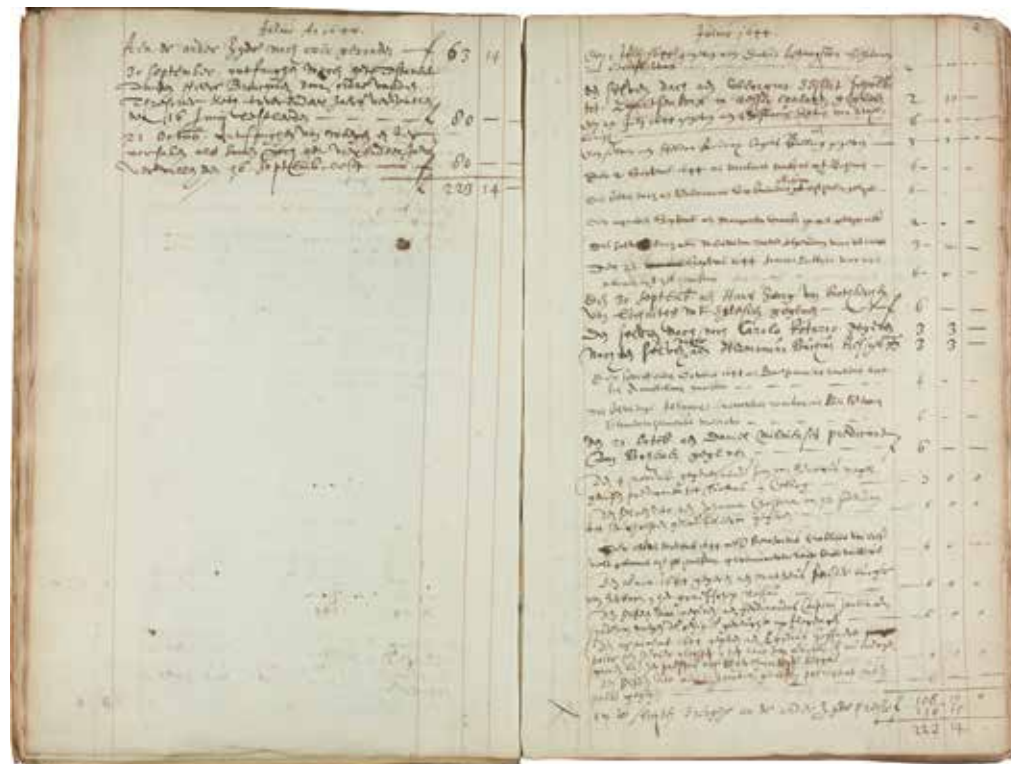
meldden niet achter het net zouden vissen. Verder moest unanieme besluitvorming van de kerkenraad verhinderen dat de beperkte middelen slordig werden toegewezen. Met het driemaandelijks voorlezen van de namen der ontvangers en de bepalingen in zijn testament beoogde hij hetzelfde doel. Daartoe bepaalde de erflater dat de personalia van de ontvangers nauwkeurig werden genoteerd (waardoor hij onbedoeld de hedendaagse onderzoeken een groot plezier heeft gedaan).

Opmerkelijk is zijn wilsbeschikking om hulpverlening en beheer te scheiden. De

kerkenraad was bevoegd om de giften te verstrekken, maar door het beheer van het legaat en de uitkering van de kwartaalbudgetten aan de burgemeesters over te dragen, maakte Van Brouhoven de stedelijke overheid medeverantwoordelijk voor de instandhouding van het legaat.

Het register en de transcriptie

Jacob van Brouhoven stierf op 16 juni 1642. Omdat de afwikkeling van zijn nalatenschap de nodige tijd vergde, duurde het nog ruim anderhalf jaar voordat het fonds in werking

Het kasboek van de Beurs van Jacob van Brouhoven, met links inkomsten en rechts uitgaven. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, archief van de burgemeesters als collatoren van de beurzen van Brouchhoven, inv.nr. 6a, f. 1v en 2.

trad. In het door de testateur verlangde “schrijfboek” is de eerste gift vermeld op 19 februari 1644. In het register op folio-formaat staan doorgaans de kwartaalinkomsten op de linker bladzijden en rechts de namen van de ontvangers en de uitgaven vermeld – afwisselend in goed, maar vaak slecht leesbaar handschrift.

Bij de transcriptie van het register is getracht zo dicht mogelijk bij de oorspronkelijke tekst te blijven, ook al leverde dat, wegens de per kwartaal wisselende scribent, nogal

wat variatie op in de manier van boekhouden en schrijven van namen en plaatsen van herkomst. Waar mogelijk zijn de plaatsnamen geïdentificeerd of wordt de naam van de dichtstbijzijnde stad vermeld. Maar dat is niet altijd gelukt; vanwege de onoverzichtelijke lappendeken van Duitse vorstendommen met enclaves en onduidelijke grenzen, is identificatie soms lastig. Zo is vaak sprake van “Anholt”, waarmee niet het net over de Gelderse grens gelegen dorpje bedoeld zal zijn, maar wat nu Saksen-Anhalt is (soms geschreven in combi-

natie met Dessau, Zerbst en Köthen). Ook zijn de plaatsnamen vaak gelatiniseerd, op het gehoor geschreven of onnavolgbaar verbasterd en staat de onderzoeker voor een raadsel.

Bij tal van personen is getracht te vinden of ze als student of lidmaat van de Leidse universiteit geïmmatriculeerd (ingeschreven) zijn en waar dat lukte zijn hun namen in de transcriptie tussen vierkante haken vermeld.

Al die namen van personen en plaatsen van herkomst zijn – zeker voor genealogen – van belang, te meer omdat het register gegevens bevat die men niet of nauwelijks in andere bronnen kan vinden. Dat is een extra reden om de informatie digitaal toegankelijk te maken, via een 125 pagina's tellende transcriptie op de website van de Historische Vereniging Oud Leiden.

Uit alle windstreken

De vluchtelingen kwamen uit alle windstreken, vooral uit de Palts ("Palatina") en andere Duitse vorstendommen, maar ook uit Ierland, Engeland, Hongarije, Frankrijk, Bohemen, Zwitserland, Italië en nog meer landen waar de protestanten werden verdreven. De meesten zullen zich niet of hooguit tijdelijk in Leiden hebben gevestigd, maar waren op doorreis en vroegen om reisgeld ("een reyspenning"). Dat gold ook voor degenen die na verloop van tijd besloten om naar hun geboortegrond terug te keren.

Het register bevat 5.243 persoonsnamen, maar dat wil niet zeggen dat het om evenveel verschillende mensen gaat. Naarmate sommige hulpvragers voor langere tijd in Leiden verbleven, ontvingen zij meerdere kwartalen een uitkering en komen wij hun

namen evenzoveel keren tegen. Dat het aantal geboekte verstrekkingen (4.908) minder is dan het aantal persoonsnamen, kan worden verklaard doordat sommige hulpvragers zoals huisgenoten hun gift moesten delen. Gedurende de periode 1644-1704 is in totaal f 14.771-8-8 uitgekeerd. Dat is f 246,18 per jaar, dus heel wat minder dan de f 400 waar Jacob van Brouchoven op rekende. Die tegenvaller werd veroorzaakt door de voortdurende rentedaling. Zo werd over de jaren 1669-1685 geen f 100 maar f 64 per kwartaal ontvangen, ofwel gemiddeld 4 procent in plaats van 6¼ per jaar. In 1804 was de rente gedaald tot 2¾ procent, goed voor slechts f 176 per jaar.

De groep hulpvragers was zeer divers en varieerde van arme gehandicapte mensen tot aan lager wal geraakte edellieden. Van een deel wordt alleen de naam vermeld, maar geen beroep of kwaliteit. Van 258 personen ontbreekt zelfs de naam. Afgezien van de ongenoemden klopten 2.581 mannen en 2.305 vrouwen aan bij de kerkenraad. Bij 99 hulpvragen ging het niet om personen, maar om verzoeken van kerken of fondsen elders. Van degenen van wie de achtergrond bekend is, kunnen enkele categorieën worden onderscheiden. De grootste groep bevat 202 namen van predikanten, theologen en andere geleerden. Verder worden er 131 predikantsvrouwen, predikantsweduwen en predikantskinderen vermeld, 83 schoolmeesters of hun familieleden, 194 (meestal theologische) studenten,¹⁸ 100 soldaten of hun familieleden, 163 bekeerde rooms-katholieken en nog 50 namen van bekeerde joden.

register	ontvangers					giften		achtergrond ontvangers (voor zover vermeld)						
	ge- noemde mannen	ge- noemde vrouwen	onge- noemd	kerk of fonds elders	totaal	aantal boekin- gen	bedrag	predi- kant theoloog geleer- de	predikants- vrouw of weduwe of predikants- kinderen	school- meester of rector of hun weduwen	student	soldaat + sol- daten- vrouw	be- keerde rooms- kath.	be- keerde joden
1644-1653	637	457	10	3	1.107	1.048	3.090-14-04	65	97	56	81	31	32	4
1654-1663	753	399	28	2	1.182	1.108	2.697-14-00	43	14	8	80	22	27	8
1664-1673	570	908	23	6	1.507	1.462	2.428-03-00	17	1	5	11	20	17	11
1674-1663	276	364	101	20	761	673	2.314-04-00	62	11	7	8	18	39	12
1684-1693	239	142	79	39	499	447	2.299-02-00	10	4	6	9	6	26	5
1694-1704	106	35	17	29	187	170	1.941-11-00	5	4	1	5	3	22	10
1644 -1704	2.581	2.305	258	99	5.243	4.908	14.771-08-08	202	131	83	194	100	163	50
in%	49,2	44,0	4,9	1,9	100,0			3,9	2,5	1,6	3,7	1,9	3,1	1,0

Totaal overzicht van verstrekte giften uit het legaat van Jacob van Brouchoven 1644-1704.

Onder de ontvangers bevonden zich vermoedelijk ook nogal wat doodarme Leidenaars – voornamelijk vrouwen. Meestal worden ze met patroniem (zoals Mary Pietersdr., Catharijn Jansdr. enzovoort) en zonder vermelding van woonplaats genoemd, en zijn ze niet nader te identificeren. Meestal werden zij weggestuurd met een aalmoes van zes of twaalf stuivers; het fonds was immers niet bestemd voor armlastige Leidse inwoners, die op de diaconale hulpverlening waren aangewezen. Maar de tweede bepaling van Brouchovens testament gaf toch enige ruimte om, wanneer er aan het eind van een kwartaal geld overbleef, en “indien den noot ende gelegentheyit van de arme versoeckers sulcx mochte komen te vereysschen”, dat overschot mocht worden uitgegeven. Waarschijnlijk zal Jacob van Brouchoven met die “arme vrome luyden” geen armlastige Leidenaars hebben bedoeld, maar de bepaling bood de kerkenraad een mogelijkheid om – met hoe weinig ook – in de ergste nood te voorzien.

“Uyt het Pausdom tot ons gecomen”

Hoewel Jacob van Brouchoven dat niet letterlijk in zijn testament had bepaald, waren het vooral gevluchte predikanten, predikantsweduwen en schoolmeesters die ruimhartig werden geholpen. In de regel ontvingen zij de maximale ondersteuning van f 6. Dat gold ook voor gewezen rooms-katholieken, mits ze zich hadden bekeerd tot het calvinisme. In die gevallen volgt na de naamsvermelding meestal de zinsnede “uyt het Pausdom overgecomen” of “uyt het Pausdom tot ons gecomen”. In de betiteling “Pausdom” klinkt al enige minachting door, maar uit andere vermeldingen blijkt zelfs een flinke dosis ‘papenhaat’. Zo klopt een zekere Maeycken voor hulp aan, “verdreven uyt Ierland door de tyrannie der Papisten”; Fredericus Swart en Petrus Verhek worden vermeld als “verloopen papen”, en Elbertus (of Lubbertus) Enting en Lucas Rectanus als “gewesene mispapen” – waarmee kennelijk ex-priesters zijn bedoeld. En dat rooms-katholieken niet als

volwaardige christenen worden beschouwd, blijkt uit de mededeling over Jan van de Ketel: “uut het Pausdom gekomen tot de christelijke religie”.¹⁹

Hoewel alleen gereformeerde vluchtelingen een beroep konden doen op het fonds, streek de Leidse kerkenraad soms met de hand over het hart. Dat blijkt bijvoorbeeld wanneer Margriet Boedmij en Anna Gonet, “susters, de eene paaps, de ander gereformiert”, met f 3-18-0 worden ondersteund; of “twee arme vrouwen, paeps”, die ieder zes stuivers krijgen.²⁰ Lutherse hulpvragers klopten evenmin vergeefs aan, maar moesten meestal met twaalf of achttien stuivers tevreden zijn.

Een rabbijn wordt gereformeerd

Ook bekeerde joden werden doorgaans royaal bejegend en in tegenstelling tot de hatelijke verwijzingen naar het “pausdom” ontbreekt ieder spoor van antisemitisme. Zo ontving Johanna Christina, “een gewesene joodinne” en “van het jodendom tot het christengelove bekeert”, in 1644/45 tot driemaal toe de hoofdprijs van f 6.²¹ Fredericys Rogstadt de Veille, “gewesene rabbijn onder de Jode”, werd eveneens in de watten gelegd en kreeg boven de f 6 ook nog eens f 7-4-0 uit het boetepotje van de kerkenraad uitgereikt.²²

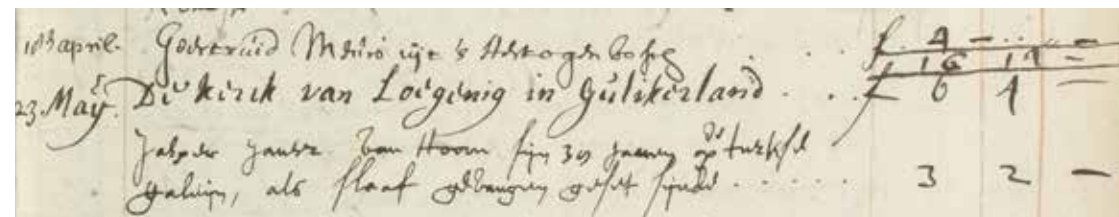
Voor de rabbijn Aron Margalita (1663-1715) wist het fonds van Brouchoven goed te vinden. Eind 1697 wordt hij voor het eerst vermeld als “een joodsch rabbi die christen wil worden” en krijgt hij f 6. In februari en juni 1698 ontvangt de rabbijn opnieuw f 6 en in november krijgt hij f 12 voor een half jaar. In juli 1699 blijkt Margalita, eindelijk “sijn belij-

denis gedaan hebbende”, weer voor f 12 in aanmerking te komen. Daarna krijgt hij nog eens f 6 en in juni 1701 zelfs f 30.²³

Een groot deel van de giften aan Margalita was niet in overeenstemming met de bepalingen in het testament van Jacob van Brouchoven. Ten eerste omdat Margalita zich pas in 1699 bekeerde tot het christendom en ten tweede omdat hij niet driemaandelijks, maar op het laatst voor vijf kwartalen tegelijk werd bevoorschot. De verklaring is dat de rabbijn zich had ontwikkeld van een arme, door Duitsland en Polen reizende prediker tot een gewaardeerde specialist in de joodse godgeleerdheid. Als zodanig stond hij in hoog aanzien, ook bij dominee en professor Jacobus Trigland (1652-1705), die hem overhaalde om zich tot de gereformeerde religie te bekeren. Kennelijk had hij onvoldoende geld om zijn theologische studie aan de Leidse universiteit te bekostigen, maar hij had het geluk dat de kerkenraad hem zeer welgezin was.²⁴

Komende uit Turkse slavernij en verlost van de galeien

De beurs van Brouchoven keerde ook geld uit om de ongelukkigen in Turkse gevangenschap vrij te kopen. Zo kreeg Heduwich Nieburgh in 1670 f 6 voor “het lossen van haren soon uut de Turckse gevanckenisse.”²⁵ In april 1671 werd dat bedrag opnieuw betaald aan Photius Colomna, “Grecus ex insula Patmos” (Griek van het eiland Patmos, toentertijd onder Ottomaans bestuur), in mei gevolgd door een uitkering van f 12 voor Daniel Cattresis, “ex insula Patmo, pro ipso et sociis captivis” (van het eiland Patmos, voor hem en zijn medegevangenen).²⁶ Waarschijnlijk

Notering van uitgaven in het kasboek van de Beurs van Jacob van Brouchoven. De onderste vermelding betreft de uitkering aan Jasper Jansz. van Hoorn die 38 jaar als slaaf op Turkse galeien had gediend. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, archief van de burgemeesters als collatoren van de beurzen van Brouckhoven, inv.nr. 6a, f. 184.

waren de twee laatste giften reden voor de kerkenraad om zich eens achter de oren te krabben, want eind juli besloot de vergadering *dat se zeer wort ingecomendeert ende aengelopen voor gevangene slaven, ende datse verstaat dat het testament van mijnheer Broeckhoven voor sulcke gevangenen niet en gemaect [is]. Om voortaan een eenparige voet te houden ende om de beurs niet uit te putten, wort verstaen met eenparige stemmen dat se sulcke personen die hier gelt comen versoecken voor gevangenen, niet en sullen gehoort noch toegelaten, maer afgewesen werden.*²⁷

Maar net zoals de herhaalde afspraken om zich “stiptelijk” aan de bepalingen van het testament te houden, werd ook dit besluit slechts een paar jaar nageleefd. In februari 1676 wist admiraal Michiel de Ruyter 26 Hongaarse predikanten, die gedwongen waren tewerkgesteld op de galeien in Napels, uit Spaanse handen vrij te krijgen. Zijn actie werd in de Republiek met gejuich begroet en was voor de Leidse kerkenraad zelfs acht maanden later nog reden om aan 22 van de bevrijde gereformeerde “Ungarische” predikanten een gratificatie van f 31-10-0 uit te keren, als

bijdrage in hun levensonderhoud.²⁸ Op ordonnantie van burgemeesters kwam daar nog eens f 120 bij, en drie lutherse predikanten uit Hongarije ontvingen samen f 6-6-0.²⁹

Ook daarna zijn nog uitgaven gedaan die niet strookten met de bedoelingen van Jacob van Brouchoven. Zo verzocht Johan Urban van Zazenhofen financiële ondersteuning “voor twee sijne paepse broeders, van den Turk vervoert”.³⁰ Wanneer Jacob dit had geweten zou hij zich vast in zijn graf hebben omgedraaid, maar de hulpvrager voerde aan dat hij inmiddels zelf “gereformeert lidmaat [was] geworden”. Dat maakte kennelijk veel goed, en zo gebeurde het dat hij de vergadering met drie harde guldens verliet. Jasper Jansz. van Hoorn, “sijn 38 jaaren op de Turkse galeyen als slaaf gevangen geset sijnde”, kreeg f 3-2-0 toebedeeld. Twee Hongaarse lutherse predikanten, “koomende uyt de Turcsche slavernije”, moesten met elk twaalf stuivers tevreden zijn.³¹

“sig noemende Baron van Hay”

De kerkenraad diende met eenparigheid van stemmen te besluiten, zowel over het geven van hulp als over de hoogte van de bijstand. Van eventuele meningsverschillen hierover is niets bekend en ook is onbekend hoeveel hulp-

vragen in de loop der tijd zijn afgewezen. Toch kan het niet anders of de kerkenraad stond nu en dan voor lastige dilemma's. De meeste hulpvragers kwamen immers van ver en dus zal het voor de dominees en ouderlingen niet altijd eenvoudig zijn geweest om de droevige verhalen op waarheid te toetsen. Er was dus gerede kans dat frauduleuze hulpvragers hun kans grepen om een graantje mee te pikken. Bovendien was het in de standenmaatschappij van de zeventiende eeuw gebruikelijk om bij hulpverlening ook 'de kwaliteit' van de betrokkenen mee te wegen. Dat wil zeggen dat gevluchte predikanten en magistraten, maar ook hun vrouwen of weduwen, in de regel op een grotere gift konden rekenen dan een eenvoudige ambachtsman of soldaat. Voor bedriegers van allerlei slag was dat een reden om zich voor te doen als lieden van adellijke of anderszins goede komaf. Wellicht was dat in 1686 het geval met Carolus Alexander, "sig noemende Baron van Hay". Enkele weken later kreeg de kerkenraad bezoek van Melchior Pharulphus Pius Ansprander Ferdinandus de Lascaris du Capellac, edelman uit Dalmatië. Of zij inderdaad van fraude werden verdacht staat niet vermeld, maar aan beide heren werd niets uitgekeerd.

Het Rampjaar 1672

We schreven al dat de bevrijding van de slaafgemaakte Hongaarse predikanten op de Napolitaanse galeien de kerkenraad niet onberoerd liet. Ook andere historische gebeurtenissen hebben bij het fonds sporen achtergelaten. Dat geldt bijvoorbeeld voor het Rampjaar 1672, toen de Republiek werd aangevallen door Frankrijk, Engeland en de

bisschoppen van Münster en Keulen. De toestand werd precair toen het Franse leger kans zag om de Hollandse Waterlinie te doorbreken. In Woerden, Bodegraven en Zwammerdam werd op grote schaal gebrandschat, gemoord, geplunderd en verkracht. Een deel van de beroofde en berooide vluchtelingen (voor het overgrote deel vrouwen) kwam in Leiden terecht. Niet eerder werd een zo groot beroep op de beurs gedaan.³² Het fondsbudget was natuurlijk niet toereikend, zodat de meeste hulpvragers niet meer dan zes stuivers ontvingen. Toch werden er uitzonderingen gemaakt, want "aan zeker predikant in Gelderland met zijn huysvrouw ende twaalf levendige kinderen, zijnde door den overval der Franssen geheel geruïneert en bedorven", keerde de vergadering "met eenparige stemmen om gewichtige redenen" een bedrag van *f* 50 uit.³³

De herroeping van het Edict van Nantes had tot gevolg dat veel Franse protestanten voor en na 1685 uitweken naar de Republiek en zich ook in Leiden vestigden. Drie hugenoten klopten op oudejaarsdag 1683 aan bij het fonds en maakten zich bekend als Pierre Pelegren uit Montmeyran, Charles Combelonge en Jean de Vaux, de twee laatsten afkomstig uit Montélimar. Ze verklaren om de religie te zijn gevlucht, maar vervolgens zeggen zij dat ze "5 schilderije [hebben] geexecuteert, waervan [ze] klare en ontwijfelbare getuygnis hebben getoont."³⁴ Was deze mededeling bedoeld om aan te geven dat ze er alles aan hadden gedaan om in hun levensonderhoud te voorzien, maar nu echt berooid waren? In ieder geval hebben ze een positieve indruk gemaakt, want de drie mannen ontvingen ieder *f* 6.

Ondersteuning van kerkgemeenschappen elders

Na 1685 worden minder personen door de beurs geholpen en wordt een steeds groter deel van het budget besteed aan de ondersteuning van calvinistische kerkgemeenschappen elders. Daarbij kan men denken aan subsidies voor de bouw van nieuwe of de herbouw van afgebrande kerken. Vooral de calvinisten in Gulick en de Palts worden geholpen. Ook het seminarie in de stad Lingen en het synodale fonds Charitatis profiteren regelmatig van de Leidse goedgeefsheid. In 1696 constateert de kerkenraad dat zij "niet weet hoe het eygentlijk met de inkomste van het selve testament teegenwoordig staat, dewijl alle jaar een groote somme daar uyt aan de nootlijdende kercken van Gulick ende de Palts werd uytgerijckt." Ze besluit om eerst maar eens administratief orde op zaken te stellen "ende dat soo lange de beurs sal gesloten blijven, ende aan niemand eenige uytrijkinge daar uyt werden gedaan".³⁵

Op 14 november 1704 wordt aan Hester Prins en haar acht kinderen *f* 9-12-0 verstrekt. En met deze vermelding eindigt het register abrupt.³⁶ Daarna volgen tientallen onbeschreven bladzijden, wat suggereert dat het fonds is geliquideerd. Maar niets is minder waar, want tussen 1704 en 1921 zijn nog heel wat giften verstrekt, al ging het in hoofdzaak om schenkingen aan kerkelijke gemeenschappen in binnen- en buitenland.³⁷ Dat varieerde van een bijdrage voor het herstel van kerken in de Alblasserwaard, die in 1744 door watersnood waren getroffen, tot hulpverlening aan de "verdrukte Poolse kerk" en aan twee predikanten in Litouwen.³⁸

Toch was er nog ruimte voor individuele ondersteuning, waarbij gesproken wordt over "deelgeregtigen van het Fonds" die regelmatig een gift ontvangen. Zo besloot de kerkenraad in 1861 "om de *f* 12 die vroeger aan wijlen de weduwe Van den Berg, nu aan haar dochter te vergeven en aan de weduwe Van der Bijl *f* 20 uit te keren".³⁹ Waarschijnlijk ging het om twee predikantsweduwen. Helaas kunnen wij deze ontvangers niet identificeren, maar dat lukt wel met A.J.M. Timmerman, emeritus predikant van Schokland, die "weder eene toelage als ten vorige jaren zal worden gegeven".⁴⁰ Antonie J.M. Timmerman (1787-1865) was van 1828 tot 1832 predikant op Schokland. In het laatstgenoemde jaar ontvluchtte hij het eiland vanwege een cholera-uitbraak.

Al waren de tijden veranderd, toch werd strak de hand gehouden aan de opdracht van Van Brouhoven om regelmatig kennis te nemen van de testamentaire bepalingen. Weliswaar gebeurde dat niet elk kwartaal, zoals hij had voorgeschreven, maar zeker tot 1859 was het vaste prik dat wanneer de nieuw-verkozen ouderlingen telkenjare werden geïnstalleerd, het testament van Jacob van Brouhoven naar gewoonte in de kerkenraad werd voorgelezen.⁴¹

Een blijvende herinnering

Wat ook bleef, was het beheer van het fondsvermogen door het stadsbestuur. Dat wil zeggen: tót het moment dat overwegingen van efficiency en besparing het wonnen van een gebrekkig historisch besef. Dat was de reden waarom B en W in 1986 in een brief aan de Kerkvoogdij van de Nederlands Hervormde

Gemeente schreven dat “de kosten, verbonden aan het voeren van de administratie en de kosten van controle daarop door de Gemeentelijke Accountantsdienst niet langer door de gemeente voor haar rekening kunnen worden genomen.” Daarom stelde men voor om het fonds over te dragen aan de kerkelijke gemeente, “zodat u als rechthebbende op de revenuen zelf het beheer over deze gelden kunt voeren.”⁴² De kerkvoogden gingen akkoord⁴³ en zo werd na eeuwen het fondsvermogen van f 3.250, vermeerderd met f 260 rente over het laatste jaar, overgedragen aan de Hervormde Gemeente – tegenwoordig opgegaan in de Protestantse Gemeente Leiden.

Het fonds bestaat anno 2022 nog steeds⁴⁴ – al stelt het vermogen van € 1.475 nauwelijks iets voor en zullen de inkomsten vanwege de gedaalde rentevoet wel tot het nulpunt zijn gedaald. Het is te hopen dat het fonds van Jacob van Brouchoven de tand des tijds nog lang zal doorstaan – in de eerste plaats als blijvende herinnering aan de duizenden geloofsvervolgden die in de Republiek hun vrijheid vonden en in Leiden op mededogen konden rekenen.

Noten

1 Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO), toegang 0008, archief van de burgemeesteren als collatoren van de beurzen van Broukhoven, inv.nr. 6a, Kasboek van de Beurs van Jacob van Brouchoven (verder: Kasboek).

2 J.J. Orlers, *Beschrijvinge der Stadt Leyden* (Leyden 1641) 617.

3 Volgens zijn epitaaf in de Pieterskerk, op de muur van het zuidtransept.

4 Zie voor een biografisch portret van Jacob van Brouchoven, zijn familierelaties en de stichting van het Brouchoven- en Klein Sionshofje: P.J.M. de Baar, 'De liefdadigheid van Jacob van Brouchoven', *De Leidse Hofjes* 11 nr. 3 (1982) 117-129.

5 K.J.F.C. Kneppelhout van Sterkenburg, *De gedenkteekenen in de Pieters-kerk te Leyden* (Leyden 1864) 36, nr. 152.

6 Pas in 1668 betrokken de Re-

monstranten hun schuilkerk aan de Middelweg; S.P. Perdijk, 'De opkomst der Remonstrantsch-Gereformeerde Gemeente te Leiden', *Leidsch Jaarboekje* 12 (1915) 1-50.

7 Joost van den Vondel, 'Haec Libertatis Ergo, papieren geld geoffert op het autaar van de Hollandsche Vryheyd' in: J.F.M. Sterck e.a. (eds.), *De werken van Vondel*, dl. 3: 1627-1640 (Amsterdam 1929) 331.

Epitaaf van Jacob van Brouchoven en Emerantia Banningh in de Pieterskerk Leiden, met de vermelding dat Jacob “de waere godsdienst ende vryheyd in de welcke hy geboren was, soo toegeeygent, dat hy de liefde tot de selve een yder naer zyn doot kan leeren.” Foto: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

8 De Baar, 'De liefdadigheid', 124. De bouwkosten beliepen f 20.064-6-8, waar de opbrengst van de sloop van de oude bebouwing ad f 1.074 vanafging, zodat de netto kosten f 19.091-6-8 bedroegen.

9 De Baar, 'De liefdadigheid', 122.

10 Ibidem, 120.

11 Dirk Jaap Noordam, *Geringde buffels en heren van stand. Het patriciaat van Leiden 1574-1700* (Hilversum 1994) 93.

12 Van Brouchoven had f 6.000 geïnvesteerd. Andere Leidenaars met WIC-aandelen waren oud-burghermeester Willem Claesz. Warmont (f 9.000), uitgever Gillis Elsevier (f 4.500) en de koopman Gillis van Panhuysen (f 6.000). Jacob van Brouchoven en Van Panhuysen zouden later ook als WIC-bewindhebbers dienen. Zie Robert Boukema, “Tot handhavinghe van de Ware Religie”: het leven van theoloog-bewindhebber Johannes de Laet (1581-1649) (Master thesis Colonial and Global History, Leiden University 2018) 18. Zie ook Gert Oostindie & Karwan Fatah-Black, *Sporen van de slavernij in Leiden* (Leiden 2017) 35.

13 Binnen de gereformeerde kerk werden slavernij en slavenhandel door theologische argumenten ondersteund. Zo betoogde de predikant Godefridus Cornelisz. Udemans in 't Geestelyck Roer van 't Coopmans schip' (1638) dat slavernij op bijbelse gronden aanvaardbaar was, mits de slaafgemaakten goed werden behandeld. Ook met de slavenhandel was niets mis, zolang de ongelukkigen maar niet werden verkocht aan Portugezen en Spanjaarden; in dat geval zouden zij worden blootgesteld aan het 'Pausdom' en een 'geestelijke dood sterven'. Overigens werden die meningen niet gedeeld door de met Brouchoven bevriende dominee Festus Hommius (1576-1642), die slavernij en slavenhandel veroordeelde. Maar deze predikant was – zeker in de vroege zeventiende eeuw – een uitzondering. Kennelijk deelde Jacob van Brouchoven de opvattingen van Udemans.

14 De Baar, 'De liefdadigheid', 122. 15 Ibidem.

16 ELO, toegang 0511B, archief van de Kerkenraad van de Nederlands Hervormde gemeente te Leiden (archief Kerkenraad), inv.nr. 504, Stukken betreffende het Fonds Broekhoven.

17 Ibidem, inv.nr. 3, Notulen Kerkenraad (Acta), 8 mei 1637.

18 Van de hulpvragende studenten die waren ingeschreven bij de Leidse universiteit was het vaak mogelijk om hun immatriculatie via het *Album Studiosorum* te achterhalen en aan de transcriptie toe te voegen.

19 Kasboek, f. 1 (13 mei 1644), 179 (31 augustus 1685), 157 (21 juli 1679), 140 (27 april 1674). Meer gebruikelijk was dat de gereformeerden hun eigen godsdienst omschreven als 'de ware christelijke religie'.

20 Kasboek, f. 171 (26 en 19 november 1683).

21 Ibidem, f. 1, 2 en 2v.

22 Ibidem, f. 120 (28 augustus 1671).

23 Ibidem, f. 199 (15 november 1697 en 14 februari 1698), 200 (17 juni 1698 en 21 november 1698), 201 (3 juli 1699, 13 juli 1699 en 2 oktober 1699), 202 (20 augustus 1700 en 3 juni 1701). Zie ook het *Album Studiosorum*, k. 745.

24 Aron Margalita is na 1701 uit Leiden vertrokken. In Berlijn werd hij benoemd als professor in de Hebreeuwse letteren en in Hamburg werd hij luthers. In Kopenhagen werd hij gevangengenomen bij een poging om weer joods te worden. Zie P.J. Blok en P.C. Molhuysen, *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek* (Leiden 1911-1937) deel 6, k. 990.

25 Kasboek, f. 112v (24 juni 1670).

26 Ibidem, f. 118 (3 april 1671), 119 (1 mei 1671).

27 Archief Kerkenraad, inv.nr. 6, Acta, 31 juli 1671.

28 Kasboek, f. 152 (30 oktober 1676). Volgens de gangbare geschiedschrijving ging het om 26 predikanten, waarvan er 21 gereformeerd en 5 luthers waren. Overigens is voor de predikanten geen losgeld betaald en was de uitkering een gratificatie,

bedoeld als bijdrage in hun levensonderhoud.

29 Ibidem. Dat de stadsbestuurders de kerkenraad gelastten om uit te keren, was eigenlijk in strijd met de testamentaire bepalingen. Het zou daarna nog tweemaal voorkomen, zie f. 198 (3 juli 1696) en 207 (7 november 1704).

30 Ibidem, f. 172 (28 januari 1684).

31 Ibidem, f. 184 (23 mei 1687). Zie ook f. 185v (3 december 1688).

32 Tussen september 1672 en begin 1673 waren dat 31 vluchtelingen uit Woerden, 4 uit Bodegraven, 14 uit Utrecht, 8 uit Doesburg en een enkele uit het door de Münsterse bezette Coevorden.

33 Kasboek, f. 136 (3 november 1673).

34 Ibidem, f. 171 (31 december 1683).

35 Archief Kerkenraad, inv.nr. 8, Acta, 20 juli 1696.

36 Kasboek, f. 207r (14 november 1704).

37 Omdat de notulen van de kerkenraad slechts tot 1928 openbaar zijn, kon over de periode daarna geen onderzoek worden gedaan.

38 Archief Kerkenraad, inv.nr. 11, Acta, 5 juni en 3 juli 1744; inv.nr. 9, Acta, 19 en 29 juni 1714; inv.nr. 12, Acta, 18 juni 1754.

39 Ibidem, inv.nr. 17, Acta, 11 januari 1861.

40 Ibidem, 5 maart 1858 en 4 februari 1859.

41 Ibidem.

42 ELO, toegang 0511A, archief van de Kerkvoogdij van de Nederlands Hervormde gemeente te Leiden, inv.nr. 5815, Stukken betreffende de uitkering van rente uit (o.a.) het Fonds Jacob van Brouchoven door de gemeente Leiden aan de Nederlands Hervormde Gemeente Leiden (1986).

43 Ibidem, brief van het College van Kerkvoogden, 23 februari 1987.

44 Met dank aan mevr. H. van der Ouw, medewerkster van het Kerkelijk Bureau van de Protestantse Gemeente Leiden, voor haar vriendelijke mededeling.

Jacob Timmermans, de Leidse synagoge, tegenwoordig Levendaal 14, 1787 (detail). Tekening in kleur. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, PV_PV25000.

Leydenshoop

Hoe Leidse Joden een plantage in Suriname stichtten

Stefan Glasbergen

Stefan Glasbergen is lerarenopleider geschiedenis aan de Hogeschool van Amsterdam. Hij publiceerde eerder onder meer over Goeie Mie.

De laatste jaren hebben verschillende historici gepoogd om de lokale slavernijgeschiedenis in kaart te brengen. In 2017 maakten Gert Oostindie en Karwan Fatah-Black een eerste opzet om dit voor Leiden te doen. Hun publicatie was (ook volgens de auteurs zelf) nog niet compleet en behoeft aanvulling.¹ Dit artikel volgt de geschiedenis van de familie Jacobs. Zij behoorde tot de eerste Joodse families die zich aan het begin van de achttiende eeuw in Leiden hadden gevestigd en hier allesbehalve hartelijk werden ontvangen: economische en sociale uitsluiting viel hun, en de andere Leidse Joden, ten deel. Enkele nazaten van deze familie besloten daarom om hun geluk te beproeven in de kolonie Suriname, waar ze zich al snel ontpopten tot puissant rijke plantagehouders. In deze bijdrage wordt op hoofdlijnen de geschiedenis van deze familie Jacobs in de zeventiende en achttiende eeuw geschetst. De nadruk ligt daarbij op de vraag waarom zij Leiden inruilden voor een bestaan in de jungle van Suriname.

Op de vlucht

Deze geschiedenis begint bij stamvader David Jacobs, die vermoedelijk uit Polen-Litouwen kwam en in de tweede helft van de zeventiende eeuw als vluchteling in Amsterdam arriveerde. Polen-Litouwen, of het Pools-Litouwse Gemenebest, besloeg in de zestiende en zeventiende eeuw het gebied vanaf de Oostzee in het noorden tot aan de Zwarte Zee in het zuiden. Het omvatte, naast het huidige Polen en Litouwen, Letland, Estland en flinke stukken van het huidige Rusland, Roemenië, Moldavië, Slowakije, Wit-Rusland en Oekraïne.² Hoewel Polen-Litouwen halverwege de zeventiende eeuw een van de grootste en machtigste staten van Europa was, werd in diezelfde eeuw de centrale overheid zwakker en ontstonden er interne spanningen. Vooral in Oekraïne was de situatie explosief. Met name het lijfeigenschap (de situatie waarin iemands lijf eigendom is van een bepaalde heer) was voor Oekraïense horigen (onvrije boeren die gebonden zijn aan de grond van hun landheer) enorm onderdrukkend. De horigen

spraken Oekraïens en waren aanhangers van het Grieks-orthodoxe christendom. De Poolse adel, bezitter van de grond die de horigen bewerkten, sprak Duits of Pools en was rooms-katholiek. De beheerders van de landgoederen waren overwegend joods. Dit gaf een etnische en religieuze lading aan de bezwaren van de horigen. Polen en Joden werden gezien als vreemde onderdrukkers die hen uitbuitten.³ In mei 1648 kwamen de kozakken uit de Oekraïne in opstand. Ze marcheerden van stad naar stad onder leiding van Bogdan Chmielnicki. Overal waar ze kwamen, richtten ze massaslachtingen aan onder de groepen die zij verantwoordelijk achtten voor hun ellende: de Joodse belastinginners, de Poolse adel en de katholieke geestelijkheid. De rebellie hield bijna twee decennia stand en verspreidde zich tot ver in het huidige Litouwen, Wit-Rusland en Polen. Toen het geweld in 1667 ophield, waren er meer dan vierhonderd *shtetlech* (dorpjes met een overwegend Joodse gemeenschap) vernietigd. Duizenden Joden waren vermoord, verkracht of verminkt. Anderen waren gedwongen om zich te bekeren tot het christendom. Ontelbaar veel families waren dakloos geworden.⁴ Joden die de kans kregen, ontvluchtten het land en velen van hen trokken naar Amsterdam. Chmielnicki wordt in de Oekraïne tot op de dag van vandaag vereerd als een held en onafhankelijkheidsstrijder. Voor Joden is hij de belichaming van één van de grootste rampen die het volk ooit is overkomen.

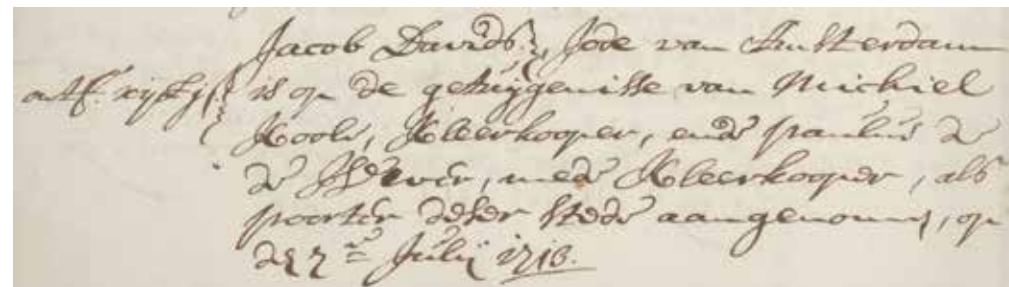
Leiden, een veilige haven

Intussen was Davids zoon, Jacob Davids, in Amsterdam gehuwd met Maria Isaaks (ge-

boren in 1679). Hun eerste kind, dat rond 1699 in Amsterdam werd geboren, noemden zij David, naar zijn grootvader.⁵ Kort daarna verhuisde het gezin naar Leiden, waar nog vijf kinderen werden geboren.⁶ Vaak wordt aangenomen dat Philip Arons in 1714 de eerste Asjkenazische (dat wil zeggen afkomstig uit Oost-Europa) Jood was die in Leiden kwam wonen, maar de telgen van de familie Jacobs waren hem enkele jaren voor.⁷

Economisch gezien was Leiden geen vreemde keuze om zich te vestigen. De Leidse lakennijverheid had in de zeventiende eeuw een enorme bloei gekend. Migranten uit alle windstreken waren naar de stad gekomen. Rond 1700 raakte de Leidse wolnijverheid haar leidende positie kwijt; qua inwoneraantallen was Leiden na Amsterdam desondanks nog steeds de tweede stad van de Republiek. De aantrekkingskracht van de stad zou voor migranten nog jarenlang groot blijven. In Leiden liet Jacob zich in juli 1713 als poorter inschrijven, pas tien jaar nadat hij hier was komen wonen.⁸

Joden kwamen lang niet overal in aanmerking voor het poorterschap. Er waren grote regionale verschillen. In Gelderland, Groningen, Overijssel en Utrecht golden restricties voor de toelating en vestiging van Joden. In Amsterdam konden ze slechts een beperkt burgerrecht kopen: het gekochte recht was niet erfelijk en gaf geen gegarandeerde toegang tot de poorterneringen, waaronder de gildenberoepen.⁹ Door de Dertigjarige Oorlog (1618-1648) in Duitsland en de verschrikkingen van de pogroms in Polen-Litouwen was een grote migratiestroom Asjkenazische Joden in gang gezet. Ze waren over het alge-

De poorterinschrijving van Jacob Davids, 7 juli 1713. Poorterboek H, f. 240v. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, SA II inv.nr. 1269.

meen arm. Omdat ze uitgesloten waren van de gildeberoepen, zochten ze hun toevlucht in onbeschermd beroepen buiten de gilden en in de ambulante handel. De verkoop van oude kleren nam binnen dit spectrum een belangrijke plaats in. Nieuwe kleding was voor veel mensen te duur. Ze waren daarom aangewezen op tweedehandskleding. De belangrijkste opkopers en verkopers daarvan werden oudkleerkopers genoemd.¹⁰ Jacob was zo'n oudkleerkoper.

In Amsterdam echter, de geboortestad van Jacob Davids, werd het de Joodse oudkleerkopers niet makkelijk gemaakt. In eerste instantie werd het hun verboden tweedehandskleding te verhandelen. Pas in 1731 mochten ze zich, na een eenmalige betaling van f 12, legaal met de oudkleerkoperij gaan bezighouden.¹¹ In Leiden lag de situatie anders. In een ordonnantie van het kleermakersgilde uit 1758 staat dat de oudkleerkopers daar, in tegenstelling tot Amsterdam, wel onder het kleermakersgilde vielen. Voorwaarde om toe te treden tot het gilde was allereerst het bezit van het poorterschap. Daarnaast moest er een meesterproef wor-

den afgelegd en entreegeld worden betaald. In het geval van de oudkleerkopers bedroeg dat f 2,10, het laagste entreebedrag van alle beroepen binnen het kleermakersgilde. In deze ordonnantie is geen bepaling opgenomen dat Joden van het lidmaatschap waren uitgesloten.¹² Vandaar dat het voor Jacob Davids noodzakelijk was om het poorterschap te kopen. In Leiden waren rond 1700 nog nauwelijks Joden. Daarom is het logisch dat er bij de gilden minder weerstand tegen Joden was dan in Amsterdam, al zou dat snel veranderen. Dat Jacob zijn poorterschap pas kocht nadat hij al jaren in Leiden woonde, heeft waarschijnlijk meer te maken met zijn eigen financiële positie dan met beperkingen van het Leidse kleermakersgilde. De handel in tweedehandskleren concentreerde zich in Leiden op de zogenaamde Luismarkt aan de Nieuwstraat.¹³ Omdat in de Leidse oudkleerkoperij relatief veel Joden werkten, werd deze markt in de achttiende eeuw ook wel aangeduid als de Jodenmarkt.

Jacob Davids woonde rond 1720 in de Plaatsteeg, op loopafstand van de synagoge. Volgens de joodse wet mag een jood op

Jacob Timmermans, de Nieuwstraat (ook wel Jodenmarkt, Vlooiemarkt of Luizenmarkt) met links de Middelweg en rechts de Hartesteeg. In het verschiep links 'Onder de Boompjes' en rechts het huis 'Manshand boven'. In de verte de Hooigracht. Tekening uit 1788. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, PV_PV5981.1.

sabbat niet verder dan ongeveer een kilometer van zijn woonplaats lopen. Om de synagoge tijdens de sabbat te kunnen bereiken voor de gebedsdiensten is het daarom vereist om binnen een straal van een kilometer te wonen. De diensten in Leiden werden in eerste instantie in zogenaamde huissynagogen gehouden. Eerst in een kamer aan de Vismarkt, vervolgens in een huis aan het Levendaal en tot slot in een pand in de Stinksteeg.¹⁴ In de eerste jaren nadat de Joden

zich in Leiden gevestigd hadden, was dit geen probleem: hun aantal was nog klein. Als de ruimte maar groot genoeg was voor de *minjan*, een groep van minimaal tien joodse mannen die nodig zijn voor een volwaardige gebedsdienst. Het krijgen van een eigen begraafplaats kende hogere prioriteit. In november 1719 gaf de vroedschap van Leiden toestemming voor de aanleg hiervan op het blauwe bolwerk.¹⁵ Dit was vlakbij de botanische tuin van de universiteit, ongeveer waar

tegenwoordig de sterrenwacht staat. Hier begroef Jacob rond 1720 zijn vrouw Maria Isaaks. Waarschijnlijk stierf ze in augustus van dat jaar in het kraambed, evenals haar baby.¹⁶

Jacob moet een actief lid binnen de joodse gemeenschap zijn geweest. In 1721 betaalde hij als diaken van de gemeente een *recognitie* van f 6 aan het stadsbestuur ten behoeve van de begraafplaats. Hij en zijn familie waren ook betrokken bij de bouw van de nieuwe synagoge. Zijn oudste zoon David kocht in 1731 samen met Nathan van Lier een pand aan de noordzijde van het Levendaal voor rekening van de joodse gemeente. In 1733 kocht Jacob het pand ernaast.¹⁷ In de jaren daarna werden nog wat panden in dit rijtje aangekocht. Hier staat de Leidse synagoge nu nog steeds.

Jacob hertrouwde al vrij snel, in januari 1722.¹⁸ Zijn bruid heette Jannetje Josephs en was een halfzus van Maria Isaaks, zijn eerste vrouw. Jannetje woonde in Amsterdam aan de Jodenbreestraat, midden in de Joodse buurt. Bij haar huwelijk was ze 22 jaar en daarmee flink jonger dan Jacob, die tegen de 50 moet zijn geweest. De snelheid waarmee Jacob hertrouwde is opvallend. Het aantal minderjarige kinderen bij het overlijden van Maria heeft daarin vast een rol gespeeld. Jannetje kende de kinderen goed; ze was immers hun tante. Daarnaast moet het voor Jacob niet makkelijk zijn geweest om binnen de kleine Joodse gemeenschap in Leiden een geschikte vrouw te vinden. Misschien is dit huwelijk wel door zijn schoonfamilie gearrangeerd. Het ongeluk bleef Jacob echter achtervolgen. Jannetje overleed ruim een jaar na het huwelijk, op 5 april 1723. Twee dagen

later werd zij in Leiden begraven. Waarschijnlijk is ze, net als Maria Isaaks, in het kraambed overleden. Op 16 mei 1723 stierf namelijk een ongenoemd kind van Jacob.¹⁹ Zo verloor hij in een tijdsbestek van een paar jaar twee vrouwen en twee kinderen.

Dit tweede huwelijk kwam Jacob ook om een andere reden duur te staan. Volgens de gebruiken van het jodendom is een huwelijk met een zus van een eerdere vrouw (mits deze is overleden) toegestaan. De lokale wetgeving stond dit echter niet toe en om die reden werd Jacob op 14 december 1726 door het gerecht uit de stad verbannen. Hij moest de stad binnen 48 uur verlaten. Deze verbanning werd op 25 mei 1730 op verzoek van Jacob weer ingetrokken.²⁰ Een dergelijke verbanning lijkt zeer ongebruikelijk en kan wellicht zelfs als een anti-Joodse pesterij worden geïnterpreteerd. Jacobs tweede vrouw was op het moment van de verbanning immers al ruim drieënhalf jaar overleden. Jacob was in de winter van 1724 voor de derde maal getrouwd, met Hendrina Marcus. Ook zij kwam uit Amsterdam.²¹ De verbanning betekende niet dat Jacob en Hendrina elkaar niet meer konden zien: samen kregen zij tien kinderen, waarvan er drie tijdens Jacobs verbanning werden verwekt.²² Omdat Jacob uit zijn eerdere huwelijken ook al acht kinderen had, is hij maar liefst achttien keer vader geworden. Bij de geboorte van de laatste kinderen was hij een zestiger.

Groeierende uitsluiting

Leiden leek in de periode tussen 1700 en 1730 een redelijk prettige woonplaats voor Joden. Na 1730 begon deze ogenschijnlijke

Jacob Timmermans, de Leidse synagoge, tegenwoordig Levendaal 14, 1787. Tekening in kleur. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, PV_PV25000.

tolerantie om te slaan. De Leidse wolnijverheid raakte in de eerste decennia van de achttiende eeuw haar overheersende positie kwijt. Het inwoneraantal van de stad liep als gevolg daarvan snel terug. In 1670 had de stad nog 63.000 inwoners; in 1725 waren er nog 47.000 van over.²³ Steeds meer Leidenaren vervielen in armoede en raakten afhankelijk van de bedeling. Aan het einde van de zeventiende eeuw namen de Staten van Holland een maatregel aan die het arme nieuwkomers moeilijker moest maken zich in

de Hollandse steden te vestigen. Ze moesten een zogenaamde Akte van Cautie meenemen. Dat was een verklaring waarin stond dat het gemeentebestuur van hun plaats van herkomst hen weer zou toelaten als ze tot armoede zouden vervallen.²⁴

Het aantal Joden in Leiden was gering, naar schatting ongeveer 0,3 procent van de totale bevolking van de stad.²⁵ Alleen al om die reden is het onaannemelijk om de verarming van de stad aan de Joden toe te schrijven. Daar komt nog bij dat de joodse ge-

meente zelf allerlei initiatieven ontplooid om voor haar armen te zorgen. Zo werden tijdens de sabbatdiensten leden van de gemeente bij toerbeurt uitgenodigd om voor te lezen uit de Tora. Dat was een eer, maar gaf de verplichting om twee stuivers in de armenkas te storten.²⁶ Toch kondigde het stadsbestuur in de jaren dertig van de achttiende eeuw een serie anti-joodse maatregelen af.

In april 1733 werd een resolutie aangenomen tegen het bedelen door Joden in Leiden. Zij hadden voortaan een attestatie van goed gedrag nodig uit hun vorige woonplaats om zich hier te mogen vestigen. Zonder zo'n verklaring was handeldrijven binnen de stadsmuren verboden.²⁷ Joden die al in de stad woonden, maar het poorterschap nog niet hadden, moesten dit binnen een maand alsnog kopen.²⁸ Gezien de betrekkelijk hoge kosten hiervan is het een klein wonder dat dit een vrij grote groep zo snel lukte. Zo kocht Jacobs oudste zoon, David Jacobs, het Leidse poorterschap op 24 april 1733. Hij was in Amsterdam geboren en kreeg het poorterschap daarom niet automatisch. Volgens de betreffende inschrijving in het Leidse archief heeft hij met bedekt hoofd "op de voorgelezen Eedt gezegt: Amen!"²⁹ De eed was een speciaal voor Joden geldende tekst:

Gij zweert bij den Almagtigen en Levendigen Godt, die Hemel en aerde geschapen heeft ende door Moysem sijne wetten gegeven, opregt ende waeragtigh te wezen 't geene U alhier gevraegt en voorgehouden wordt ende zo gij in 't geheel ofte deel yets valschelijk ofte 't onregte verklaert, dat Gij U alle tijdelijke en eeuwighe vermaledijdingen,

*plagen, en straffen onderwerpt, welke de Godt Israels over die van Sodoma en Gomorra, ook Kore, Dathan en Abiran heeft gehouden, ende alle zoodanige gedreijgt, die zijn naeme valschelijk en ligtvaerdiglijk aenroepen en gebruiken. So waerlijk helpe, of straffe U de Almagtige en Alwetenden Godt Schepper des hemels en der Aerden.*³⁰

Het idee van een aparte 'jodeneed' (*more iudaico*) gaat terug op de middeleeuwen en heeft als achtergrond dat de christelijke eedformule voor joden niet passend geacht werd. Vandaar dat er naar een alternatief gezocht werd. Tegelijk met David werden nog 21 andere Joden gedwongen deze eed af te leggen en ze betaalden ook allemaal. Jacob speelde een sleutelrol in dit proces. Bij maar liefst acht Joden die het poorterschap kochten, trad hij op als getuige. De boodschap was duidelijk: de economie van de stad liep terug en de Joden kregen de schuld. De stad trof hiermee immers een specifiek tegen Joden gerichte maatregel, bovenop de maatregelen die de Staten van Holland hadden genomen om arme migranten te weren. Praktisch gezien betekende dit dat de vestiging van gevluchte en rondtrekkende Joden in Leiden bijna onmogelijk werd. Het moet voor Jacob Davids, die zelf een vader had die vanwege antisemitisch geweld uit Polen-Litouwen was gevlucht, pijnlijk zijn geweest.

De maatregelen van 1733 sorteerden niet het gewenste effect. Het aantal Joden in de stad steeg in de jaren daarna nog met 44 personen. Op 9 juli 1737 werd vervolgens een resolutie aangenomen waarin de nieuwe vestiging van Joden werd verboden. Daarnaast

werd het bestuur van de Joodse gemeente opgedragen om binnen twee weken een lijst te maken met de namen van alle Joden die in Leiden woonden. Vrouw of man, oud of jong: iedereen moest op de lijst. Als er Joden trouwden, geboren werden of overleden, moest dit bij de schout gemeld worden. Nalatigheid of fraude in dezen werd bestraft. Joden die al in de stad woonden, mochten blijven, maar Joden van buitenaf mochten zich hier niet meer vestigen en werden uitgesloten van het poorterschap. Alleen voor de *sjocheet* (de rituele slachter) werd een uitzondering gemaakt. Als die niet binnen de eigen gemeente gevonden kon worden, werd het de Leidse Joden toegestaan om (onder strenge voorwaarden) iemand van buitenaf aan te trekken.³¹ In de praktijk bleef er plaats voor Joodse nieuwkomers. Op papier bleef het verbod echter gehandhaafd en in 1745 en in 1764 werden er nieuwe lijsten opgesteld met de in Leiden woonachtige Joden.³² Dat terwijl in deze periode het aantal Joodse inwoners slechts met dertig was gestegen.³³

Ook de houding van de Leidse gilden was vaak problematisch. Het kleermakersgilde mocht Joodse oudkleerkopers dan wel toelaten, vanaf 1733 werd het de kleerkopers verboden om goud en zilver te verhandelen. Wie deze regel overtrad, kon rekenen op een boete van tien gouden dukaten. Deze bepaling moet de Leidse Joden geraakt hebben, want ongeveer de helft verdiende zijn brood als oudkleerkoper. Ook het gegeven dat deze maatregel in 1733 werd afgekon-digd – hetzelfde jaar waarin de Leidse Joden gedwongen werden om het poorterschap binnen een maand te kopen – doet vermoede-

den dat deze actie vooral tegen de Joodse oudkleerkopers gericht was. Er werd een lijst opgesteld van alle oudkleerkopers die in de stad actief waren. De Joden vormden op deze lijst een aparte categorie, alsof ze er toch niet helemaal bij hoorden.³⁴ Een aantal gilden zag de Joden zelfs als schuldig aan de economische malaise en stuurde aan op hun totale verwijdering uit de stad. Het stadsbestuur wilde zover niet gaan, maar veel gilden legden de Joden wel beperkende maatregelen op. Op verzoek van de hoedenverkopers werd het hun in 1775 bijvoorbeeld verboden om nieuwe hoeden te maken en te verkopen. Voortaan mochten ze alleen nog oude hoeden opkopen, deze reinigen en weer verkopen.³⁵ De Leidse gilden waren hierin geen uitzondering. Ook in andere steden kwamen dit soort beperkingen voor Joden veelvuldig voor. Het resultaat hiervan was dat een middenklassenbestaan voor de meeste (Asjkenazische) Joden onbereikbaar was.

Vernielingen en verplaatsing van de Joodse begraafplaats

Deze politieke en economische uitsluiting creëerde een klimaat waarin Joden gepositioneerd werden als buitenstaanders. Het werd Joden steeds moeilijker gemaakt om zich in de stad te vestigen en daar vervolgens een bestaan op te bouwen. Vandaar bleek het nog maar een kleine stap naar verdere escalatie. Rond 1740 werd de Leidse Joodse begraafplaats steeds vaker het doelwit van vernielingen. Grafstenen werden omvergeworpen, vernield en soms zelfs gestolen. Dit vandalisme hield bijna twintig jaar lang aan en werd steeds heftiger. Hoewel sommige

christenen de vernielingen veroordeelden, heeft het stadsbestuur niet afdoende ingegrepen.³⁶ Dat was tekenend voor de houding ten opzichte van de Leidse Joden. De vernielingen waren zo heftig dat de Joodse gemeenschap in 1758 besloot de begraafplaats te verplaatsen naar Katwijk aan den Rijn.

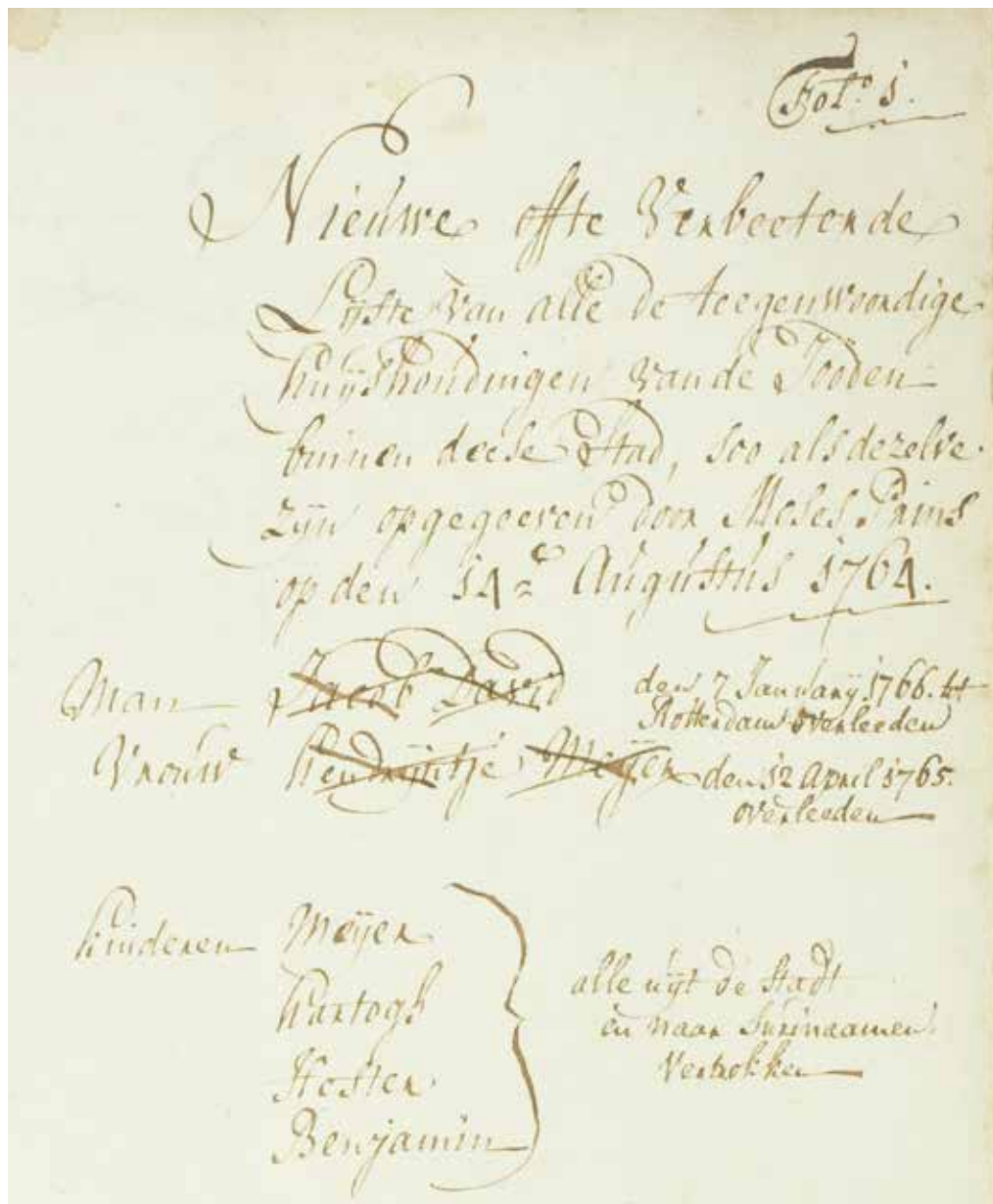
Daar werd een stuk grond gepacht waarop de nieuwe begraafplaats werd aangelegd.³⁷ Binnen het jodendom wordt dit gezien als een bijzonder ingrijpend besluit. Een begraafplaats heeft voor Joden dezelfde heiligheid als een synagoge. Mannen bedekken daarom hun hoofd bij een bezoek aan een begraafplaats. Belangrijker nog is dat volgens de joodse wetten de grafurst eeuwigdurend moet zijn. Graven mogen daarom niet geruimd worden. Alleen bij zeer dringende redenen kunnen graven verplaatst worden. Als een begraafplaats moet verdwijnen, dient dat altijd te gebeuren met goedkeuring en onder toezicht van het rabbinaat. Dat het rabbinaat heeft besloten om de begraafplaats naar Katwijk te verplaatsen, zegt daarom veel over de onveiligheid die de gemeenschap ervaren moet hebben. In de persoonlijke sfeer moet de hele kwestie Jacob Davids erg verontrust hebben. Hij had immers zowel zijn eerste vrouw, Maria Isaaks, als zijn tweede vrouw, Jannetje Josephs, op de begraafplaats in Leiden begraven. In 1733 kreeg Jacobs derde vrouw een tweeling: Rachel en Roosje. De meisjes overleden allebei in datzelfde jaar en werden ook in Leiden begraven.

Het religieuze klimaat van de Republiek in deze periode wordt vaak als tolerant bestempeld. Vergeleken met de etnische

zuiveringen van de inquisitie in Spanje en Portugal, of de antisemitische moordpartijen in Polen-Litouwen, was het voor Joden in de Republiek inderdaad relatief rustig. Dit betekent evenwel niet dat discriminatie en uitsluiting in de Republiek niet voorkwamen. Deze staat was in vergelijking met de rest van Europa simpelweg de minst slechte optie, maar nog steeds geen goede. Het is dan ook niet vreemd dat Leiden voor Jacob Davids en zijn kinderen in steeds mindere mate een stad werd waar zij zich onbezorgd thuis konden voelen. Nadat ook zijn derde vrouw Hendrina Marcus in april 1765 was overleden, vertrok Jacob naar Rotterdam.³⁸ Zijn zoon Levy was daar al rond 1760 naartoe verhuisd en ook zijn dochter Cornelia woonde daar. In Rotterdam zou de ongeveer 90-jarige Jacob in 1766 overlijden.³⁹

De oversteek naar Suriname

Vier kinderen van Jacob – Meyer, Hartog, Benjamin en Hester – concludeerden halverwege de achttiende eeuw dat hun toekomst niet langer in Holland lag. Asjkenazische en Sefardische (van het Iberisch schiereiland stammende) Joden hadden in de decennia daarvoor de eerste Joodse plantages in Suriname gesticht. Daarmee was het pad geëffend voor de stroom van Joodse migranten die rond 1750 op gang zou komen. Aange-moedigd door Joodse prominenten als de Amsterdamse Isaac de Pinto en verleid door vertrekpremies, gingen honderden Joden op pad. Hartog was de eerste die ging. Als een pionier trok hij vooruit om namens zijn familie de eerste stappen in de kolonie te zetten. Als hij succes zou hebben, konden andere fami-

Detail van een pagina uit het register van joodse ingezetenen van Leiden uit 1764. Onderaan wordt vermeld dat Meyer, Hartog, Hester en Benjamin naar Suriname zijn vertrokken. Erfgoed Leiden en Omstreken, SA II inv.nr. 1290.

lieden de oversteek ook maken. Het leeuwendeel van de Nederlandse Joden die naar Suriname vertrokken, kwam uit Amsterdam. Toch was Hartog Jacobs bij lange na niet de laatste Leidse Jood die de oversteek zou maken.⁴⁰

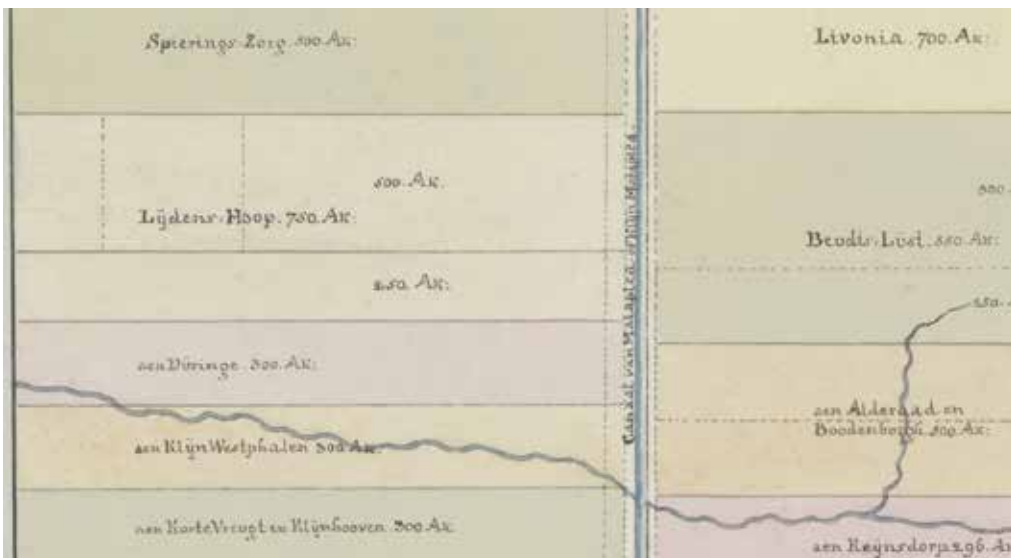
Wanneer Hartog precies naar Suriname is vertrokken, is onbekend. Op de lijst uit 1764 staat het vertrek van hem en de anderen vermeld, maar hij moet op dat moment al jaren weg zijn geweest. In 1756 diende hij namelijk in Suriname een verzoek in om als pontvoerder te worden aangesteld.⁴¹ Een pont was een vaartuig van ongeveer dertig meter lang met een platte bodem, waarmee men door het ondiepe water van de Surinaamse rivieren kon varen. Pontvoerders waren mensen die op deze boten plantageproducten naar Paramaribo vervoerden, of direct naar de vrachtschepen die in de Surinamerivier voor anker lagen.⁴² In de jaren 1769 en 1770 ontstonden er in Suriname nieuwe mogelijkheden om een plantage te beginnen. Kort daarvoor had een militaire expeditie een voorlopig einde gemaakt aan de aanvallen van slaven die naar de binnenlanden van Suriname waren gevlucht: de zogenaamde marrons. Daarnaast leverden met name de koffieoogsten steeds meer winst op, waardoor geldschietters steeds makkelijker geld uitleenden aan mensen die een plantage wilden beginnen.⁴³ Waarschijnlijk heeft Hartog van deze omstandigheden geprofitteerd om plantagehouder te worden. Zonder financiële steun was dit project voor hem niet te realiseren. Het stichten van een plantage in het kustgebied kostte al snel enkele tienduizenden guldens. Aan het begin van de achttiende eeuw lag de prijs van

een suikerplantage rond de f 23.000. Daarvan werd ongeveer f 12.500 uitgegeven aan het inkopen van slaven. Rond 1787 was de gemiddelde prijs van een slaaf verdubbeld. De startinvestering voor een plantage was zelfs verviervoudigd: een kleine suikerplantage kostte inmiddels ongeveer f 109.000, een kleine koffieplantage f 111.000.⁴⁴

Langs het in het midden van de achttiende eeuw aangelegde Matapicakanaal wist Hartog een stuk grond in bezit te krijgen. Hij noemde het 'Leydenshoop'. De naam van deze plantage maakt direct duidelijk wat de bedoeling ervan was: een onderneming die de achtergebleven familie in Leiden rijkdom moest brengen. De plantage bestond uit 500 akkers, beplant met tienduizenden katoenbomen. Hartog bouwde hier zijn woonhuis. Na 1775 bracht hij nog een tweede plantage in cultuur: 'Jacobslust', bestaande uit 250 akkers bebouwd met katoen.⁴⁵ Toen Hartog rond 1770/1775 zijn plantages ging ontginnen, waren er 295 koffie-, 111 suiker- en een aantal cacao- en katoenplantages, waarop primair voor de export werd geproduceerd.⁴⁶ Hartog begaf zich met zijn katoenplantages enigszins in een nichemarkt. De grond was lang niet overal geschikt voor de katoenteelt. Eigenlijk was alleen de streek dicht bij de oceaan hiervoor geschikt, maar ook daar koos lang niet iedereen voor dit gewas.⁴⁷

Motieven

Ieder jaar herdenken joden tijdens Pesach het einde van de Joodse slavernij in Egypte en de uittocht uit dit land, beschreven in het bijbelboek Exodus. Pesach is een van de

'Overzichtskaart van het bewoonde en gecultiveerde gedeelte van de kolonie Suriname', detail met daarop de plantage Leydenschop. Vervaardigd door Johan Christoph van Heneman, 1789-1796. Nationaal Archief, toegang 4.VEL [1584/1865], inv. nr. 1678.117 - Appendix V: sectie E blad XIX.

belangrijkste feesten binnen het jodendom en de gedachte dat Joden ooit bevrijd zijn uit slavernij neemt een prominente plek in binnen het collectieve joodse geheugen. Vanuit dat perspectief lijkt het vreemd dat juist Joden zich met slavernij inlieten. Volgens de voorschriften van de Tora is slavernij binnen het jodendom echter niet verboden, maar wel aan regels gebonden. In Leviticus, een van de vijf boeken van de Tora, staat daarover het volgende:

Het volk dat ik uit Egypte heb weggeleid behoort mij toe, Israëlieten kunnen dus niet als slaaf verkocht worden. Toon ontzag voor je God en beul hen niet af als slaven. Als slaven en slavinnen kun je mensen kopen uit de omringende volken, of vreemdelingen die

*bij jullie wonen of de nakomelingen die ze in jullie land hebben gekregen. Die slaven en slavinnen zijn je eigendom, je kunt hen als erfelijk bezit aan je nakomelingen nalaten; zij zullen voor altijd als slaaf voor je blijven werken. Maar je volksgenoten, de Israëlieten, je eigen verwanten, mag je nooit als slaaf afbeulen.*⁴⁸

Vanuit deze optiek vormde het feit dat Afrikanen niet Joods waren voldoende reden om ze tot slaaf te maken en als koopwaar te zien.⁴⁹ Sommige rabbijnen hadden moeite met dit gebod, maar anderen omarmden het. De achttiende-eeuwse Sefardische rabbijn uit Amsterdam Binyamin Rafael Dias Brandon interpreteerde deze bepaling bijvoorbeeld als een positief gebod om niet-joodse

slaven voor eeuwig te gebruiken. Een slaaf hoefde in die visie dus niet te worden vrijgelaten. Sterker nog, volgens Dias Brandon was het juist de bedoeling dat slaven het werk deden waarmee je Israëlieten niet zou willen opzadelen.⁵⁰

Een tweede theologische onderbouwing werd gevonden in het verhaal van Noach en zijn drie zonen Sem, Cham en Jafet. Na de zondvloed werd Noach landbouwer en legde hij een wijngaard aan. Na de eerste oogst dronk hij te veel en viel hij in zijn tent naakt in slaap. Zijn zoon Cham ontdekte dit en vertelde het aan zijn broers, zodat zij ook naar hun naakte vader zouden kijken. Dezen bedekten het lichaam van Noach echter, hun ge-laat afgewend, opdat ze hun vader niet naakt zouden zien. Toen Noach uit zijn roes ontwaakte, en hoorde wat Cham hem had aangedaan, vervloekte hij diens zoon Kanaän, en al zijn nakomelingen. Zij zouden voor altijd als knechten dienen voor Sem en Jafet en hun afstammelingen.⁵¹ Cham was, in de uitleg van deze tekst, de voorvader van de zwarte mensen. Dit argument werd overigens meer door christelijke auteurs gebruikt dan door joodse. Al veel eerder, in de twaalfde eeuw, was de Sefardische rabbijn en filosoof Maimonides tot een korte samenvatting van deze zienswijze gekomen: behoud een Kanaänitische (niet-joodse) slaaf voor altijd.⁵² De halacha (de rabbijnse wetgeving die gebaseerd is op de Tora) geeft slavenhouders ook een opdracht mee: niet-joden zijn niet bevoegd om in een joods huishouden te werken. Ze mogen bijvoorbeeld geen brood bakken voor joden of hun een glas wijn inschenken. Om dit probleem te verhelpen, moeten huis-

slaven na aankoop besneden worden en in een *mikwe* worden ondergedompeld. Ook slavinnen moesten in zo'n ritueel bad een onderdompeling ondergaan. Dit overgangsritueel maakte de slaven voor een deel joods en daarmee bevoegd om in een joods huishouden te werken. In de praktijk werd hier vaak geen gehoor aan gegeven. Er woonden enkele *mohaliem* (rituele besnijders) in Suriname. Uit de besnijdenisregisters van de achttiende eeuw en later wordt duidelijk dat slechts een klein aantal kleurlingen is besneden. Besnijdenissen van slaven worden niet genoemd. Voor de meeste joodse slavenhouders in Suriname nam de joodse wet – zeker in haar meest traditionele vorm – geen centrale plaats in hun leven in.⁵³ Het verbod om slaven op sabbat te laten werken werd vaker opgevolgd.⁵⁴ Slaven kregen op de meeste joodse plantages op zaterdag vrij. Omdat de christelijke burens niet toestonden dat er op zondag werd gewerkt, betekende dit in de praktijk dat veel van deze slaven twee dagen in de week vrij waren.⁵⁵

Raciale vooroordelen

Naast religieuze argumenten om slavernij goed te praten, bestonden er ook raciale vooroordelen. Christenen zagen joden vaak als christusmoordenaars en woekeraars. Blanke joden (en christenen) vonden op hun beurt weer dat zwarte mensen ver beneden hen stonden. De nadruk bij veel auteurs, zowel joods als christelijk, lag op het beeld van zwarte mensen als primitief en heidens. Moreel, intellectueel en cultureel werden ze afgeschilderd als inferieure en monsterachtige wezens. Ze hadden, in hun ogen, geen

religie en waren niet bereid om wijsheid te ontvangen. Maimonides, die zwarte mensen als wezens zag die tussen mensen en apen instaan, werd regelmatig geciteerd. Al met al waren er maar weinig blanken die zwarte Afrikanen als volwaardige mensen zagen.⁵⁶

De belangrijkste reden om slaven te houden zal een economische zijn geweest. De explosieve groei en winsten van de suiker-, koffie- en katoenplantages in Suriname waren enorm. Het waren de meest winstgevendende ondernemingen in die tijd en de winsten waren hoog genoeg om alle kosten, waaronder de aanschaf van slaven, te dekken en desondanks meer rendement te genereren dan in andere bedrijfstakken het geval was.⁵⁷ Uitgerekend voor Joden, die in Europa overal te maken hadden met economische uitsluiting, moet slavenhouden een aantrekkelijk vooruitzicht zijn geweest. In de kolonie lag een positie in de economische bovenklasse voor het oprapen; deze sociale status was in de oude wereld voor de meeste joden onbereikbaar. Dit vooruitzicht trok echter niet de meest fijnbesnaarde types aan om kolonist te worden. Isaac de Pinto typeerde hen als zwervers: arme, waardeloze en wanhopige mensen. Hij was niet de enige die zo over hen dacht. Adriaan de Graaff, secretaris van de kolonie, stuurde in 1685 een brief naar de bewindhebbers van de Sociëteit van Suriname in Amsterdam. Hij verzocht hun om mensen te sturen die wat konden in plaats van “de kreupelen, verlamden en simpel volk, die net zo nuttig zijn als een vijfde wiel aan een wagen, die nog geen vinger kunnen uitsteken om zichzelf op te trekken uit het vuil waar ze tot hun oren inzitten.”⁵⁸

Economisch succes

Ondanks alles ging het Hartog Jacobs in Suriname economisch voor de wind. De ligging van zijn plantages Leydenshoop en Jacobslust was gunstig: omringd door andere plantages was de kans op weglappende slaven aanzienlijk minder en ze lagen ver weg van de dorpen van de marrons. In 1774 verzocht Hartog het gouvernement om zijn plantage Leydenshoop te mogen uitbreiden. Tien jaar later deed hij nog eens zo'n verzoek. Beide keren kreeg hij toestemming, maar de tweede keer werd hij door het gouvernement op de vingers getikt. Hartog had delen van de kostgronden (akkers voor de teelt van eigen gewassen) die voor de slaven bedoeld waren, met katoen laten verbouwen. Omdat er veel slaven op de plantage aanwezig waren, was de overheid bang dat dit aanleiding zou kunnen vormen tot een slavenopstand. Jacobs was hiermee niet alleen een gevaar voor zichzelf, maar ook voor de planters van de omliggende plantages.⁵⁹

Hartog woonde op dat moment al jaren in Paramaribo. Eind 1765 had hij een erf in de Rust en Vredestraat. Dat was in een nieuwbouwwijk waar Hartog een huis had laten neerzetten.⁶⁰ In 1772 bezat hij nog een tweede pand in de Keyserstraat, dat in dat jaar werd aangeslagen voor een huurwaarde van f 1400. Hieruit blijkt dat Hartog tot de bovenlaag van de stad was gaan behoren. Van de circa duizend huizenbezitters was slechts bij een derde sprake van zulke hoge huurwaarden.⁶¹ Uit Hartogs testament blijkt dat hij zijn huis als een paleis heeft laten inrichten. Het stond vol met houten meubilair en er werd met zilveren bestek gegeten dat uit veertig delen bestond. Er hingen schilderijen

Het huis van Hartog Jacobs aan de Rust en Vredestraat in Paramaribo. Detail uit de plattegrond van Franciscus Lieftinck, 1771. Nationaal Archief, toegang 4.VEL [1584/1865], inv. nr. 1715 – 'Plan van de verder nieuwe uitleg van Paramaribo, zynde een vervolg van de nieuwe Uytleg van 1769'.

en spiegels aan de wand en er waren een staand uurwerk, zestien ronde armstoelen en een sabbatlamp. Ook bezat hij een aantal boeken in het Hebreeuws. Verder waren er flinke voorraden uit Europa geïmporteerde wijn aanwezig. In de inventaris komen ook dertien huisslaven voor en een merckijzer waarmee de initialen van Hartog in de huid van zijn slaven gebrand kon worden.⁶²

Toen de zaken in Suriname op orde waren, konden ook andere familieleden overkomen. Hartogs broer Benjamin kwam naar Paramaribo, waar hij een huis kreeg aan de Heerenstraat. In 1772 werd dat huis aangeslagen voor een huurwaarde van f 1800, vierhonderd gulden meer dan de toch al kapitale woning van Hartog. Benjamin huwde in 1776 in Paramaribo met Hannah Gomperts Israël. Hannah was een telg uit de puissant rijke bankiersfamilie Gomperts uit het hertogdom Kleef, die in de achttiende eeuw tot de belangrijkste bankiershuizen in het toenmalige Duitse Rijk gerekend kon worden. Ze leen-

den aan verschillende vorsten geld uit en bezaten in meerdere Europese hoofdsteden filialen. Ook in de Republiek behoorden ze tot de meest aanzienlijke Asjkenazische families. Dat Benjamin Jacobs, zoon van een oudkleerkoper, kon trouwen met een meisje uit een dergelijke familie zegt veel over de snelheid waarmee hij en zijn broer Hartog fortuin hadden gemaakt. Vanuit een positie van economische uitsluiting in Leiden, wisten ze binnen een paar jaar door te dringen tot de top van de *nouveaux riches* in Suriname.

Hartog, zijn vrouwen en kinderen

Hartog Jacobs huwde nooit, maar kreeg wel bij een aantal slavinnen kinderen. De slavin Amarentie was de moeder van zijn zoon David Hartog; slavin Princes was de moeder van zijn zoon Isaac Hartog en dochter Hanna Hartog Jacobs. Hoewel het officieel verboden was, kwam dit soort zogenaamde 'Suri-naamse huwelijken' veel voor en werden ze over het algemeen geaccepteerd. Het ging hier niet om een officieel huwelijk, maar om

een buitenechtelijk samenleven tussen een plantagehouder en zijn slavin. Binnen dit systeem dwongen sommige plantagehouders sommigen van hun slaven om seksuele relaties met hen te onderhouden. De slaven zelf konden daar weinig tegen inbrengen.⁶³ Enkele kinderen uit dergelijke 'huwelijken', zoals de kinderen van Hartog, kregen een joodse naam en opvoeding. De joodse wet schrijft voor dat alleen kinderen die geboren worden uit een joodse moeder zelf ook joods zijn. In Suriname stond het feit dat de moeders van dit soort kinderen niet joods waren, hun lidmaatschap van de joodse gemeente echter nauwelijks in de weg.⁶⁴ David Hartog en Hanna Hartog waren – ondanks hun blanke vader – als slaven geboren, want hun moeder was een slavin. In 1770 besloot vader Hartog om ze vrij te maken, samen met de slavin Princes. Waarschijnlijk had Hartog een zekere voorkeur voor haar. Amarentie, de moeder van David, zou pas na zijn overlijden door een bepaling in zijn testament vrijgemaakt worden. Zijn derde kind, Isaac Hartog, was in 1781 vrijgeboren, omdat zijn moeder Princes toen al was vrijgemaakt. Het vrijlaten van slaven kwam niet vaak voor. Als het al gebeurde, ging het vaak om slaven die als huisbediende hadden gewerkt en als bijvrouw fungeerden, zoals Amarentie en Princes. Op die manier kon de eigenaar zijn genegenheid tonen. De meeste vrijgelaten slaven waren kinderen van deze vrouwen en hun blanke vaders.⁶⁵

De erfenis

Hartog Jacobs leefde ruim dertig jaar als planter. In 1787 liet hij zijn testament opmaken. Hij was inmiddels 60 jaar oud en de jaren

in Suriname waren tropenjaren geweest. Het plantageleven was onmenselijk hard voor de slaven, maar eiste ook zijn tol van de planters. Hun plantages werden omringd door moerassen en ondoordringbare bossen en tropische ziekten kwamen veel voor. Hartog werd langzaamaan blind en voelde zijn einde naderen. Hij besloot daarom om een tijdje terug te gaan naar de Republiek. Het werd tijd om zijn opvolging te regelen en om zijn familie nog eens te zien. Voor de maandenlange en gevaarlijke oversteek, liet hij bij een notaris vastleggen wat er moest gebeuren als hij onderweg zou overlijden.⁶⁶ Twee dagen later (op 18 april 1788), vertrok hij vanuit Paramaribo naar Amsterdam. Hij nam zijn mulatzenzoontje David Hartog Jacobs en een slaaf, Cupido genaamd, mee. Hartog en zijn reisgenoten zouden tot juli 1790 in de Republiek blijven voor ze weer teruggingen naar Suriname. Op de terugweg namen zij een neefje van Hartog mee: de pas zeventienjarige Michiel Jacobs. Hij was een zoon van Levy Jacobs, Hartogs jongere broer. Levy was een van de erfgenamen van Hartog. Via de erfenis van zijn vader zou Michiel uiteindelijk mede-eigenaar van de plantages worden. Hij moest daarom worden ingewijd in het plantageleven. Na een zeereis van enkele maanden kwamen ze in oktober 1790 weer terug in Paramaribo, waar Michiel een jaar zou blijven.

Hartog Jacobs overleed in 1792. De bij zijn slavinnen verwekte kinderen kregen flinke delen van de erfenis. De oudste, David Hartog, erfde een slaaf genaamd Robijn. Daarnaast ontving hij zes jaar lang *f* 500 per jaar om in zijn opleiding (waarschijnlijk in Paramaribo) en onderhoud te voorzien. Hartogs

zoon Isaac Hartog Jacobs kreeg onder meer de villa in Paramaribo en een slavin met de naam Zwaantje. Ook aan hem werd na het overlijden van zijn vader zes jaar lang steeds *f* 500 uitgekeerd. Zijn dochter, Hanna Jacobs, kreeg een eigen huis in Paramaribo. Het meubilair, het goud, het zilver en de juwelen gingen eveneens naar haar. Zij erfde bovendien de slavinnen Marianna, die net als zijzelf een mulattin was, Asetta en Chanton de Media en hun kinderen. Haar toelage bedroeg *f* 1000 per jaar. Het belangrijkste was echter dat de erven meedeelden in de opbrengsten van plantage Jacobslust. Alle gebouwen, slaven en dieren op deze plantage werden hun eigendom. Zodoende gingen zijn drie kinderen, die nota bene zelf een slavin als moeder hadden, in een klap tot de grootste slaveneigenaren van de kolonie behoren.

Het eigendom van Leydenshoop werd in vieren verdeeld. De broers van Hartog die op dat moment nog in leven waren, Philip, Levy en Benjamin, kregen ieder een deel. Philip woonde als enige van de drie nog in Leiden. Zijn zoon Jacob overleed kinderloos en was daarmee waarschijnlijk de laatste Leidse Jood die een aandeel in deze Surinaamse plantage bezat.⁶⁷ Het vierde deel was bestemd voor Hartogs dochter Hanna. De erven mochten dit bedrijf niet verkopen: in het testament werd een bepaling opgenomen dat de plantage nog vier generaties lang familiebezit moest blijven.⁶⁸

Na het overlijden van Hartog werd een inventaris opgemaakt van zijn bezittingen. De lijst beslaat meerdere pagina's en laat zien dat Hartog een vermogend man is ge-

weest. Het meest in het oog springt de vermelding van de huisslaven van Hartog in Paramaribo. Ook de naam van Cupido, die met Hartog was meegereisd, staat op de lijst. Hij was inmiddels een vrij man. In 1776 was er namelijk een wet aangenomen waarin werd bepaald dat slaven die naar de Republiek reisden, zes maanden na aankomst hun vrijheid verkregen.⁶⁹ Cupido was ruim twee jaar in de Republiek geweest en had zo zijn vrijheid verkregen. Over de plantage Leydenshoop wordt in het testament vermeld dat daar 40 mannen, 44 vrouwen, 24 jongens en 20 meisjes werkten.⁷⁰ Alles bij elkaar had Hartog een geschat vermogen van meer dan twee ton. Naar huidige maatstaven zou dat vergelijkbaar zijn met enkele miljoenen euro's. Hoeveel schulden daar tegenover stonden, is niet bekend. Op de twee plantages had hij ongeveer twintig jaar kunnen aflossen, maar helemaal schuldenvrij zullen de plantages niet zijn geweest.

Het einde van de plantages

De familie Jacobs heeft haar bezittingen in Suriname in de negentiende eeuw nog verder uitgebreid. In 1835 werd koffieplantage De Akkerboom aangekocht, die niet ver van Leydenshoop en Jacobslust vandaan lag. In 1854 en 1855 werden de Surinaamse bezittingen verkocht. Ten dele was dat besluit door economische motieven ingegeven. De familie kreeg de plantage Akkerboom niet winstgevend en besloot daarom in 1853 haar te verkopen; dat lukte uiteindelijk in 1855.⁷¹ Een andere reden was dat de Surinaamse tak van de familie geen mannelijke opvolgers meer had.

Belangrijker nog was dat de aanhangers van het abolitionisme steeds meer terrein begonnen te winnen. De slavenhandel werd sinds de eerste decennia van de negentiende eeuw in steeds meer landen afgeschaft. Aan-sluitend daarop werd in steeds meer landen besloten om de slavernij helemaal af te schaf-fen. In 1833 vond de volledige emancipatie van de slaven in de Engelse koloniën plaats. Nadat Frankrijk in 1848 dit voorbeeld had ge-volgd, waren de slaven in alle koloniën die aan Suriname grensden, vrijgemaakt. Neder-land zou dit besluit pas nemen in 1863, als een van de laatste landen. Dit proces werd vooral vertraagd doordat men het politiek niet eens kon worden over de financiële com-pensatie die de slavenhouders voor hun ver-loren eigendom zouden moeten krijgen. De Jacobsen kozen eieren voor hun geld: ver-kopen vóór ook Nederland de slavernij zou afschaffen.

Slavenopstand op Leydenshoop

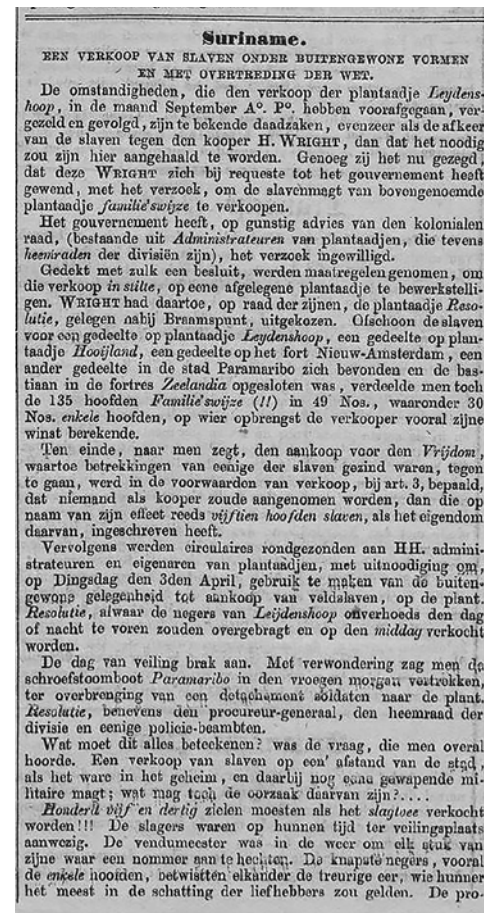
Twee anonieme brieven uit Paramaribo, opgenomen in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, berichten over de gebeurtenissen op Leydenshoop in 1854 en 1855.⁷² De plan-tage werd op 22 september 1854 verkocht aan de Schot Hugh Wright. Hij was een spe-culant die de slaven voor een goede prijs probeerde op te kopen om ze vervolgens met winst door te verkopen. Omdat veel van deze slaven daardoor op suikerplantages terecht kwamen (waar het werk zwaarder was), had Wright een slechte naam onder de slaven. Toen duidelijk werd dat Wright ook de slaven van Leydenshoop naar andere plantages probeerde te transporteren, brak

daar een opstand uit. De slaven weigerden Wright als hun nieuwe meester te herkennen en vertikten het om hun plantage te verla-ten. Een gewapende burgerwacht hield de woningen van de slaven dagenlang in een omsingeling, waardoor ze alleen op bana-nen en water moesten overleven, maar zelfs dat bewoog de slaven niet tot overgave. Pas nadat een aantal kinderen door de burger-wacht in gijzeling was genomen, gingen ze overstag. Ouders, doodsbang om hun kin-deren voorgoed kwijt te raken, “verklaarden liever hunnen gevloekten meester te zullen volgen” dan zich van hun kinderen te laten scheiden. Tegelijk wisten ze, ternauwer-nood, wel te bedingen dat ze op hun eigen plantage mochten blijven. Het bleek een pyrrusoverwinning.

In het voorjaar van 1855 kreeg Wright van het gouvernement alsnog toestemming om de slaven te verkopen. De verkoop zou op de afgelegen plantage ‘Resolutie’ plaatsvinden. Vervolgens werden er circulaires rondgezon-den aan de administrateurs en eigenaren van andere plantages, met een uitnodiging om op dinsdag 3 april gebruik te maken van een uitzonderlijke veiling van 135 veldslaven. Op die dag werd om nieuwe onlusten te voor-komen vanuit Paramaribo een detachement soldaten naar Resolutie gestuurd. De slaven werden individueel of per familie verkocht, maar omdat de Surinaamse wetgeving alleen de moeder als bloedverwant erkende, wer-den toch verscheidene mannen voorgoed van hun vrouwen en kinderen gescheiden.⁷³ De slaven ondergingen hun lot, volgens de briefschrijver uit Paramaribo, desondanks stil en gelaten. Hoeveel ze bij de inspecties

van kopers ook betast en bejegend werden, ze verkozen iedere nieuwe meester boven de gehate Wright. Aan het einde van de dag kon Wright tevreden zijn. Zelf had hij voor de plantage Leydenshoop en de bijbehorende slaven f 15.000 betaald, de verkoop van de slaven alleen al bracht hem nog geen jaar later f 38.685 op. Het gouvernement van Su-riname hield boeken bij waarin alle gekochte en verkochte slaven geregistreerd werden. Die notities zijn stille getuigen van het drama dat zich in 1855 op plantage Leydenshoop heeft afgespeeld.⁷⁴

De anonymus uit Paramaribo nam geen blad voor de mond. Zijn ingezonden brieven bevatten felle kritiek op de slavernij in Suri-name. De verkoop van slaven was onwettig geweest, omdat de verkoop van roerende en onroerende goederen volgens de wet van tevoren in de Surinaamse kranten aangekon-digd had moeten worden. Dit was nagelaten uit angst dat publiekelijke aankondiging op-nieuw voor problemen op de plantages zou zorgen. Verder hoont de briefschrijver de inzet van gewapende troepen: als een krijgs-macht nodig is om de verkoop van een partij slaven in goede banen te leiden, dan is dat afdoende bewijs dat slavernij als systeem niet langer houdbaar is. Niettemin zou het nog acht jaar duren eer de slavernij in de Ne-derlandse koloniën werd afgeschaft. Gedu-rende haar bestaan van bijna een eeuw heeft de plantage Leydenshoop zowel vrijheid, onafhankelijkheid en rijkdom gebracht, als armoede, knechting en onderdrukking. In de geschiedenis bestaat geen zwart of wit. De Leidse Joodse familie Jacobs wist daar alles van.

Deel van de in noot 72 genoemde ingezonden anonieme brief, geplaatst in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 9 juni 1855.

Noten

1 Gert Oostindie & Karwan Fatah-Black, *Sporen van de slavernij in Leiden* (Leiden 2017) 11.

2 Masha Greenbaum, *The Jews of Lithuania. A history of a remarkable community 1316-1945* (Jeruzalem 1995) 29.

3 Robert M. Seltzer, *Jewish people, Jewish thought. The Jewish experience in history* (Upper Saddle River 1980) 480.

4 Greenbaum, *The Jews of Lithuania*, 35.

5 Het geboortjaar blijkt uit een voogdijakte van 9 januari 1722; Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO), toegang 0518, archief van de Weeskamer te Leiden, inv.nr. 253, Voogdijboek 1711-1724, f. 180v.

6 Het gaat hier om Lysbeth (1703), Rachel (1705), Isaac (1708), Anthony (1711) en Lea (1714).

7 Bijvoorbeeld in D.S. van Zuiden, 'Iets uit de geschiedenis der Joden te Leiden', *Leidsch Jaarboekje* 17 (1920) 77; Mozes Heiman Gans, *Memorboek. Platenatlas van het leven der joden in Nederland van de Middeleeuwen tot 1940* (Baarn 1988) 249; E.M. van Enter, *Joden en Leiden* (Leiden 1980) 5 of Cor Smit, *Van heinde en verre. Nieuwe Leidenaren door de eeuwen heen* (Leiden 2009) 74. In W.F. van Zegveld, *De Joden van Leiden*, dl. 1 (Capelle aan den IJssel 1988) 233 wordt duidelijk dat een aantal Joden zich al in de zeventiende eeuw in Leiden heeft gevestigd. Hier ging het wel voornamelijk om Joden die zich tot het christendom hadden bekeerd. In idem, *De Joden van Leiden*, dl. 2 (Capelle aan den IJssel 1989) 62, is een besluit van de burgemeesterkamer uit 1702 opgenomen waaruit blijkt dat het de Joden binnen deze stad was toegestaan "haer godsdienst van 't Pinksterfeest" [het gaat hier niet om het christelijke Pinksteren, maar om Sjavoeot, het joodse wekenfeest] te beoefenen in een huis aan de Plaats-

teeg. Dit is het vroegste bewijs van de aanwezigheid van een Joodse gemeente in Leiden.

8 ELO, toegang 0501A, stadsarchief van Leiden, 1574-1816 (SA II), inv. nr. 1269, Poortboek H, f. 240v (7 juli 1713).

9 Bibi Panhuysen, 'Gevestigden en buitenstaanders in de kledingsector: het Amsterdamse kleermakersgilde, 1500-1800' in: Leo Lucassen (red.), *Amsterdammer worden: migranten, hun organisaties en inburgering, 1600-2000* (Amsterdam 2004) 149-166, aldaar 150.

10 Ibidem, 158.

11 Ibidem, 45.

12 ELO, toegang 0509, archieven van de gilden, de beurzen en de redrijerskamers (Gilden), inv.nr. 699.

13 Eric Jan Weterings & Ed van der Vlist, *'Wie maakt me los?' Negen eeuwen markt in Leiden* (Leiden 1996) 40.

14 Frans van Mieris, *Beschrijving der stad Leyden. Eerste deel* (Leiden 1762) 1084.

15 Ibidem, 114; Frans van Mieris & D. van Alphen, *Beschrijving der stad Leyden. Derde deel* (Leiden 1784) 1084.

16 Doodgeboren kind, geregistreerd 3 augustus 1720; ELO, SA II, inv. nr. 2065, Register van ontvangsten wegens het 'buitenbegraven' 1707-1733, sub dato. De sterfdatum van Maria Isaaks is onzeker. In de Leidse archieven is haar overlijden niet terug te vinden.

17 F. de Beer, *Van bedehuis tot synagoge, 1700-1858 (5460-5619). De Joodse Gemeente te Leiden* (Leiden 2000) 3 en 14.

18 Gemeentearchief Amsterdam (GAA), toegang 5001, archief van de Burgerlijke Stand (BS), inv.nr. 713, Huwelijksintekening 1721-1723, p. 35; ELO, toegang 1004, DTB Leiden, inv.nr. 205, Ondertrouw- en trouwboek J, f. 164v.

19 L. Becker, *David (...) ca 1650-1700 en zijn nageslacht: de families:*

Fonteyn/van Teyn, Jacobs, Lorjé (Arnhem 1998) 5.

20 In Van Zegveld, *De Joden van Leiden*, dl. 2, 40-41 zijn transcripties te vinden van de bijbehorende archiefstukken.

21 GAA, BS, inv.nr. 714, Huwelijksintekening 1723-1725, p. 126; ELO, DTB Leiden, inv.nr. 205, Ondertrouwen trouwboek J, f. 222v.

22 Het gaat om Meyer (1725), Hartog (1727), Philip (1729), Levy (1730), Sara (1732), Rachel (1733), Roosje (1733), Cornelia (1734), Hester (1736) en Benjamin (1738); Becker, *David*, 5.

23 Dirk Jaap Noordam, 'Demografische ontwikkelingen' in: R.C.J. van Maanen & S. Groenveld (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*, dl. 2 (Leiden 2003) 44.

24 Smit, *Van heinde en verre*, 69.

25 Dit percentage van 0,3 procent is gebaseerd op de jodentelling in Leiden van 1737. Op dat moment woonden er 131 Joden (28 gezinnen) in de stad. Volgens Noordam, 'Demografische ontwikkelingen' had Leiden in 1725 47.000 inwoners, in 1750 37.000. Het aantal in 1737 zal daar ergens tussenin hebben gelegen.

26 Van Zuiden, 'Iets uit de geschiedenis der Joden te Leiden', 81.

27 G.P.M. Pot, 'Het beleid ten aanzien van bedelaars, passanten en immigranten te Leiden, 1700-1795', *Leids Jaarboekje* 79 (1987) 91.

28 Van Zuiden 'Iets uit de geschiedenis der Joden te Leiden', 83.

29 ELO, SA II, inv.nr. 1270, Poortboek J, f. 51v-52r.

30 Ibidem, inv.nr. 3479. Zie ook Becker, *David*, 7.

31 ELO, SA II, inv.nr. 3481. Zie ook Van Zuiden, 'Iets uit de geschiedenis der Joden te Leiden', 84-89.

32 Becker, *David*, 6.

33 Pot, 'Het beleid ten aanzien van bedelaars', 92.

34 ELO, Gilden, inv.nr. 599. Zie ook Van Enter, 'Joden en Leiden', 8.

35 Van Zuiden, 'Iets uit de geschiedenis der Joden te Leiden', 92.

36 Van Mieris & Van Alphen, *Beschrijving der stad Leyden*, 1048, schreven bijvoorbeeld dat de vernielingen niet ongestraft voorbij hadden mogen gaan.

37 In 1835 werd deze grond gekocht. De begraafplaats in Katwijk is nog steeds in gebruik.

38 ELO, SA II, inv.nr. 2066, Register van ontvangsten wegens het 'buitenbegraven' 1733-1769.

39 Becker, *David*, 6.

40 Van Zegveld, *De Joden van Leiden*, noemt meerdere Leidse Joden die naar Suriname zijn gegaan, bijvoorbeeld op p. 142 en 143.

41 Den Haag, Nationaal Archief (NA), toegang 1.05.10.02, Oud Archief Suriname: Raad van Politie, inv.nr. 370, Ingekomen rekensten 1756, f. 77r.

42 H.D. Benjamins & Joh. F. Snellemans (red.), *Encyclopaedie van Nederlandsch West-Indië* (Den Haag/Leiden 1914-1917) 577-578.

43 Wieke Vink, *Creole Jews. Negotiating community in colonial Suriname* (Leiden 2010) 49.

44 Robert Cohen, *Jews in another environment. Surinam in the second half of the eighteenth century* (Leiden 1991) 67.

45 Op de kaart van Alexander de Lavaux uit 1758 zijn de plantages van Hartog Jacobs nog niet te zien. Op andere kaarten van Suriname in het Nationaal Archief is tot 1775 alleen Leydenschoop te vinden. Daarna komen zowel Leydenschoop als Jacobslust voor.

46 Roelof van Gelder, *Dichter in de jungle. John Gabriel Stedman (1744-1797)* (Amsterdam 2018) 113.

47 Anthony Blom, *Verhandelingen over den landbouw, in de colonie Suriname* (Haarlem 1786) 289.

48 Leviticus 25: 42-46.

49 Jonathan Schorsch, 'Transformations in the manumission of slaves by Jews from East to West. Pressures from the Atlantic slave trade' in: Rosemary Brana-Shute & Randy J. Sparks

(eds.), *Paths to freedom. Manumission in the Atlantic World* (Columbia 2009) 164.

50 Jonathan Schorsch, 'Joden en slavernij in de Nederlandse koloniale wereld' in: Julie-Marthe Cohen (red.), *Joden in de Cariben* (Zutphen 2015) 115-116.

51 Genesis 9: 18-27.

52 Ben Ipenburg, *Joden in Suriname. 400 jaar Surinaams Jodendom: aankomst, glorie, neergang* (Elburg 2015) 162. Dit is het 199ste gebod van de 613 mitswot (de 613 geboden die in de Tora staan).

53 Schorsch, 'Joden en slavernij', 116-117.

54 Zie de tien geboden: "Zes dagen lang kunt u werken en al uw arbeid verrichten, maar de zevende dag is een rustdag, die gewijd is aan de HEER, uw God; dan mag u niet werken. Dat geldt voor u, voor uw zonen en dochters, voor uw slaven en slavinnen, voor uw vee, en ook voor vreemdelingen die bij u in de stad wonen."

55 Schorsch, 'Joden en slavernij', 124-125. Het bestaan van deze extra rustdag lijkt misschien wat ongeloofwaardig. Toch zijn er klachten van christelijke slavenhouders bij het gouvernement bekend die de ingenomen sabbatrust op de joodse plantages probeerden in te perken. Omdat de slaven het daar dankzij hun extra vrije dag beter hadden, waren ze bang dat dit op hun eigen plantages tot onlusten zou leiden.

56 Schorsch, 'Transformations in the manumission', 133. In P.C. Emmer, *De Nederlandse slavenhandel 1500-1850* (Amsterdam 2000) 31-33 wordt een aantal van deze auteurs geciteerd.

57 Emmer, *De Nederlandse slavenhandel*, 146-147.

58 Cohen, *Jews in another environment*, 94 (door de auteur vertaald uit het Engels).

59 Paramaribo, Nationaal Archief Suriname (NAS), archief Dienst der Domeinen, inv.nr. 4, Warrantregister 1778-1789, p. 217 (3 augustus 1784);

geraadpleegd via digitale bestanden beschikbaar gesteld op internet door Philip Dikland. Duplicaat op microfilm in NA, toegang 1.11.06.05, Suriname: uitgiftebrieven van gronden, inv.nr. 3914.

60 NAS, archief Dienst der Domeinen, inv.nr. 325.

61 Becker, *David*, 11.

62 NA, toegang 1.05.11.14, Suriname: Oud Notarieel Archief, inv.nr. 278.

63 Ipenburg, *Joden in Suriname*, 159.

64 Vink, *Creole Jews*, 182-183.

65 Rosemarijn Hoeft & Jean Jacques Vrij, 'Free black and colored women in early-nineteenth-century Paramaribo, Suriname' in: David Barry Gaspar & Darlene Clark Hine (eds.), *Beyond bondage. Free women of color in the Americas* (Chicago 2004) 159.

66 NA, Suriname: Oud Notarieel Archief, inv.nr. 59.

67 Broer Levy was woonachtig in Rotterdam, Benjamin eerst in Suriname en later in New York.

68 NA, Suriname: Oud Notarieel Archief, inv.nr. 67.

69 Hun eigenaren hadden het recht om deze periode nog eens met zes maanden te verlengen; 's *Hertogenbossche Courant*, 7 juni 1776.

70 NA, Suriname: Oud Notarieel Archief, inv.nr. 279.

71 NAS, *Surinaamsche Courant en Gouvernements Advertentie Blad*, nr. 95, 15 februari 1853; idem, nr. 99, 27 oktober 1855.

72 Ingezonden stuk, gedateerd Paramaribo, 1 december 1854, *Nieuwe Rotterdamse Courant* (NRC), 5 januari 1855; en ingezonden stuk, gedateerd Paramaribo, 9 april 1855, NRC, 9 juni 1855. Beide brieven zijn vermoedelijk van dezelfde anonieme inzender.

73 *De Nederlander: Nieuwe Utrechtse Courant*, 11 juni 1855.

74 NAS; NA, toegang 2.10.74, Microfiches Slavenregisters Suriname.

Drie graven in de schaduw van het Groene Kerkje, 2022. Foto: Joop Verdonk.

Rond Willem Einthoven

Drie Indische graven in Oegstgeest

Freek Lugt

Freek Lugt publiceerde onder meer *Het goed van Oestgeest* (tweede druk, Leiden 2010); *Het ontstaan van* (Leiden 2012), *Oud-Poelgeest* (Oegstgeest 2014), *Het sissen van de schaduw* (Leiden 2017) en recentelijk *Rijnland in de donkere eeuwen* (Leiden 2021).

Drie graven springen eruit, achter het Groene Kerkje in Oegstgeest.¹ Weliswaar hebben ze verschillende grafstenen: de eerste is een chique negentiende-eeuwse liggende steen, de andere twee zijn iets jonger en van het voor hun tijd gewone staande soort. De graven lijken echter wat dichter bij elkaar te lig-

gen dan gebruikelijk, iets dat wordt geaccentueerd door het hekje dat er later omheen is geplaatst door de zorg van de aan het LUMC verbonden Einthoven Foundation. Een – voor dit artikel relevante – bekorte selectie uit de tekst op de grafstenen luidt:

Henri A.F. de Vogel
Batavia 1825-Leiden 1897

Augusta M. de Vogel-Stavers
Pasoeroean 1840-Heemstede 1915

Frances M.W. Monod
de Froideville-de Vogel
Bahoreno 1859-Den Haag 1904

Willem Einthoven
Semarang 1860-Leiden 1927

Frédérique J.L. Einthoven-de Vogel
Bodjonegoro 1861-Naarden 1937

Willem F. Einthoven
Zoeterwoude 1893-Tokio 1945

Suzanna C. de Vogel-Bierman
Amersfoort 1877-Hilversum 1954

Willem Th. de Vogel
Toeban 1863-Hilversum 1955

De middelste grafsteen intrigeert het meest. De eerste naam op deze steen is nog steeds wereldwijd bekend, zeker in medische kringen. Willem Einthoven is de uitvinder van het elektrocardiogram, waarvoor hij in 1924 de Nobelprijs voor geneeskunde ontving.

De laatste naam op de steen geniet veel minder bekendheid. Willem Frederik (Wim) Einthoven is op 15 februari 1945, nog in de Tweede Wereldoorlog, overleden in Tokio, en tien jaar na de bevrijding hier bijgezet.

Een en ander vraagt om een verklaring. Waarom laat een befaamd en gevierd Leidenaar zich begraven in Oegstgeest? En waarom is zijn zoon in de Tweede Wereldoorlog overleden in Tokio en pas tien jaar later bij zijn ouders bijgezet?

Beide vragen, met name de laatste, beantwoord ik in dit artikel. Daarbij voorzien de in de naastliggende graven liggende leden van de familie De Vogel in de samenhang van de historie, waarmee het artikel ook een verhaal over Nederlanders in Indië is.

Willem Einthoven sr.

In het drietal graven is als laatste Willem Frederik (Wim) Einthoven bijgezet. Hij is, als enige zoon – met drie zusters – van Willem Einthoven sr. en Frédérique Jeanne Louise de Vogel, op 17 juli 1893 geboren in Zoeterwoude.² Drie jaar later woont het gezin op het adres Terweepark (nu Bargelaan) 2, vlakbij de schoonouders respectievelijk ouders van het echtpaar: Henri Adrien Frederic de Vogel (1825-1897) en Augusta Mary Stavers (1840-1915).³ Deze laatste wonen vanaf het gereedkomen van hun woning in 1895 op Rijsburgerweg 26 (nu 44), net als, op nummer 22

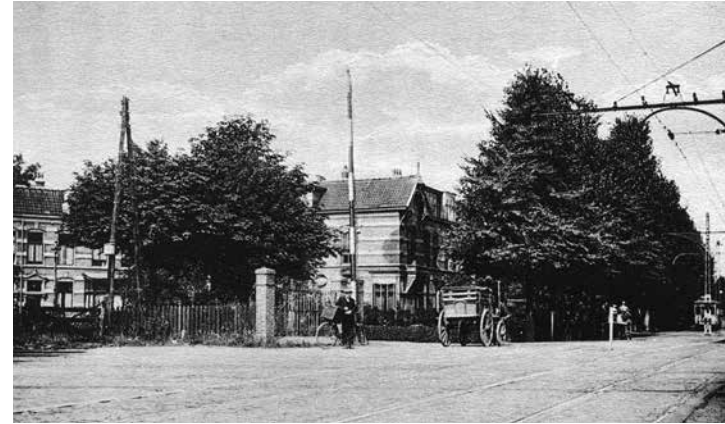
(nu 40), hun dochter Catherine, die in dat jaar in het huwelijk treedt. In de huwelijksakte is als woonplaats Oegstgeest vermeld; destijds behoorde het buurtje Terweepark-Rijsburgerweg, aan de Oegstgeestse kant van het station, tot deze gemeente.⁴ H.D. Terwee, naar wie de straat Terweepark is genoemd, was eerder burgemeester van Oegstgeest.

Het Oegstgeestse karakter van de buurt blijft bewaard als per 1 augustus 1896 het Terweepark en het eerste stuk van de Rijsburgerweg met een groot deel van Oegstgeest overgaan naar de gemeente Leiden. Half mei 1896 bijvoorbeeld vestigt de familie De Kempenaer – hij is dan burgemeester van Oegstgeest – zich naast de Einthovens op nummer 4.⁵ En wanneer deze in 1907 naar Rijsburgerweg 5 (nu nr. 23) verhuizen is professor Jelgersma, de naamgever van de Jelgersmakliniek in Oegstgeest, hun buurman op nummer 1,⁶ terwijl overbuurvrouw Zeeman zich na de dood van haar man in datzelfde dorp terugtrekt, tot haar overlijden in 1951,⁷ om nog enkele voorbeelden van banden met Oegstgeest te noemen. Voor de Hervormde Kerk bleven de bewoners nog tot 1932 deel uitmaken van de kerkelijke gemeente Oegstgeest en ook voor de katholieken bleef alles bij het oude.⁸

In het bovenstaande kan de verklaring liggen, of minstens een deel van de verklaring, waarom Willem Einthoven en diverse familieleden hun graf zullen vinden bij het Groene Kerkje. Geen van hen was daar overigens lidmaat van.⁹

Willem Einthoven jr.

Aan de Rijsburgerweg is Pieter Zeeman (1850-1915), eveneens hoogleraar aan de

Het Terweepark rond 1925. De fotograaf staat 'onder het viaduct'; rechts komt de tram uit Oegstgeest over de Rijsburgerweg. Het hoekhuis in het midden is Terweepark 2, waar Wim Einthoven als kind enkele jaren woonde. Uiterst links is, links van de regenpijp, een stukje van Terweepark 4 zichtbaar, de woning van burgemeester De Kempenaer van Oegstgeest. Fotograaf onbekend. Collectie Historische Vereniging Oud Leiden, 014276.

Universiteit van Leiden, overbuurman van Willem Einthoven sr.¹⁰ Zeeman, die wiskunde doceert – hij moet niet worden verward met zijn neef, de gelijkgenaamde Nobelprijswinnaar –, beijverde zich om HBS-leerlingen toegang tot universitaire studies in de exacte vakken te geven, iets dat toen nog was voorbehouden aan gymnasiasten.¹¹ Hij had hierbij in het bijzonder zijn dochter Elisabeth Cornelia (Beb) op het oog. Zij is op 13 april 1895 geboren in Vrijenban, nu een deel van Delft.¹² Het streven van Pieter Zeeman heeft in zoverre resultaat dat eindexaminandi van de 'Gemeentelijke HBS voor jongens' aan de Pieterskerkgracht toegang krijgen tot de exacte universitaire vakken. Voor meisjes van de meisjes-HBS is dit echter, in verband met het voor hen geldende curriculum, nog steeds niet weggelegd. De gemeente Leiden lost het hierdoor ontstane probleem

ad hoc op door enkele meisjes toegang tot de jongens-HBS te verlenen;¹³ Beb Zeeman, die toen al bij de Einthovens over de vloer kwam,¹⁴ is een van hen. Een andere leerling is Wim Einthoven. Na hun eindexamen gaan Beb en Wim beiden naar de Technische Hogeschool (nu Technische Universiteit) in Delft. Hij doet daar elektrotechniek; zij studeert af als tweede vrouwelijke bouwkundig ingenieur en is in-

tussen praeses van de 'Delftsche Vrouwelijke Studenten-Vereeniging'.¹⁵ In 1925 trouwen zij; professor H.A. Lorentz, ook al Nobelprijswinnaar, is bruiloftsgast en Albert Einstein stuurt felicitaties.¹⁶

Vader Willem Einthoven maakte rond 1900 gebruik van de intussen verworven kennis van elektromotorische krachten in vrijwel alle weefsels en organen van het menselijk lichaam. Om deze te kunnen meten ontwikkelde hij de snaargalvanometer, indertijd een instrument met een enorme omvang. Om de hartactiviteiten van een patiënt te kunnen meten werden de signalen die waren opgevangen door op het lichaam geplaatste elektroden, via het gemeentelijk telefoonnet overgebracht van het ziekenhuis naar het anderhalve kilometer verderop gelegen Fysiologisch Laboratorium, waar de snaargal-

vanometer was opgesteld. Hier werd in 1905 het eerste elektrocardiogram op een fotografische plaat vastgelegd.

De jaren na de primaire uitvinding werden besteed aan doorontwikkeling en vervolmaking van de apparatuur in het laboratorium, waar een groot aantal assistenten werkzaam was. Onder hen bevond zich Einthovens zwager Willem Thomas de Vogel en, als vrijwilliger, Einthovens zoon Wim. Een Delfts technisch tijdschrift zegt het zo: *Willem Frederik Einthoven bleek reeds op de H.B.S. over een buitengewone gave voor de wis- en natuurkundige wetenschappen te bezitten. Als*

*H.B.S.-er kwam hij regelmatig 's middags op het laboratorium van zijn vader en wist soms met één oogopslag oplossingen te geven voor technische vraagstukken, die zijn vader moeilijkheden berokkend. Zo was hij zelfs promovendi van senior behulpzaam. Voorts droeg hij bij tot de ontwikkeling van de vacuüm-snaargalvanometer [...]. Einthoven junior ging als Delfts student met de vacuüm-snaargalvanometer naar Ned. Indië om daar [...] te proberen of de snaargalvanometer als elektrisch resonantie instrument te gebruiken zou zijn voor het fotografisch registreren van de uitgezonden radiotelegrammen.*¹⁷

Professor Willem Einthoven (midden) te midden van zijn medewerkers in zijn Fysiologisch Laboratorium, mei 1917. Geheel links staat Wim Einthoven. Fotograaf onbekend. Collectie Rijksmuseum Boerhaave, P08213.

Wim Einthoven (tweede van links) tijdens een uitstapje gedurende de 'Conférence Internationale des Radiocommunications' in Caïro. Hij draagt de onderscheiding die hij vermoedelijk die dag heeft ontvangen. Fotograaf onbekend. Collectie Willem G. Einthoven.

In 1924 ontvangt professor Einthoven de Nobelprijs voor geneeskunde; in zijn daarna gegeven 'Nobel college' vermeldt hij nadrukkelijk dat zijn idee om de snaargalvanometer in een vacuüm te laten functioneren, is uitgewerkt door zoon Wim.¹⁸ In 1923 lukt het inderdaad om met behulp van een vacuüm-snaargalvanometer een draadloze telefoonverbinding tussen Nederland en Indië tot stand te brengen.¹⁹ Wim Einthoven is dan alweer in Delft, om zijn studie af te ronden. In 1926 krijgt hij patent op de vacuüm-snaargalvanometer in de belangrijkste landen, waaronder Japan.²⁰

Naar Indië

In 1927 overlijdt professor Einthoven. Hij wordt begraven bij het Groene Kerkje, naast zijn schoonouders De Vogel. Dit laatste kan

geen toeval zijn; later zal ook op de plaats aan de andere kant van het graf van Einthoven een De Vogel worden begraven. Henri de Vogel heeft kennelijk met een vooruitziende blik drie grafrechten naast elkaar gekocht. Mogelijk heeft hij gespeeld met de gedachte hier een groot familiegraf te laten maken, zoals er daar in de buurt meer zijn.

Onmiddellijk na de begrafenis vertrekt het echtpaar Einthoven-Zeeman met hun een jaar eerder geboren dochter Kate²¹ naar

Bandung in Nederlands Indië. Wim gaat daar weer werken bij het radiolaboratorium van de PTT, de plaats waar gekwalificeerde elektrotechnici radiozend- en ontvangapparatuur ontwikkelen. Daar worden nog drie kinderen geboren en na enige jaren wordt hij directeur van het radiolaboratorium.²²

Einthoven verricht baanbrekend werk voor de PTT. Een deskundige noemt hem een "uiterst bekwame radiotechnicus" en vermeldt "dat volgens zijn aanwijzingen de voor Indië benodigde zend- ontvanginstallaties werden geconstrueerd, die wegens hun volmaaktheid een grote reputatie kregen."²³ In 1930 en 1937 ontvangt Einthoven de wetenschappelijke Vederprijs in verband met het tot stand komen en verbeteren van de radio-telefonische verbinding tussen Nederland en Nederlands Indië en in 1934 krijgt hij de 'Bosscha Medaille' als degene die zich in de periode daar-

voor in Indië het meest verdienstelijk heeft gemaakt op technisch gebied. In 1938 is hij hoofd van de Nederlands-Indische delegatie bij de eerste *Conférence Internationale des Radiocommunications* in Caïro, waar hij bij koning Farook van diens gouden borden eet, en in 1941, als het in Europa al oorlog is, komt de kroon op zijn werk: hij wordt benoemd tot Officier in de Orde van Oranje-Nassau.²⁴

Oorlog

In juni 1939 is het gezin Eindhoven met verlof in Nederland. Ze huren een huis in Scheveningen; in Den Haag zijn de scholen ingesteld op kinderen die slechts één jaar komen. Op 1 juni 1940 zullen ze terugvaren met de Johan van Oldenbarnevelt.

Het is 10 mei 1940. De oudste twee kinderen, nu 14 en 12 jaar oud, logeren bij oma Zeeman in Oegstgeest; de jongste, 10 en 3 jaar, zijn bij hun ouders in Scheveningen. Daar schrikt de familie om half vijf wakker van het lawaai van bommen die voor de Alexanderkazerne zijn bedoeld. De ouders willen de kinderen uit Oegstgeest ophalen, maar dit lukt niet. Tussen Wassenaar en het Haagse Schouw zijn Duitse parachutisten geland, er wordt gevochten, niemand kan erlangs. Weer thuisgekomen horen ze op de radio dat er nog één mogelijkheid is om naar Indië te komen. Zondag 12 mei vertrekt de laatste boot vanuit Amsterdam, de Johan de Witt. Wie werkzaamheden in Indië heeft en heeft geboekt op de Johan van Oldenbarnevelt, kan mee. Op 11 mei proberen ze eerst nog een keer de kinderen op te halen. Met veel moeite bereiken ze Oegstgeest, overal zien ze artillerie, keuken- en munitiewagens en ook

een uitgebrande autobus.²⁵ In Oegstgeest kunnen ze eerst niet bij oma's huis komen: er wordt geschoten door soldaten en mensen in een van de huizen in het blok waar ze woont. Er worden NSB'ers opgepakt; sommigen verzetten zich hevig; alles is afgezet.²⁶ Uiteindelijk kunnen ze erlangs. Vlug vlug wordt het meeste ingepakt en onder tranen van oma Zeeman en haar enige dochter vertrekt het gezin naar Scheveningen. Die nacht pakken ze alles zo in dat ze met enkel handbagage naar Indië kunnen – geen sinecure met vier kleine kinderen.

Via een verwoest Schiphol en meewerken de wachtposten bereiken ze de Amsterdamse kade terwijl de inscheeping al is begonnen. Passagebiljetten kunnen ze niet tonen, alleen een haastig gehaald stempel van het Ministerie van Oorlog op de biljetten voor de Johan van Oldenbarnevelt, maar met de toevallige hulp van een klasgenoot – die de gezagvoerder blijkt te zijn – komen ze aan boord. Vanwege een reparatie aan het schip vertrekken ze pas op 13 mei. Een schip dat vóór hen is vertrokken is op een zeemijn gelopen; de Johan de Witt neemt passagiers en bemanning op volle zee aan boord. Via Southampton zet het vervolgens toch nog koers naar Indië.²⁷

Terug in Indië

In Bandung neemt de familie het gewone leven weer op. De radioverbinding met Kootwijk is verbroken en op school wordt geen Duits meer gegeven, maar verder is er van oorlog weinig te merken. Wim Eindhoven voelt zich senang. Hij is een toonaangevend en visionair wetenschapper, middelpunt van een internationaal netwerk. Hij geeft leiding,

stippelt de weg naar de toekomst uit, zowel in het radiolaboratorium als in zijn gezin. Hij is een graag geziene gast, geeft overal lezingen. Hij beweegt zich als de spreekwoordelijke vis in het water.

Maar de Japanse houding wordt steeds dreigender. Er moeten voorbereidingen worden getroffen om een Japanse inval te weerstaan. Bij een luchtaanval zou het radiostation in Bandung uiterst kwetsbaar zijn. Eindhoven ontwikkelt daarom een plan om het station in een schuilkelder onder te brengen. Hij stelt een plan op om een heuvel uit te hollen, en bij gebrek aan mankracht stelt hij zich aan het hoofd van het personeel van het radiostation dat de werkzaamheden feitelijk gaat uitvoeren.

Op 7 december 1941 valt de Japanse luchtmacht de Amerikaanse vloot bij Pearl Harbor aan, waarop Nederland, en dus ook Nederlands Indië, Japan de oorlog verklaart. De kans wordt steeds reëler dat de Japanners Indië zullen bezetten. Vooralsnog beperken zij zich tot intensieve radiopropaganda, gericht op de inheemse bevolking. Om dit te bemoeilijken laat Eindhoven met spoed stoorzenders in elkaar zetten.²⁸ In januari 1942 landen Japanse troepen op Borneo en Celebes. De Engelse vloot slaagt er niet in het onneembaar geachte Singapore te verdedigen, de vloot-eenheid die Java had moeten beschermen gaat ten onder in de slag in de Javazee. Japanse soldaten overspoelen het eiland en op 8 maart 1942 geven de Nederlanders zich op een vliegveld ten noorden van Bandung over.

Japanse bezetting

De Japanners beginnen meteen de Europese bevolking te interneren. Eerst worden de mili-

tair en in kampen gezet en daarna de overige mannen in scholen en fabriekshallen en dergelijke, zodat in de huizen in Bandung alleen de vrouwen en kinderen achterblijven. Deze worden daarna in één wijk geconcentreerd, omgeven door een prikkeldraadafzetting, zodat zij in feite ook in een kamp zitten. Europeanen die op het platteland wonen worden naar de stad gedirigeerd en bij de mensen in de kampen ondergebracht. Voor de mannen die de Japanners nodig hebben om essentiële voorzieningen, zoals nutsbedrijven, draaiende te houden, geldt een uitzondering: zij mogen bij hun gezin blijven en moeten overdag naar hun werk. Dit geldt ook voor Wim Eindhoven en zijn belangrijkste medewerkers. Als een van hen weigert, krijgt hij stante pede de keus tussen een kogel door zijn hoofd of door zijn hart. De anderen hoeven niet lang na te denken of ze zullen gaan.²⁹

Na enige tijd is niet meer duidelijk wat voor laboratoriumwerk zij nog moeten doen. Het Japanse personeel breidt zich gestaag uit en neemt het routinewerk over. Het gerucht gaat dat de Nederlanders moeten meewerken aan het ontwikkelen van radar, een technologie die in Duitsland, de Verenigde Staten en vooral Engeland al wordt ontwikkeld. Er komt echter geen concreet gevolg. Aan het Nederlandse personeel wordt overgelaten wat ze onderhanden willen nemen. In feite presteren ze niets en doen ze maar wat om de tijd te doden. Roerganger Eindhoven voelt zijn bestaan onder zich wegglijden. Hij begint in de glasblazerij een grote thermosfles te maken, voor vloeibare lucht. Met hun enige opdracht, het vervaardigen van een radio-ontvanger voor een Japanse basis, ma-

ken ze geen haast.³⁰ In augustus 1943 worden de werkende radiomannen en hun gezinnen in een apart kamp geconcentreerd.³¹

Krijgsgevangenen in Tokio

In november van dat jaar komt de mededeling dat Einthoven en zijn vier belangrijkste medewerkers in Japan moeten gaan werken voor het – tegenwoordig nog steeds bestaande – NEC-concern. De gezinnen moeten mee om als gijzelaar te dienen. Eind januari 1944 stappen 22 mannen, vrouwen en kinderen op de eerste boot; zes weken later staan ze in Tokio. Het was een barre tocht met verschillende vormen van ontbering, op zee in een groot konvooi dat diverse malen werd bestookt door de Amerikaanse marine die niet wist dat er ook krijgsgevangenen aan boord waren, waarbij minstens zes Japanse schepen verloren gingen. De NEC-mensen die hen in Tokio opvangen, schrikken zo van hun conditie dat ze twee weken lang eten van het Imperial Hotel krijgen.

De groep wordt ondergebracht in de gebouwen van de voormalige Chileense vertegenwoordiging, twee stenen woningen rond een binnenplaats – de meeste huizen in Tokio zijn van hout. Er is daar enig personeel, waaronder een kok, en bewaking bij de poort. Ze wonen daar in absolute afzondering, zonder radio of krant – die ze toch niet zouden kunnen lezen – en zonder dat ze met het personeel contact mogen hebben. Ze mogen alleen een enkele keer naar de dokter, onder begeleiding. Kleren, toiletspullen en andere benodigdheden hebben ze nauwelijks, ze hadden alleen wat handbagage kunnen meenemen. Het eten bestaat uit één boter-

'De enige foto die de oorlog is doorgekomen.' De centrale figuren achteraan zijn van links naar rechts dochter Loukie Einthoven, Wim Einthoven en, deels schuilgaand achter de vrouw voor haar, Beb Einthoven. De jongen met het lichte overhemd helemaal rechts op de tweede rij van achteren is Wink Einthoven en vooraan staat, met bretels, Tineke Einthoven. Kate Einthoven, de oudste dochter, staat niet op de foto. Fotograaf onbekend. Collectie Ineke van der Wal.

ham per persoon per dag en verder een saai en onvoldoende rijst-, havermout- en gortdieet met een keer per dag wat groente. Het Japanse personeel adviseert om deze langzaam te eten en langdurig te kauwen, om zo veel mogelijk vitamines te laten vrijkomen. Dat er ook kleine kinderen zijn, is hierbij niet relevant.³²

Op 4 juni 1944 gaan de mannen voor het

eerst, onder begeleiding, naar het laboratorium van NEC. De reis erheen, die ze voortaan zes dagen per week zullen maken, valt niet mee. Eerst met de tram, dan in een rijtuig van de ringbaan en daarna een stuk met de voorstadsrein. Vervolgens moeten ze tien minuten steil omhoog lopen alvorens ze, na anderhalf uur, bij het laboratorium zijn. Allen krijgen een technische tekening van de Japanse ingenieurs, waarvan is niet duidelijk, en Einthoven krijgt als enige wat materiaal om proeven mee te doen. Waar de proeven voor dienen blijft ook onduidelijk. Ze denken dat de NEC-ingenieurs de Nederlanders niet erg vertrouwen en dat die hen daarom alleen maar ongevaarlijk werk laten doen. Na de oorlog wordt dit bevestigd in een door voormalig directeur Osawa van het NEC-laboratorium afgegeven verklaring: *I was instructed by the military to use the Dutch to develop radar, but I could not let an enemy Dutchman do important research, so I just let him do the calculations. The truth is that they brought him from Indonesia to Tokyo and made him do calculations that a university student would do.*³³ Dus schrijven de mannen lange rapporten en maken ze omvangrijke berekeningen. “Het werk beduidde niet veel, een tweedejaarsstudent had het kunnen doen”, bericht Beb Einthoven na de oorlog in bijna dezelfde woorden als Osawa. Zo houdt NEC de militaire opdrachtgevers tevreden: wanneer op een dag enige officieren met veel sabelgekleetter op inspectie komen, aanschouwen die vol ontzag de enorme stapel ongelezen papier die de mannen hebben geproduceerd.³⁴

‘Thuis’ houden de vrouwen de kinderen zo goed mogelijk bezig door ze les te geven in,

al naar gelang de leeftijd, rekenen, taal, wis- kunde, natuur- en scheikunde en vreemde talen, zoals ze al vanaf het kamp in Indië doen. Een paar meegebrachte schoolboeken, die van hand tot hand gaan, helpen hierbij. Tot hun verbazing krijgen ze toestemming om op het binnenterrein een tuintje aan te leggen. Iemand had (oranje!) afrikaantjeszaad meege- nomen en tomatenzaad, waar ze inderdaad tomaten van gegeten hebben. Wanneer het in het najaar koud wordt – de winter van 1944 op 1945 is ook in Japan de koudste in veer- tig jaar – komt er geen brandstof voor de ver- warming. Wel levert de keuken een grote hoe- veelheid kolengruis op. Wim Einthoven doet met zoon Wink proeven om hier briketten van te maken, wat uiteindelijk lukt, zodat ze de verwarming toch een beetje kunnen stoken.

Eind november verschijnen er vliegtuigen boven de stad, wat een enorme chaos in To- kio tot gevolg heeft. Het zijn blijkbaar Ame- rikaanse verkenningsvliegtuigen! Dat geeft moed.³⁵

Het is ook nodig. Roerganger Einthoven is het stuur in alle opzichten kwijt. Hij kan er slecht tegen.

Contact met het verleden

Tussendoor heeft Wim Einthoven een curieus contact met zijn verleden. Hij wordt door een huisarts doorverwezen naar een internist in het voormalige Amerikaanse St. Luke’s Inter- national Hospital. Op de kamer van dokter Ikeda ziet hij meteen het gesigioneerde portret van een Europeaan, een man met een korte baard en forse snor, een hoge boord en zwarte vlinderdas, die peinzend in de verte kijkt. Het is zijn vader.

Willem Einthoven als rector van de Universiteit Leiden in 1906. Fotograaf onbekend. Uit: H.A. Snellen, Willem Einthoven (1860-1927). Father of electrocardiography (Dordrecht/Boston/Londen 1995), fig. 10.

Dr. Ikeda blijkt professor Einthoven te hebben ontmoet en grote bewondering voor hem te hebben. Hij vraagt zijn patiënt of die familie is, wat deze bevestigt. Daarop vraagt de internist hem zijn handtekening onder die van zijn vader te zetten, wat Einthoven in zijn verbouwereerdheid doet. Ikeda zegt vervolgens alle mogelijke hulp toe...³⁶

15 februari 1945

Begin februari 1945 wordt de kleine gemeenschap getroffen door een soort Japanse griep. Op een gegeven moment zijn 13 van de 22 personen ziek. Er komt een Japanse dokter die poeders voorschrijft. De aanval is

bij iedereen heftig maar kort; na vier dagen zijn ze weer koortsvrij, ook Wim Einthoven. Maar bij hem komt de koorts terug. Als de thermometer meer dan 40 graden meet komt er een dokter, wiens enige Engels bestaat uit de woorden *nothing serious*, wat hij dan ook zegt. De dagen daarop vraagt Einthoven herhaaldelijk naar dr. Ikeda, maar hier wordt niet op ingegaan. Bij een laatste poging om Ikeda te bereiken blijkt deze zelf ziek te zijn, maar hij zal een assistent sturen. Wanneer deze komt is het al te laat. Willem Frederik Einthoven is op 15 februari 1945 overleden aan een dubbele longontsteking, veroorzaakt door griep.

De nabestaanden weten beter. Hij is niet alleen overleden aan longontsteking, maar ook door gebrek aan weerstand als gevolg van ondervoeding en vooral doordat hij zich niet heeft kunnen aanpassen aan de omstandigheden. Hij was de regie kwijt, heeft naar zijn gevoel het laboratorium en de wetenschap en zijn gezin in de steek gelaten, doordat hij niet meer kon doen wat hij behoorde te doen. Zijn hart was gebroken.

In februari 1945 overleden aan een dubbele longontsteking. Hoe hij dan in een Japans overheidsdocument kan zijn gedocumenteerd als in maart 1945 omgekomen bij een luchtaanval,³⁷ is moeilijk te verklaren. Niet willen of kunnen erkennen dat de Japanse medische zorg heeft gefaald?

NEC vraagt wat er met het lichaam moet gebeuren. Zijn vrouw weet het meteen: ze zal hem niet in dit "lamme land" laten. Hij moet worden gecremeerd.³⁸ Dat gebeurt. De asurn zullen ze achttien maanden lang over de halve wereld met zich meedragen.

Huiswaarts

Het weergeven van het verdere verloop van deze dramatische geschiedenis zou voor het overgrote deel niet meer dan een samenvatting kunnen zijn van het boek van Ineke van der Wal, *De tempel met de chrysanten*. Het laatste deel gaat, onder veel meer, over de napalmbombardementen op Tokio waarbij het naastliggende huis afbrandt, bevat het ongelooflijke verhaal over 21 Hollanders in een hok zonder enige faciliteit in een tempel op het platteland, en bericht over de bevrijding door de Amerikanen, de euforie die het gevolg is van het onbeperkt mogen meedelen in de onuitputtelijke Amerikaanse voedsel- en andere voorraden, de evacuatie naar Manilla, het opvangkamp in Brisbane, Australië.

Ze hopen terug naar huis te kunnen, naar Indië dus, maar dat zit er niet meer in. Op 6 juli 1946 gaan ze aan boord, richting Nederland, en op 25 augustus staan ze op de kade in Rotterdam, waar ze koeltjes worden ontvangen. Niet door de familie, die is een en al hartelijkheid. Oma Zeeman sluit hen in haar armen. Zij woont nu in Baarn: ze is door de Duitsers uit Oegstgeest verjaagd, haar huis is gevorderd.³⁹ Wat later keert ze daar wel naar terug; ze overlijdt in 1951 in 'De Rustkliniek', het grote pand op de hoek van de Koninginnelaan en de Prins Hendriklaan, met zicht op de bevrijdingslinde met het hekje met het opschrift "8 mei 1945". Cornelia Elisabeth Zeeman-de Bruyn wordt, 34 jaar na haar echtgenoot, bij hem begraven bij het Groene Kerkje.⁴⁰

Maar Beb Einthoven en haar kinderen wordt geen onderdak aangeboden, achterstallig loon wordt niet uitbetaald, haar wedu-

wenpensioen wordt gekort met de jaren in Japanse gevangenschap, het is ingewikkeld om de hand te leggen op de bankrekeningen en effecten die in Nederland zijn achtergebleven, voor de kinderen moet een toezienend voogd worden benoemd, ze krijgen te maken met minstens negen overheidsinstanties met allemaal eigen regels en formulieren. De mensen die de oorlog in Nederland hebben doorstaan, lijken op hen neer te kijken en kleineren hun verhalen, zij hebben immers de bezetting niet meegemaakt! Het gezin Einthoven logeert de eerste tijd bij familie, vaak gescheiden van elkaar. Alle bezittingen die ze in Indië hadden, behoudens wat handbagage, zijn in de loop van de tijd verloren geraakt, de laatste tussen de laatste verblijfplaats in Japan en de boot naar Manilla. Wel komt er in juli 1947 een pakket van het Rode Kruis met bagage die nog in Japan is aangetroffen en is afgeleverd bij de Nederlandse ambassade. Er zit een kerstboomslinger in, gevonden op de zolder van het huis in Tokio.⁴¹

Beb Einthoven heeft de urn met de as van haar man nog steeds bij zich. Die moet langzamerhand maar eens een eigen plaats krijgen; Beb heeft genoeg van het zwerven over de wereld. Was ze geen architect? Bouwgrond vindt Beb in Haarlem en daar laat ze een zelf ontworpen eenvoudige, maar praktische, woning bouwen waar ze in 1949 met haar jongste dochter intrekt. De andere kinderen zitten in Den Haag op school en wonen bij kennissen op kamers.⁴² Beb heeft nu de tijd om weer aan het werk te gaan. Voor haar huwelijk was ze werkzaam bij een architectenbureau in Baarn en als "adjunct architecte" in dienst van de gemeente Am-

sterdam. Nu slaagt ze erin wiskunde-lerares te worden aan het Kennemer Lyceum, overigens pas nadat haar ingenieursdiploma, dat ongeldig was verklaard wegens langdurig verblijf in Japanse kampen, door tussenkomst van de rechter weer geldigheid had gekregen.⁴³

Beb Einthoven blijft heel haar verdere leven – ze wordt 95 jaar oud – een actief en zelfstandig mens. Ze overlijdt op 23 december 1990, bijna een halve eeuw na haar man, in haar eigen bed. Ze heeft griep die overgaat in longontsteking en wil daarvoor niet behandeld worden. Op 28 december wordt zij gecremeerd.

Daarmee is, zoals kleindochter en schrijfster Ineke van der Wal zegt, een tijdperk afgesloten.⁴⁴

Familie De Vogel

Eerste steen: Henri de Vogel

De asurn van Wim Einthoven staat ook in 1955 nog bij Beb in huis. Om de achtergrond van de bijzetting van de urn in dat jaar in het graf van zijn ouders helder te krijgen, moeten we naar zijn moeder, Frédérique Einthoven-de Vogel. Zij is een dochter van Henri Adrien Frédéric de Vogel en Augusta Mary Stavers. Hun familiegeschiedenis moet kort worden samengevat.

Henri de Vogel is op 24 januari 1825 geboren in Batavia. Hij stamt uit een geslacht van vooraanstaande Indische bestuursambtenaren. Na zijn opleiding in Nederland wordt hij op Java ingedeeld bij de “Directie der Cultures” en in 1853 als “Controleur der Landelijke

Henri Adrien Frédéric de Vogel en Augusta Mary Stavers-de Vogel rond 1880. Fotograaf onbekend. Collectie Marije Walbeek.

Inkomsten en Cultures” in het district Demak van de residentie Semarang geplaatst. Hij is hier specifiek belast met het toezicht op het verbouwen van tabak en rijst. In 1854 volgt overplaatsing naar het district Bodjonegoro in de residentie Rembang, waar hij met dezelfde werkzaamheden te maken krijgt. Hier trouwt hij vier jaar later met de achttienjarige Augusta Mary Stavers, de Engels-Schotse dochter van Thomas Reed Stavers en Frances Mary McNiell. Schoonvader was begonnen als duvelstoejager op een walvisvaarder en opgeklommen tot kapitein op een handelsschip, tot hij zich op Java vestigde en een baan kreeg op een suikerplantage in Rembang.

Henri de Vogel en Augusta Stavers krijgen zes kinderen, van wie de oudste drie zijn vermeld op de drie grafstenen in Oegstgeest.

Een slechte verstandhouding met zijn superieuren en de geringe inkomsten als controleur doen De Vogel besluiten per juli 1859 ontslag uit de bestuurlijke dienst te vragen; de invloed van zijn schoonfamilie zal er niet

vreemd aan zijn geweest. Hij verwerft in elk geval een aandeel in de suikerplantage van zijn schoonvader en vestigt zich na diens terugkeer naar Engeland als particulier tabaksplanter in Bodjonegoro.⁴⁵

De aangescherpte bepalingen op het verkrijgen van ‘vrije arbeid’ voor particuliere ondernemers, zoals die rond 1860 werden afgekondigd, maken echter een sluitende exploitatie van de plantage niet haalbaar. Enige jaren later verbindt De Vogel zich als administrateur aan de suikeronderneming Wringin Agoeng.

In die periode speelt in Den Haag de ‘Rembangse affaire’, waarin ook Eduard Douwes Dekker (Multatuli) een rol vervult. Het gaat om concurrentie op de arbeidsmarkt tussen overheids- en particuliere ondernemingen en het al dan niet toepassen van dwang op de inlandse bevolking. Een en ander leidt tot verhitte discussies in de Tweede Kamer en ontslag van twee residenten op Java en een minister in Den Haag. De Vogel werpt zich in de discussies op als ervaringsdeskundige en schrijft pamfletten die als bijlage bij kamerstukken worden gevoegd.⁴⁶

Zoals gezegd wonen Henri de Vogel en zijn gezin in 1895 op het adres Rijnsburgerweg 26, Oegstgeest (tegenwoordig Rijnsburgerweg 44, Leiden). Hij overlijdt op 17 augustus 1897 en wordt als pater familias begraven bij het Groene Kerkje.⁴⁷

Derde steen: Willem Th. de Vogel

De enige zoon van Henri de Vogel en Augusta Stavers is Willem Thomas de Vogel.⁴⁸ Hij wordt op 26 maart 1863 in Toeban, Rembang, geboren, gaat in Nederland naar school, stu-

deert in Leiden medicijnen, promoveert daar en assisteert er zijn zwager Willem Einthoven. En passant verwerft hij het “certificaat zijner voldoening aan de Nationale Militie”. Daarna vertrekt hij naar Java, waar hij wordt geplaatst bij de Burgerlijke (in tegenstelling tot Militaire) Geneeskundige Dienst in Nederlands Indië, die is belast met de uitvoering van maatregelen ter bevordering van de volksgezondheid. In 1893 wordt hij benoemd tot civiel geneesheer bij de suikerplantages in de residentie Tegal.

In 1896 is de jonge arts 33 jaar. Het wordt tijd een gezin te stichten, wat bij gebrek aan geschikte huwelijkskandidaten niet eenvoudig is. Hij gaat op verlof, naar zijn ouders in Leiden, en ontmoet daar Suzanna Catharina, de 20-jarige dochter van “de commandant der residentie” luitenant-kolonel Willem Hendrik Bierman. Het stel trouwt in Den Haag op 14 september 1897. Binnen een jaar wordt hun eerste kind geboren,⁴⁹ in Semarang. Daar is De Vogel benoemd tot stadsgeneesheer. In 1911 wordt hij aangesteld als “inspecteur-souschef van de Burgerlijke Geneeskundige Dienst in Nederlandsch Indië” en in 1913 volgt bevordering tot hoofdinspecteur – in feite de hoogste baas – van die dienst, wat hij tot zijn pensionering in 1921 zal blijven. In een Indisch jubileumboek wordt over deze laatste periode gezegd: het was dr. W.T. de Vogel “die de Burgerlijk Geneeskundige Regeeringsdiensten en -inrichtingen ineensmeedde tot een geweldig organisch geheel, dat in den aanvang van wetenschappelijken zin doordrenkt was.” Het accent kwam te liggen op de bestrijding van de volks- en besmettelijke ziekten, eerder dan op indivi-

Willem Th. de Vogel – de man met de witte snor, op de stoel in het midden – met het personeel van het Hoofdbureau van de Dienst der Volksgezondheid in 1921. Fotograaf onbekend. Collectie Universiteitsbibliotheek Leiden, KITLV 68925.

duale ziekengenezing. Aan individuele zorg viel met het aanvankelijk voor de dienst beschikbare handvol artsen niet te denken in dat onmetelijke land met – in 1930 – een bevolkingsaantal van 62 miljoen, verspreid over honderden eilanden. Het hygiënisch beginsel dat voortaan leidend was, kwam tot uitdrukking in de verandering van de naam van de dienst in 1920: sindsdien was het de “Dienst der Volksgezondheid”.⁵⁰

Willem Th. de Vogel sluit in 1921 zijn ambtelijke loopbaan af met de organisatie van het Vierde Congres van de Far Eastern Association of Tropical Medicine. Het wordt het

hoogtepunt van zijn carrière. Daarna gaat hij naar Nederland terug, naar Hilversum. Wel wordt hij, tot het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog, de vertegenwoordiger van Nederlands Indië bij de *Office internationale d'hygiène publique* in Parijs, de organisatie die zich onder meer bezighoudt met quarantaineregels voor schepen en havens teneinde de verspreiding van pest en cholera tegen te gaan, een onderwerp waarmee De Vogel zich ook in Indië bezighield. De organisatie is na de oorlog opgegaan in de World Health Organization. De grote waardering voor het werk van De Vogel blijkt uit zijn benoemingen

tot Grootofficier in de Orde van Oranje-Nassau en Ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw.⁵¹

In Hilversum overlijdt op 25 januari 1954 Suzanna Catharina de Vogel-Bierman, “zijn vrouw, die hem, vaak met achterstelling van eigen persoon, meer dan een halve eeuw ter zijde stond.” Zij wordt gecremeerd. Een jaar later, op 9 maart 1955, komt ook het eind voor de bijna 92-jarige tropenarts. Ook hij wordt gecremeerd. De asbussen van de echtelieden worden in Oegstgeest in het derde graf bijgezet.⁵² Dat was immers nog vacant.

Bijzetting Wim Einthoven

Willem de Vogel is een broer van Frédérique de Vogel, de moeder van de in Tokio omgekomen Wim Einthoven; Willem en Suzanna de Vogel zijn dus oom en tante van Wim Einthoven. Tante is overleden, haar asbus staat bij haar man, die een jaar later ook overlijdt en gecremeerd wordt. De familie overlegt wat met de twee asbussen te doen. In Oegstgeest is nog een graf beschikbaar; besloten wordt de echtelieden daar bij te zetten.

Het laat zich voorstellen dat dit ook Beb Einthoven aan het denken zet. Zij zeult nu al bijna negen jaar de as van haar man met zich mee. Niet dat de urn haar in de weg staat, maar ze is nuchter genoeg om te beseffen dat aan alles een eind komt, ook aan haarzelf.

Willem Frederik Einthoven, circa 1935. Fotograaf onbekend. Collectie Willem G. Einthoven.

Ze is nu 59 jaar en nog helemaal fit, maar ze wil straks haar kinderen en verdere nakomelingen niet belasten met het bewaren van die urn. Hij moet een definitieve plaats krijgen. Die is er, in Oegstgeest, waar de asurnen van oom en tante De Vogel aan de bodem zullen worden toevertrouwd. Bij dezelfde ceremonie, op 14 maart 1955, kan Wim hier worden bijgezet.

En zo is het gebeurd.⁵³

Noten

- 1 Grafnr. 0207, 0208 en 0209.
- 2 Erfgoed Leiden en Omstreken, toegang 0500B, inv.nr. 1042.
- 3 *IJdo's Adresboek van Leiden* 1897/98, Leiden 1897, 126, 137.
- 4 Erfgoed Leiden en Omgeving, toegang 0516, inv.nr. 4891, akte 195; mail Peter van der Geer, 3 december 2021.
- 5 Mail Peter van der Geer 6 juni 2021; Kees Wolthuis, 'J.M. de Kempenaer, 1895-1900. Een moderne magistraat', *Over Oegstgeest* april 2008, 6-9, 8.
- 6 *IJdo's Adresboek van Leiden*, Negende Uitgave, Leiden 1908, 323. Gerbrandus Jelgersma heeft daarna steeds, met een onderbreking toen hij in Apeldoorn verbleef (1935-1939), in Oegstgeest gewoond, eerst aan de Nassaulaan, daarna in 'De Rustkliniek' (die nog ter sprake komt), waar hij is overleden (persoonskaart Gerbrandus Jelgersma, Gemeentearchief Oegstgeest (met dank aan Carla de Gloppe-Zuijderland); *Leidsch Dagblad* 18 augustus 1942, 1).
- 7 *IJdo's Adresboek* 1908, 324; Van der Wal, *De tempel*, 14; *Leidsch Dagblad* 13 april 1951, 12.
- 8 L. Driessen, G.D.M. Schwencke, J.J. Thorn, E.J. Veldhuyzen en I.J.G.M. van Woerden, *Willibrords erven, 1250 jaar christendom in Oegstgeest*, Oegstgeest 1989, 56, 115-116.
- 9 Archief Nederlands Hervormde Kerk Oegstgeest, lidmatenregister, Gemeentearchief Oegstgeest (vriendelijke mededelingen Carla de Gloppe-Zuijderland, mails 22 juni en 13 juli 2021).
- 10 Rijsburgerweg 6b, nu 16 (*IJdo's Adresboek* 1908, 324; Mail Peter van der Geer 23 juni 2021).
- 11 Gerrit van Dijk, *Leidse hoogleraren Wiskunde 1575-1975*, Leiden 2011, 53; Agnes van Steen, 'Openbare hogere burgerscholen in Leiden: jongens en meisjes beginnen gescheiden', *Leids Jaarboekje* 2002, 83-118.
- 12 Archief Delft, toegang 158, inv. nr. 01627.
- 13 Van Steen, 'Hogere burgerscholen', 108.
- 14 J.F.G. Einthoven, *De Einthoven's wie & wat*, Heemstede 1989, 176.
- 15 Einthoven, *De Einthoven's*, 176; *Vrouwenjaarboekje voor Nederland*, jaargang 13, 1917, 520.
- 16 Einthoven, *De Einthoven's*, 182.
- 17 J.G. Niesten en W.W. Schongs, 'De snaargalvanometer van professor Willem Einthoven', *Tijdschrift van het NERG*, 65, 2000, 62-63, 63.
- 18 Willem Einthoven, *The string galvanometer and the measurement of the action currents of the heart*, Nobel Lecture, Stockholm 11 december 1925 (<https://www.nobelprize.org/uploads/2018/06/einthoven-lecture.pdf>, geraadpleegd juli 2021).
- 19 Niesten/Schongs, 'Snaargalvanometer', 63.
- 20 Yoshihiko Mochizuki, 'Consideration on the death in Tokyo during the Pacific War of the son of Dr. Einthoven, a collaborator of the inventor of the electrocardiograph', *Japanese Journal of Electrocardiology* 41, 2021 (https://www.jstage.jst.go.jp/article/jse/41/1/41_30/_article/-char/en), 30-39, 10; mail Mochizuki 5 mei 2021. Mochizuki heeft voor zijn artikel onder meer gebruikgemaakt van een eerdere, veel omvangrijkere versie van Van der Wal, *De tempel*, dan ik heb gebruikt (zie noot 22): Ineke van der Wal, *The Temple with the Chrysanthemums. Dutch Prisoners of War in Tokyo*, independently published, USA 2017, welke uitgave een vertaling is van Ineke van der Wal, *De tempel met de chrysanten, Krijgsgevangene in Tokio*, eigen uitgave, Bussum 2017.
- 21 Kate Lisbeth, 1926-2019. In Bandung worden nog drie kinderen geboren: Loukie (Louise Joanne, 1928-2017), enige zoon Wink (Willem Gerard, 1930-2014) en nakomertje Tineke (Tine Marlene, 1937).

- 22 Ineke van der Wal, *De tempel met de chrysanten. Krijgsgevangene in Tokio*, Zutphen 2021, 13.
- 23 Klaas Dijkstra, *Radio Malabar. Herinneringen aan een boeiende tijd 1924-1945*, deel 2, in zeer beperkte oplage uitgegeven door Emaus, Groenlo 2005, e-book EPUB-bestand *Radio Malabar deel 2* op <http://www.vederfonds.org/radiomalabar.htm>, geraadpleegd juli 2021, 210, 276.
- 24 Stichting Wetenschappelijk Radiofonds Veder, Rotterdam (<http://www.vederfonds.org/>, geraadpleegd juli 2021); Einthoven, *De Einthoven's*, 178-183.
- 25 Kwamen ze langs de Postbrug op de grens van Oegstgeest en Sasenheim waar zich de dag ervoor een drama met een gebombardeerde bus had afgespeeld? (Julie Winkelman, 'De soldaten van de Postbrug', *Over Oegstgeest* mei 2021, 3-9).
- 26 Beb Einthoven herinnert zich na de oorlog dat zich in dat blok vier Duitsers hadden verschanst (Van der Wal, *De tempel*, 15). De plaatselijk bekende verslagen reppen echter niet over Duitsers midden in het dorp rond die tijd; wel zijn er NSB'ers opgepakt en in kasteel Oud-Poelgeest opgesloten, wat soms met vuurgevechten gepaard ging (Freek Lugt, *Oud-Poelgeest. Van middeleeuws kasteel tot rustpunt in de Randstad*, Oegstgeest 2014, 156, 159).
- 27 Het verslag van deze acht weken durende reis in oorlogstijd vult in druk 10 pagina's (Van der Wal, *De tempel*, 13-23).
- 28 Dijkstra, *Radio Malabar*, e-book 252-256.
- 29 Van der Wal, *De tempel*, 35.
- 30 Dijkstra, *Radio Malabar*, e-book 270-271.
- 31 Van der Wal, *De tempel*, 41-42.
- 32 Van der Wal, *De tempel*, 46-72.
- 33 Mochizuki, 'Death in Tokyo', 15.
- 34 Geo Levenbach, *Verslag van deportatie naar Japan*, 1990, aange-

- haald in mail Willem G. Einthoven december 2004.
- 35 Van der Wal, *De tempel*, 75-84, 90.
- 36 Mochizuki, 'Death in Tokyo', 15-16.
- 37 Mochizuki, 'Death in Tokyo', 6.
- 38 Van der Wal, *De tempel*, 90-98.
- 39 Van der Wal, *De tempel*, 73.
- 40 *Leidsch Dagblad* 13 april 1951, 12.
- 41 Van der Wal, *De tempel*, 167-171.
- 42 Van der Wal, *De tempel*, 166-167.
- 43 *Almanak der D.V.S.V. 1921*, Delft 1921, 98; Stadsarchief Amsterdam, toegang 5175, 13 april 1895, Pensioenkaarten; Erica Smeets-Klokgieters, 'Vrouw in de bouw. De eerste vrouwelijke afgestudeerde architecten in Nederland', *Bulletin KNOB* 116 (2017), 43-57, 52-53; Van der Wal, *De tempel*, 168; Einthoven, *De Einthoven's*, 183.
- 44 Van der Wal, *De tempel*, 177.
- 45 Tom Tyler (red.), *Journal of Thomas Reed Stavers, 1798-1867*, hfst. 'Life in Java as a mill owner', <http://whalesite.org/anthology/trstaversjournal.htm>, geraadpleegd juli 2021.

- 46 Nationaal Archief, toegang 2.21.205.66, inventaris, 7-8; zie voor de Rembangse affaire uitgebreid W. Wertheim, 'De geest van het Oostindisch Gouvernement, honderd jaar geleden', *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde* 117, 1961, 305-343.
- 47 ELO, toegang 0516, inv.nr. 5018, akte 726.
- 48 Zijn Engelse grootvader noemt hem 'Master William Thomas D. Vogel' (Tyler, *Journal*, hfst. 'Return to Java').
- 49 Catharina Henriëtte. Er zullen nog drie kinderen volgen: Henri Adrien Frédéric – de oudste zoon wordt volgens oud gebruik naar de grootvader van vaders kant genoemd; Catharina heet naar haar grootmoeder van moederskant –, Mary Willemine en Willem.
- 50 C. Bonne, 'De ontwikkeling der geneeskundige wetenschappen in Nederlandsch-Indië in de periode 1911-1935', in *Feestbundel 1936: Uitgegeven door de Vereeniging tot Bevordering der Geneeskundige Wetenschappen in Nederlandsch-Indië en na het verschijnen van het 75e*

- deel van het Geneeskundig Tijdschrift voor Ned.-Indië aan de leden der Vereeniging aangeboden*, 1936, 16-44, geciteerd in H.W.M. Hüsken-Nillissen en D. de Moulin, 'De Dienst der Volksgezondheid in Nederlandsch-Indië; een terugblik', *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 1986, 2356-2360, hfst. 'De Burgerlijke Geneeskundige Dienst sinds 1911'.
- 51 Ch.W.F. Winckel, 'In memoriam Dr. W.Th. de Vogel', *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 1955, 899-900; Erik Jan Dros, *Archief Willem Thomas de Vogel*, Collectiebeschrijving, Universiteitsbibliotheek Leiden, Leiden 2019.
- 52 Winckel, 'In memoriam'; H.A. Snellen, *Willem Einthoven (1860-1927). Father of electrocardiography*, Dordrecht/Boston/Londen 1995, 60; administratie Begraafplaats Groene Kerk Oegstgeest, november 2004.
- 53 Van der Wal, *De tempel*, 172; administratie Begraafplaats Groene Kerk Oegstgeest, november 2004.

Spelmoment uit de korfbalwedstrijd Noord-Zuid om de Holland Beker op 13 mei 1917 in Haarlem. Fotograaf onbekend. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, PV_PV36334.36-2

“Een goede propaganda voor het spel in België”

Leidse korfballers op de Olympiade van 1920 in Antwerpen

Michel van Gent

Michel van Gent werkt op het Huygens Instituut – KNAW in Amsterdam aan de digitale databank Sportbonden, sportclubs en sportperiodieken in Nederland tot 2000. Deze databank bevat allerlei gegevens over bonden en clubs bij gymnastiek, hockey, korfbal, schaken, tennis en voetbal. Hij was van 1982 tot 2020 korfbalverslaggever, eerst bij de *Leidse Courant* en daarna bij het *Leidsch Dagblad*.

In augustus 1920 trokken twee korfbalteams en hun begeleiders naar Antwerpen. Zij gingen hier hun sport demonstreren op de eerste Olympische Spelen na de Eerste Wereldoorlog. Het ene twaalftal bestond uit Amsterdammers, maar dat is niet verrassend, want Amsterdam was de bakermat van het korfbal. Opmerkelijk is wel dat het andere twaalftal maar liefst elf Leidenaars telde. Het was de eerste en enige keer dat er zoveel Leidse korfballers in een vertegenwoordigende ploeg zaten. Dat geeft de missie naar de Olympiade van 1920 een unieke plaats in de sportgeschiedenis van Leiden. Hoe kwam het dat er zoveel Leidenaars geselecteerd werden en leverde de demonstratiewedstrijd resultaat op? Deze vragen zullen in dit artikel onderzocht worden.¹

De opkomst van korfbal

Korfbal werd ‘uitgevonden’ door de Amsterdamse onderwijzer Nic. Broekhuysen (1876-1958). Hij maakte in de zomer van 1902 tij-

dens een handvaardigheidskursus in Nääs (Zuid-Zweden) kennis met een vorm van *basketball*, die waarschijnlijk door cursisten uit Amerika was overgebracht naar Zweden. Bij dit spel moesten twee ploegen een bal door een ring van hun tegenstanders gooien, die bevestigd was aan een paal. Het speelveld was verdeeld in drie vakken: aanval, middenvak en verdediging. Het werd op de cursus beoefend door mannen én vrouwen, wat in deze tijd zeer ongebruikelijk was. Broekhuysen zag in dit spel een prachtig middel om de Nederlandse schooljeugd in beweging te krijgen. Na terugkeer in Nederland werkte hij zijn plan verder uit, waarbij hij het spel enigszins aanpaste. Zo werd de ring vervangen door een rieten mand, vandaar de benaming korfbal.²

In september 1902 speelden leerlingen van de Nieuwe Schoolvereniging, de school van Broekhuysen, de eerste korfbalwedstrijd bij het schoolgebouw aan de Jan van Luykenstraat en de Van de Veldestraat

Groepsfoto genomen in 1907 tijdens de eerste spelerscursus voor korfbal in Breda. In het midden, gekleed in een licht kostuum, Nico Broekhuysen. Fotograaf onbekend. Collectie Koninklijk Nederlands Korfbalverbond.

in Amsterdam. De Amsterdamsche Bond voor Lichamelijke Opvoeding ondersteunde meteen de verspreiding van het nieuwe spel, want het was ideaal voor de schooljeugd: korfbal werd gemengd gespeeld, het gaf veelzijdige lichaamsvoeding (gooien, vangen, schieten en hardlopen) én het was goedkoop qua materiaal (een bal, twee palen en manden en linten voor de afbakening van de speelvakken). Broekhuysen ging het spel ook demonstreren op bijeenkomsten van onderwijzers en onderwijzeressen her en der in het land. De eerste korfbalclubs waren dan ook vaak schoolclubs of telden veel scholieren onder hun ledenbestand.³ Ook de Nederlandsche Bond voor Lichamelijke Opvoeding

(NBLO) ging zich inzetten voor de verspreiding van korfbal in het land.

Op 2 juni 1903 werd de Nederlandsche Korfbalbond (verder NKB) opgericht in Amsterdam door vijf lokale clubs, één uit Bussum en één uit Weesp. Broekhuysen werd voorzitter van de bond. Het was erg optimistisch om zo snel al een landelijke bond op te richten, maar er was nu wel meteen een organisatie die de vaststelling van de spelregels en de verspreiding van het spel kon coördineren. De NKB begon met de uitgave van een officieel orgaan *Korfbal* en met het opzetten van een competitie. Alleen in Amsterdam was er een eerste klasse, waarbij de winnaar tevens landskampioen was. De

NKB achtte clubs buiten de hoofdstad te zwak voor een eerste klasse en stelde voor hen enkel tweede en derde klassen in.⁴

Korfbal was door het samenspelen van vrouwen en mannen een uitzonderlijke sport in Nederland. Vrouwen hadden rond 1900 in sociaal en maatschappelijk opzicht niet veel in te brengen; zij werden het 'zwakke geslacht' genoemd. Mannen vonden dat vrouwen niet geschikt waren voor sporten die veel inspanning vereisten, maar wel voor gymnastiek, hockey, tennis en fietsen. Bovendien konden vrouwen door hun korsetten en lange rokken tot ver over de knie ook niet gemakkelijk sporten. Veel mannen vonden het bizar dat er mannen waren die samen met vrouwen wilden korfballen. Sommige sportjournalisten lieten zich heel denigrerend uit over het spel en stelden dat mannen alleen gingen korfballen vanwege de aanwezigheid van jonge vrouwen. Eén van hen typeerde korfbal als "mannen met baarden spelen tegen en met schoolmeisjes."⁵ Ook de korfballers zelf voelden aan dat zij geen aanleiding tot verkeerde opwindning moesten geven. In 1908 stond in een officiële uitgave van de spelregels: "Dames doen het beste, een donkere onderkleeding te dragen, liefst met fietspantalón; dit omdat vallen zoo vaak voorkomt en witte onderkleeding dikwijls bij 't publiek opmerkingen veroorzaakt."⁶

Het korfbalspel was in de eerste jaren statisch en weinig attractief voor toeschouwers. Mannen domineerden het spel en maakten de meeste doelpunten. Vrouwen waren bij tal van clubs enkel 'vakvulling', mede doordat zij moeilijk konden hardlopen in hun lange rokken. Spelers gooiden vaak lukraak met de

bal en stonden veelal met z'n allen onder de paal, zeker als er een doelpoging werd ondernomen. Het spel evolueerde echter in de jaren 1908-1915 tot een echte sport door allerlei wijzingen, zoals verhoging van de mand van 3 meter naar 3,5 meter, grotere vakken, kortere rokken en betere tactische voorbereiding en training.⁷ Bij deze ontwikkeling hadden twee clubs uit Leiden een belangrijke inbreng.

Vitesse maakt indruk

Op 1 november 1904 werd de Leidsche Korfbalclub Vitesse opgericht door een aantal leerlingen van de HBS voor jongens aan de Pieterskerkgracht.⁸ Zij vonden de vrouwelijke leden voor hun club bij de HBS voor meisjes aan de Garenmarkt. De nieuwe vereniging speelde op een terrein bij het Raamland bij de Hoge Rijndijk. Vitesse sloot zich in mei 1905 als twaalfde club aan bij de NKB, maar schreef zich pas voor seizoen 1907-1908 in voor de bondscompetitie. Het eerste twaalfstal werd ingedeeld in de tweede klasse van Zuid-Holland.

In het seizoen 1908-1909 werd Vitesse al kampioen van de tweede klasse. Op 27 juni 1909 zorgden de Leidenaars voor een regelrechte sensatie door op eigen veld het Amsterdamse twaalfstal met 5-2 te verslaan. Algemeen werden de korfballers uit de hoofdstad als de beste spelers van het land beschouwd, maar nu waren zij toch geklopt. Het bestuur van de NKB besloot na deze prestatie ook in Zuid-Holland een eerste klasse in te stellen. De kampioenen van de eerste klassen zouden voortaan om de landstitel spelen, vanaf 1913 aangevuld met de kampioen van de eerste klasse Oost.

De twaalfballen van Noord- en Zuid-Holland in actie om de Holland Beker op 13 mei 1917 in Haarlem. Het zuidelijk team met vijf spelers van Fluks en vier van Vitesse won met 2-3. De Leidenaars vestigden in dit soort duels hun reputatie als goede kandidaten voor demonstratiewedstrijden. De man rechts is de scheidsrechter. Fotograaf onbekend. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, PV_PV36334.36-2.

Aanvankelijk maakte Vitesse in de nieuwe eerste klasse weinig indruk, maar dat veranderde na de verhuizing naar het NBLO-terrein aan de Zoeterwoudsesingel in oktober 1912. De spelers trainden hier haast elke dag en speelden onderlinge wedstrijden, waarbij er een nieuw speltype ontwikkeld werd. Het kenmerkte zich door snelle combinaties in de aanval om schotkansen te creëren, waarbij ook de vrouwen meer mochten schieten. In verdedigend opzicht werd goed op de ballijnen van de tegenstander gelet om zo snel mogelijk de bal terug te winnen. Aanvoerders van het eerste twaalfal ver-

diepten zich ook in de speelsterkte van de tegenstanders door het napluizen van wedstrijdverslagen. Deze professionele aanpak leverde de club tussen 1913 en 1917 vier kampioenschappen op van de eerste klasse Zuid-Holland. In 1913, 1914 en in 1917 werd tevens de landstitel binnengehaald. Maar inmiddels kreeg de club ook concurrentie in eigen stad te duchten.

Fluks en Van Zimmeren

Op 5 april 1911 werd een tweede korfbalclub opgericht in Leiden: de LKC Fluks.⁹ Dat gebeurde op de studeerkamer van P.G. Hocks

op Utrechtsche Veer 14. Hocks was hoofd van de Openbare School 3^e klas no. 7 (Zuid-singel) en zijn drie dochters werden allemaal lid. Ook A. Sjouw en B.G.A. Smeets behoorden tot de oprichters; zij waren leraren op de OL School 3^e klasse no. 3 (Korte Mare) en de Bijzondere RK School voor MULO (Rapunburg). Zij konden allemaal gemakkelijk op hun scholen propaganda voor hun club maken. Fluks speelde eerst op het Raamveld bij Vitesse en verhuisde in 1912 mee naar de Zoeterwoudsesingel.

In februari 1912 had de Brabantse onderwijzer Franciscus (Frank) Adrianus van Zimmeren zich gevestigd op de Rijn- en Schiekade 52.¹⁰ Hij kreeg in oktober 1913 een aanstelling als onderwijzer aan de school van Hocks. Van Zimmeren had in Zevenaar kennisgemaakt met korfbal, maar dat stond daar op een laag niveau. Eenmaal in Leiden sloot hij zich aan bij Fluks en kon hij het spel van Vitesse bekijken. Dat was een openbaring, zoals hij het later omschreef: “Wat ik in Leiden zag, was een techniek en een tactiek, waarvan ik nog helemaal geen benul had en aanvankelijk dacht ik dan ook, dat die Vitesse-mensen een superkorfbalslag vertegenwoordigden, gekomen op een spelniveau, dat ik en misschien ook geheel Fluks, wel nooit bereiken zou.”¹¹

Niettemin wilde Van Zimmeren met een aantal gelijkgezinden op zijn nieuwe vereniging wel proberen een hoger spelpeil te halen. In de zomer van 1912 werd hij ‘veldleider’ oftewel trainer van zijn clubgenoten. Hij onderwierp hen aan een streng regime, zoals M.A. Ragut zich later herinnerde: “Het gebeurde

wel eens, dat we vroeger op het terrein aanwezig waren en, jong als wij waren, maakten we het ons gezellig. Maar kregen we Van Zimmeren in het vizier, dan was het afgelopen met de lol, want hij ging van het standpunt uit: ‘Je komt op het veld om te oefenen en niet om lolletjes te maken.’ We zochten dan gauw een paal op en begonnen in volle ernst te trainen, anders kwam je niet in het twaalfal.”¹²

Voor de vrouwen werd geen uitzondering gemaakt, zo vertelde G.J.M. Vorst-Hocks later eens: “We oefenden en oefenden, iedere dag van vier tot vijf en woensdag- en zaterdagmiddag. De zaterdagmiddag is nog een hele tijd verplicht gesteld geweest, voor het eerste twaalfal en wie zonder geldige reden niet kwam kreeg één gulden boete, wat toen een heel kapitaal was. We hadden het echter graag voor de goede zaak over.”¹³

Fluks hield net als Vitesse wedstrijdbesprekingen om de beste tactiek te bepalen. De club nam veel van het spel van haar stadsgenoot over, maar ontwikkelde een eigen stijl van verdedigen.¹⁴ De verdedigers concentreerden zich op één tegenstander en probeerden die niet te laten schieten en letten minder op kansen om de bal te onderscheppen. Deze spelwijze bleek effectief, want het eerste twaalfal rukte tussen 1912 en 1914 op van de derde naar de eerste klasse en bleef ongeslagen. In 1918 en 1919 werd de ploeg van aanvoerder Van Zimmeren kampioen van de eerste klasse Zuid-Holland. In het laatste jaar werd ook de landstitel binnengehaald.¹⁵

Leidse supporters met speciale Fluks-toeters bij de kampioenswedstrijd tussen het Amsterdamse DTV en Fluks in Amsterdam. DTV legde met een 2-0 zege de basis voor de landstitel. De Leidsche Courant van 15 april 1918 vermeldt dat de wedstrijd is gespeeld "onder bijzonder groote belangstelling van het publiek, waaronder een massa Leidsche supporters...". Fotograaf onbekend. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, PV_PV36334.40-1.

Olympische aspiraties

Korfbal werd al gauw de tweede veldsport achter voetbal, maar de NKB wilde het spel ook in het buitenland verbreiden. De jonge bond had echter geen geld om demonstratiereizen te maken. Het bleef aanvankelijk bij het opsturen van (vertaalde) spelregels als personen in het buitenland belangstelling toonden voor het spel. Er werd ook gekeken naar de Olympische Spelen, want dat waren toen de enige grote internationale sportwedstrijden. Op 20 juni 1908 speelde landskam-

pioen Swift (Amsterdam) een demonstratiewedstrijd in Haarlem tegen een Nederlands twaalfstal tijdens de Olympiade, bedoeld om geld te verzamelen voor de uitzending van de ploeg naar de Olympische Spelen in Londen later dat jaar.¹⁶ F.W.C.H. baron van Tuyll van Serooskerken (1851-1924), voorzitter van het Nederlands Olympisch Comité (NOC), zag hier voor het eerst een korfbalwedstrijd. Hij behoorde ook tot het bestuur van het Internationaal Olympisch Comité (IOC). Het NOC had als belangrijkste taken de belangen van

de Olympische beweging in Nederland te behartigen en de deelname van Nederlanders aan de Spelen te regelen.¹⁷

In maart 1911 kwam baron Pierre de Coubertin (1863-1937) op bezoek naar Nederland op uitnodiging van de NBLO. De baron had indertijd het initiatief genomen voor de nieuwe Olympische Spelen en hij was voorzitter van het IOC. De Coubertin hield lezingen in Den Haag, in Leiden en in Amsterdam.¹⁸ Op woensdag 29 maart 1911 was hij aanwezig bij een demonstratiewedstrijd van DEV en DTV, twee toonaangevende schoolkorfbalclubs uit de hoofdstad. De Coubertin verklaarde dat hij korfbal een interessante sport vond, maar hij liet zich niet uit over opname in het Olympisch programma.¹⁹ Baron van Tuyll van Serooskerken was wel enthousiast geworden door het vertoonde spel. Hij nodigde de beide twaalfstallen uit om een tweede wedstrijd te spelen op zijn landgoed Velzerbeek bij Velzen. Dat gebeurde eind mei 1911. Ook bondsvoorzitter Broekhuysen was hierbij aanwezig.²⁰

Op 11 september 1912 sloot de NKB zich aan bij het NOC.²¹ Het bondsbestuur wist in juli 1913 Van Tuyll van Serooskerken zover te krijgen dat hij beschermheer van de korfbalbond werd.²² De voorzitter van het NOC ging zich inderdaad inzetten voor korfbal in de Olympische beweging, maar door de Eerste Wereldoorlog (1914-1918) viel de internationale sport geheel stil.

In april 1919 wees het IOC de organisatie van de zevende Olympische Spelen toe aan Antwerpen. Baron van Tuyll van Serooskerken ondernam direct een poging om korfbal op het programma te krijgen. "De voorzitter van het N.O.C. deelde ons [...] mede, dat er

Frederik van Tuyll van Serooskerken (1851-1924), de eerste voorzitter van het Nederlands Olympisch Comité en beschermheer van de Nederlandse Korfbalbond. Detail van de voorpagina van Korfbal, het officiële orgaan van de Nederlandse Korfbalbond, van 27 februari 1924. Fotograaf onbekend.

gelegenheid zal zijn in Antwerpen in het Stadion een demonstratie van onze sport te geven en dat we op zijn steun konden rekenen om dien wedstrijd zoo propagandistisch mogelijk te doen zijn. Met groote dankbaarheid aan onze Beschermheer doen we U van deze mededeeling kond", kon *Korfbal* op 24 september 1919 melden.²³ De organisatie van de Spelen schreef eind februari 1920 dat korfbal inderdaad geaccepteerd was als demonstratiesport, maar gaf geen definitieve datum voor een wedstrijd. Dat zou nog lang een complicatie blijken in de voorbereiding van de korfballers.²⁴

Spelmoment uit Fluks-Vitesse Den Haag (uitslag 5-0) op 17 februari 1918 op het terrein aan de Zoeterwoudsesingel. Op de achtergrond staat een afscheiding van doeken tegen niet-betalende toeschouwers. Fotograaf onbekend. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, PV_PV36334.39-1.

De voorbereidingen

Het bondsbestuur stelde drie commissies in om de Olympische missie voor te bereiden. De commissie Broekhuysen zou de reis en het verblijf verzorgen, de vertaling van de spelregels en de propaganda rondom de reis. De commissie Heyboer boog zich over de selectie van de twee twaalfallen en de commissie Wilson zou alle financiële zaken voor haar rekening nemen.²⁵

Aanvankelijk vormde de financiering van de Olympische missie een groot probleem. Er kwamen al gauw giften binnen van vereni-

gingen en individuele korfballers, waaronder zelfs oud-spelers vanuit Nederlands-Indië. De NKB ging uit van een bedrag van 1400 gulden, maar in april 1920 was er pas 411 gulden binnengekomen. Daarna ging het beter, zodat er financieel geen bezwaren meer waren voor de reis.²⁶

Het *Leidsch Dagblad* had via Vitesse en Fluks goede connecties in de nationale korfbalwereld. A. Ballego was secretaris van de twaalfalcommissie én lid van Vitesse. Dat verklaart allicht waarom de krant de brief van de twaalfalcommissie in de editie van 23 april

1920 kon afdrucken. De commissie vroeg alle belanghebbenden vóór 25 april 1920 kandidaten voor Antwerpen door te sturen. Zij stelde uitdrukkelijk dat enkel speelsters en spelers in aanmerking konden komen die geen “neiging tot ruwheid vertoonen” en die “ook bij belangrijke ontmoetingen hun zenuwen voldoende beheerschen.” De selectieprocedure kwam echter moeizaam op gang, want er moest eerst genoeg geld ingezameld worden én er was nog steeds geen datum vastgesteld.²⁷

Het lag voor de hand dat Amsterdam en Leiden de meeste spelers voor Antwerpen zouden leveren. De landskampioenen waren vanaf 1912 immers steeds uit deze steden afkomstig. Fluks en Vitesse eindigden echter in de competitie van 1919-1920 bescheiden in de middenmoot. Van Zimmeren speelde inmiddels zelfs in het tweede twaalfal.²⁸ In juli 1920 werden de selecties eindelijk bekend. Twaalfal A bestond uit spelers uit Amsterdam, maar twaalfal B telde zeven spelers van Vitesse en vijf spelers van Fluks uit Leiden en twee reserves, één van OSCR uit Rotterdam en één van Deetos uit Dordrecht. Het *Leidsch Dagblad* gaf op 5 juli 1920 stevige kritiek op de keuze, want er was “te eenzijdig” gekozen voor spelers die alleen “het vlugge in het spel” zouden demonstreren en niet “het stevige” en dat terwijl buitenlanders “veel van stevige sport houden.” De verslaggever beweerde zelfs dat hij gehoord had dat de keuzecommissie zich had laten leiden door eigen anti- en sympathieën en niet door spelkwaliteiten.²⁹ Overigens moest de selectie later nog gewijzigd worden, want sommige spelers bedankten voor de reis, omdat zij er geen belangstelling of tijd voor hadden.³⁰

Omslag programmaboekje Olympische Spelen Antwerpen 1920. Collectie Ruud Paauw.

De missie naar Antwerpen

Het leek er zelfs even op dat de demonstratie helemaal niet zou doorgaan. De organisatie in Antwerpen verschoof in juli de datum ineens van 1 naar 22 augustus. Bovendien wilde zij dat het Nederlands team zou spelen tegen een Amerikaans YMCA-team volgens de regels van het basketbal.³¹ De NKB tekende gelijk protest aan en kreeg met de steun van baron van Tuyll van Serooskerken alsnog zijn zin: er zou een demonstratie komen met twee Nederlandse ploegen. Alleen betekende de nieuwe datum dat Broekhuysen moest

afzeggen wegens een eigen buitenlandse reis. Daarom kreeg bondsbestuurder S.A. Wilson de leiding van de missie. In allerijl werden de benodigde reispapieren voor de nieuwe datum geregeld. De spelers dienden een deel van de reiskosten zelf te betalen.³²

Op zaterdag 21 augustus 1920 vertrokken de officials en spelers om 11.38 uur uit Amsterdam per trein naar Antwerpen.³³ In Rotterdam stapten de spelers uit Leiden, Dordrecht en Rotterdam op, voor zover zij niet op eigen gelegenheid waren afgereisd. Het gezelschap werd bij aankomst in Antwerpen opgewacht door leden van Scaldis, een korfbalclub die op 31 maart 1920 in Antwerpen was opgericht. Het gezelschap overnachtte in pension De Wit in de Constitutiestraat. De spelers mochten de stad ingaan, mits zij zich gedroegen en voor twaalf uur middernacht terug waren.

Op zondag werd om 12.30 uur een diner genuttigd in het pension, waarna de spelers

zich moesten omkleden in het tenue van DEV (Amsterdam) en Deetos (Leiden). De officials en spelers gingen in twee koetsen naar het Olympisch Stadion, maar door een misverstand over de locatie duurde de reis langer dan gepland. De koetsen gingen namelijk eerst abusievelijk naar een kermisterrein buiten de stad, dat ook de ‘Olympische Spelen’ werd genoemd. Om 13.50 uur kwam het gezelschap aan in het Beerschot-stadion, waar het ontvangen werd door Van Tuyll van Serooskerken. Deze zette even na 14.00 uur met een opgooi in het middenvak ook de wedstrijd in beweging. De wedstrijd duurde 2 x 20 minuten en stond onder leiding van scheidsrechter W.L. Repko, voormalig lid van het bondsbestuur. De twee korfbalpalen waren door de eerste Belgische korfballers van Scaldis geleverd.³⁴

De opstellingen in deze bijzondere wedstrijd waren (in elk vak eerst de twee vrouwen en dan de twee mannen):³⁵

Vak	Noord (Amsterdam)	Zuid (Leiden)
Aanval	T. Jansen (DVD)	A. van Noort (Vitesse)
	M. Gregorius (DTV)	A.S. Ballego (Vitesse)
	J. Brinck (DVD)	A. van der Reyden (Vitesse)
	N. Ouwehand (DEV)	C. van Nieuwenhuizen (Vitesse)
Middenvak	L. Teunisse (DED)	C. Christiaanse (Fluks)
	T. Donker (DTV)	J. Schilthuisen (Fluks)
	G. Sieverts (DED)	A. Ouwerkerk (Fluks)
	L. Brinck (DVD)	F. van Zimmeren (Fluks) aanvoerder
Verdediging	W. Stiens (Allen Weerbaar)	M. Schijfsma (Vitesse)
	A. van Beek (DEV)	J. Buys (Fluks)
	H.W. Vliegen (DEV) aanvoerder	M. Ragut (Fluks)
	G. de Nie (DVD)	G. de Mey (Deetos)
Reserves	Th. Abeling (Nausikaä)	T. Dekker (OSCR)
		H. Popp (Fluks)

Het had voor de wedstrijd nog geregend, maar tijdens de match bleef het droog. De twaalfallen moesten in het begin erg wennen aan het gladde veld en de glibberige bal. Bij de noordelijke ploeg verzwikte mejuffrouw Donker na een glijpartij haar enkel. Zij werd door mejuffrouw Abeling vervangen. Na acht minuten opende Van Nieuwenhuizen de score voor het zuidelijke team. Hij maakte tien minuten voor het einde ook de tweede treffer. De noordelijke ploeg wilde graag ook een doelpunt maken, maar dat lukte niet omdat zij erg eenzijdig op de mannen speelde.

Na afloop werden de spelers toegesproken door jonkheer C.G.W.F. van Vredenburg, de Nederlandse gezant in België. Hij complimenteerde met name de vrouwen voor hun excellente spel. Na het onderhoud met de gezant mocht iedereen nog de start van de marathon bekijken, daarna ging het gezelschap om 16.15 uur in één koets terug naar het pension. Om 18.15 uur vertrokken de meeste officials en spelers per trein terug naar huis. De Olympische missie was alweer voorbij.

Reacties op de wedstrijd

De korfbalverslaggever had in het *Leidsch Dagblad* van 21 augustus 1920 een overwinning van de Noordelijke ploeg voorspeld “daar zij in ieder geval sterker zijn samengesteld dan de Zuidelijke.” Hij had eerder de selectie van C. van Nieuwenhuizen “niet gelukkig” genoemd, want “Wij vinden het spel van [Van] Nieuwenhuizen, hoewel vlug, te slordig en te ondoordacht, wat toch zeker niet te Antwerpen gedemonstreerd moet worden.” Dat pakte allemaal dus heel anders uit.

In het wedstrijdverslag twee dagen later

stelde het *Leidsch Dagblad* vast dat er “een mooi succes” was behaald: “Met spanning en bewondering hebben de verschillende vertegenwoordigers hun verrichtingen gadege-slagen, waarbij in allerlei talen uitingen van bewondering en spijt werden gegeven. Het applaus van het publiek, wanneer een punt werd gemaakt en aan het eind van den wedstrijd bewees wel wat voor succes de korfbal-lers hadden.”³⁶

De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* schreef dat de wedstrijd “voor zoover we konden bespeuren zeer in den smaak van het publiek viel. Men vond het spel aardig, spannend en interessant.”

Ook de correspondent van *Het Vaderland* was positief: “Ik vond het mooi. ’t Gebeurde geheel geruischloos, op eenigen afstand van de tribunes in het midden van het terrein. Van hand tot hand werd de bal overgeleverd; een spel van rede en vrede.”

De verslaggever van *Het Sportblad*, een van de toonaangevende sportperiodieken van ons land, kon in zijn beschouwing niet nalaten om met het gemengde karakter van korfbal te spelen: “Aanvankelijk nam men het spel van den kant nog al kalm op, maar langzamerhand vond men blijkbaar dat het toch wel belangwekkend was. Dat men het eerst wel wat als een kinderspelletje beschouwde was blijkbaar het gevolg van het feit, dat er verschillende jonge meisjes met hangende lokken en kinderlijke strikjes in het haar meededen. Dat valt een beetje uit den toon bij Olympische Spelen. Het spel had echter het hart van een Franschen journalist, vlak voor ons gezeten, plotseling veroverd toen, nadat een der meisjes door de gladheid was komen

Teamfoto van Fluks genomen op 2 maart 1919 bij het bemachtigen van het kampioenschap van de eerste klasse van Zuid-Holland. Het is niet bekend waarom er slechts vijf vrouwen in plaats van zes op de foto staan. Deze ploeg bekroonde twee maanden later het seizoen met het landskampioenschap. Zes spelers op deze foto zouden meespelen in de demonstratiewedstrijd in Antwerpen (zie overzicht p. 146). Op deze foto de heren v.l.n.r. Frederik Schilthuizen, Max Ragut, Leendert Schilthuizen, Jacob Wassenaar, Andries Ouwerkerk en Frank van Zimmeren. De dames v.l.n.r. Jo Schilthuizen, Mieke Hocks, Truus Hocks, Corrie Christiaanse en Jopie Buys. Fotograaf onbekend. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, PV_PV36334.47.

te vallen en zich daarbij had geblesseerd, een der heeren onmiddellijk de pijnlijke kuit begon te masseren. Hij voelde veel voor onmiddellijke invoering van het spel in Frankrijk maar dan moest het op gladde terreinen gespeeld worden!

De Nederlandsche korfballers hebben intusschen een goede propaganda voor het spel in België gemaakt. Het was tenminste

een aardige wedstrijd, vooral wanneer men het spel maar open houdt is korfbal zeer zeker interessant.”³⁷

M.A. Ragut van Fluks heeft voor zover bekend als enige Leidse speler teruggeblikt op de tocht naar Antwerpen. Hij schreef in 1956 hierover: “De demonstratie, die op zaterdag viel, duurde een kwartier en voorts kregen

we nog een half uur om het een en ander van de Olympische Spelen te aanschouwen. De kosten moesten we gedeeltelijk zelf dragen en een maaltijd of iets dergelijks was er niet bij. Wij gingen dan ook zo spoedig mogelijk weer naar huis terug.” Zijn herinnering wijkt op tal van punten af van de bovenstaande reconstructie van de bronnen. Hoe dat komt, laten we hier maar in het midden.³⁸

Gevolgen van de missie

Al gauw bleek dat de wedstrijd in Antwerpen inderdaad iets losgemaakt had in België. Er kwamen zoveel korfbalclubs in en om de stad dat op 28 april 1921 de Belgische Korfbalbond kon worden opgericht. Vanaf augustus 1923 werden er regelmatig interlands tussen Nederland en België gespeeld. De NKB had dan ook goede hoop om korfbal nogmaals naar voren te brengen op de Olympische Spelen van Parijs in 1924. De organisatie had echter geen interesse. Op 13 februari 1924 overleed baron van Tuyll van Serooskerken, waarmee het korfbal zijn beschermheer en beste Olympische lobbyist verloor. Hij had echter al de toezegging gedaan dat korfbal op de Olympische Spelen van 1928 in Amsterdam weer op het programma zou staan als demonstratiesport.³⁹

Op 6 augustus 1928 speelden twee twaalf-tallen inderdaad in het Olympisch Stadion van Amsterdam een nieuwe demonstratiewedstrijd. Het ging om Zwart Rood (Noord-Holland) en Wit Rood (Zuid-Holland) onder leiding van scheidsrechter H.W. Vliegen, acht jaar eerder nog aanvoerder van het Amsterdamse twaalfstal. De inbreng van Leiden was ditmaal uiterst bescheiden, want P. Kaiser van Vitesse kwam enkel als inval-

ler in actie.⁴⁰ De wedstrijd was geen succes: het publiek toonde weinig belangstelling en keek meer uit naar de wielrenfinales die na de demonstratie zouden starten. Ook korfbalkenners waren ontevreden, want zij vonden de entourage in het stadion sfeerloos, mede door de te grote afstand van de tribunes tot het veld.⁴¹

Korfbal is nog altijd niet opgenomen onder de Olympische sporten. Leiden speelt in deze sport allang geen hoofdrol meer. Fluks kende tussen 1923 en 1926 nog een sterke periode, maar de landstitel bleef buiten bereik. De club deed daarna nooit meer mee in de titelstrijd. Ook Vitesse speelde geen hoofdrol meer. F.A. van Zimmeren, de grote animator van Fluks, was net vóór de missie naar Antwerpen getrouwd met A.H. Joustra. Zij vertrokken in september 1920 naar Nederlands-Indië. Hier gingen zij lesgeven op de Openbare Europese eerste lagere school in Makassar.⁴² Van Zimmeren keerde in 1926 kortstondig terug bij Fluks, maar hij vertrok al gauw naar Brabant.⁴³ Als enige Antwerpen-ganger speelde C. van Nieuwenhuizen nog eens in het nationaal team. Hij vormde tezamen met J. van Bommel van Fluks op 9 mei 1926 het eerste aanvalsvak in de interland Nederland-België in Amsterdam. Beiden droegen een doelpunt bij aan de 8-0 overwinning.⁴⁴ In december 1926 stopte Van Nieuwenhuizen met korfbal, want hij vertrok als ingenieur in dienst van de Standard Oil Company naar Nederlands-Indië.⁴⁵ Vitesse werd in 1932 opgeheven en Fluks fuseerde in 1973 met Vicus Oriëntis tot Fides Pacta, dat later opging in Sporting Trigon. Deze fusieclub speelt nog steeds op het veld aan de Zoeterwoudsesingel.

Noten

1 Alle achtergrondinformatie in dit artikel is ontleend aan *Dat is korfbal. Handboek voor de korfbalsport* (Rotterdam/s-Gravenhage 1949); het KNKV Vademecum in: <https://www.knkv.nl/over-knkv/vademecum-0> en M.J. van Gent (red.), ‘Sportbonden, sportclubs en sportperiodieken in Nederland tot 1940’ in: <http://resources.huygens.knaw.nl/sportbonden-clubsperiodieken>.

2 Voor een uitvoerige bespreking van het ontstaan van korfbal: Roland Renson, ‘De wortels van het korfbalspel – een genealogisch onderzoek’ in: Fred Troost (red.), ‘... en maakte ik een reis naar Zweden’. *Negen beschouwingen bij 100 jaar korfbal* (Bunnik 2003) 13-68 met name 24-59. N. Broekhuysen, ‘Het ontstaan van korfbal’ in: *Dat is korfbal*, 11-19. Van Gent, ‘Sportbonden’ (inleiding Korfbal).

3 Broekhuysen, ‘Het ontstaan’, 12-13.

4 S.A. Wilson, ‘De geschiedenis van de K.N.K.B. (1903-1947)’ in: *Dat is korfbal*, 59-72, aldaar 59.

5 Michel van Gent, “Mannen met baarden spelen tegen en met schoolmeisjes”. Korfbal en de emancipatie van de vrouw als sportster’, *Historica. Tijdschrift voor gendergeschiedenis* 39-2 (2016) 14-19.

6 J. Godefroy, *Het korfbalspel. De spelregels en wat daaraan annex is* (Baarn 1908), aangehaald in Van Gent, “Mannen met baarden”, 18.

7 J.P. Mazure, ‘Korfbal van openluchtspel tot sport (1903-1915)’ in: *Dat is korfbal*, 20-34.

8 Erfgoed Leiden en omstreken (ELO), toegang 0050, Archief van de Leidsche Korfbalclub Vitesse (1904-1929). De geschiedenis van Vitesse is beschreven in M.J. van Gent, ‘Vitesse: de eerste, de beste korfbalclub van Leiden (1904-1932)’, *Leids Jaarboekje* 81 (1989) 130-154.

9 Archivalia van Fluks zijn te vin-

den in ELO, toegang 0194, Archief van de Korfbalvereniging Fides Pacta (1911-1995). Het gaat om stukken vanaf 1925. Voor de geschiedenis van Fluks tussen 1911 en 1920: *Gedenkboekje uitgegeven ter gelegenheid van het derde lustrum der Leidsche Korfbalclub Fluks 1911-1926; 50 Jaar Fluks* (Leiden 1961) 15-18 en Van Gent, ‘Vitesse’, 137-140.

10 *Leidsch Dagblad*, 21 februari 1912, 6 (vestiging); Idem, 13 oktober 1913, 6 (benoeming); *Korfbal*, 14 februari 1912, 4 (aanmelding bij Fluks).

11 F.A. van Zimmeren, ‘Zo ging het vroeger’ in: *50 Jaar Fluks*, 36-41, aldaar 36.

12 M.A. Ragut, ‘Een oud lid aan het woord’ in: *Jubileum-nummer uitgegeven bij de herdenking van het 45-jarig bestaan van Fluks* (Leiden 1956) 12-13.

13 G.J.M. Vorst-Hocks, ‘Uit de tijd van lange rokken’ in: *50 Jaar Fluks*, 36-41, aldaar 36.

14 J.P. Mazure, ‘De verdere ontwikkeling van de korfbalsport (1915-1940)’ in: *Dat is korfbal*, 35-58, met name 51-52.

15 *Korfbal*, 17 april 1918, 1 (overzicht prestaties); Mazure, ‘Korfbal van openluchtspel’, 33-34.

16 KNKV: Vademecum. Historisch overzicht: 20 juni 1908.

17 Biografische gegevens in https://nl.wikipedia.org/wiki/Frits_van_Tuyll_van_Serooskerken. Vergelijk NOC in 1907-1912 in <https://sportgeschiedenis.nl/olympische-spelen/nederlands-olympisch-comit-werd-al-in-1907-opgericht/>.

18 *De Telegraaf*, 13 januari 1911, 5. *Algemeen Handelsblad*, 21 maart 1911, 5 en Idem, 30 maart 1911, 5. De Coubertin gaf in het Academieggebouw in Leiden een lezing voor studenten over de Olympische Spelen. De lokale pers heeft er niets over geschreven.

19 *Korfbal*, 22 maart 1911, 1-2 (aankondiging) en Idem, 5 april 1911, 1 (ver-

slag). DEV en DTV waren verbonden aan De Eerste Vijfjarige en De Tweede Vijfjarige, twee middelbare scholen; Van Gent, ‘Sportbonden’.

20 *Algemeen Handelsblad*, 29 mei 1911, 4; *Korfbal*, 14 juni 1911, 2-3.

21 KNKV: Vademecum. Historisch overzicht: 11 september 1912.

22 *Korfbal*, 3 september 1913, 1.

23 *Leidsch Dagblad*, 7 april 1919, 5 (toewijzing); *Korfbal*, 24 september 1919, 1.

24 *Korfbal*, 10 maart 1920, 1, afgedrukt in Anthony Th. Bijkerk, ‘Korfbal at the Olympic Games’ in: *Citius, Altius, Fortius. The ISOH Journal* 2-2 (May 1994) 20-23, aldaar 20.

25 *Korfbal*, 17 december 1919, 1 en 3.

26 *Korfbal*, 25 augustus 1920, 1.

27 *Leidsch Dagblad*, 23 april 1920, 7. In 1919 was Schilthuizen, lid van Fluks, verslaggever van het Leidsch Dagblad; *Korfbal*, 5 februari 1919, 2. Het ligt voor de hand dat hij dat in 1920 ook nog was. A. Ballego was de broer van A.S. Ballego die in het Leids twaalfstal zou spelen.

28 *Gedenkboekje derde lustrum der Leidsche Korfbalclub Fluks 1911-1926*, 10.

29 *Leidsche Courant*, 2 juli 1920, 3 (selecties); *Leidsch Dagblad*, 5 juli 1920, 5-6 (commentaar). De officiële selecties werden pas gepubliceerd in *Korfbal*, 21 juli 1920, 1.

30 J.G. Nysingh (Vitesse) en F. Schilthuizen Jr. (Fluks) werden vervangen door M. Ragut en G. de Mey; *Leidsch Dagblad*, 12 juli 1920, 6. H.J. van Ginkel (Vitesse) door J. Buys; Idem, 16 augustus 1920, 5. A. Udo de Haes (Vitesse) door A. van Noort; Idem, 17 augustus 1920, 2.

31 *Leidsch Dagblad*, 30 juli 1920, 2.

32 *Leidsch Dagblad*, 9 augustus 1920, 2.

33 Het wedstrijdverslag is gebaseerd op *Leidsch Dagblad*, 11 augustus 1920, 6 en *Algemeen sportblad*

Noord-Holland, 26 augustus 1920, 5-6. Het is aangevuld met het verslag van Wilson in *Korfbal*, 15 september 1920, 1-2. Dit verslag is deels vertaald in het Engels door Bijkerk, ‘Korfbal at the Olympic Games’, 21-23.

34 V. Vereecken, ‘Hoe ontstond de 1^e korfbalclub in België?’ in: *Korfbal. Officieel orgaan van de Amsterdamse Korfbalbond* 1 (1968) 4-5. Bewaard in het archief van het KNKV.

35 Opstelling in *Algemeen sportblad Noord-Holland*, 26 augustus 1920, 6. Aangevuld met *Korfbal*, 15 september 1920, 2. De spelling van de namen wijkt hier en daar wel af.

36 *Leidsch Dagblad*, 21 augustus 1920, 7 (voorbeknooping) en 23 au-

gustus 1920, 6 (verslag); Idem, 5 juli 1920, 5-6 (Van Nieuwenhuizen).

37 *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 23 augustus 1920, 2; *Het Vaderland*, 24 augustus 1920, 6; *Het Sportblad*, 26 augustus 1920, 9.

38 Ragut, ‘Een oud lid aan het woord’, 13. Het zou kunnen dat hij geheel op eigen gelegenheid naar Antwerpen is gegaan, maar daar is in de bronnen niets over te vinden.

39 *IXe Olympiade. Officieel gedenkboek van de Spelen der IXe Olympiade Amsterdam 1928* (Amsterdam 1930) 918-922.

40 Idem, 920; *Leidsch Dagblad*, 28 juni 1928, 10 (selectie Kaiser). *Gedenkboekje uitgegeven ter gelegen-*

heid van het 25-jarig bestaan der Leidsche Korfbal Club Vitesse 1904-1929, 51 (invalbeurt).

41 *Korfbal revue*, 9 augustus 1928, 16.

42 *Leidsch Dagblad*, 30 juni 1920, 2 (huwelijks); Idem, 13 september 1920, 2 (afscheid bij Fluks); Idem, 6 december 1920, 1 (Makassar).

43 *Leidsch Dagblad*, 6 december 1926, 4 (terug bij Fluks); Idem, 24 augustus 1964, 8 (overlijden in Ginneken).

44 KNKV: Vademecum. *Internationale. Rubriek D* 12. Hier als C.N. van Nieuwenhuyzen. *Leidsch Dagblad*, 10 mei 1926, 12-13.

45 *Leidsch Dagblad*, 6 december 1926, 4 (overzicht korfbalcarrière).

Opening van speeltuin Noorderkwartier in 1932 (detail). Fotograaf onbekend. Collectie speeltuin Noorderkwartier Leiden.

De eerste Leidse speeltuinen

Cor Smit

Cor Smit is Leids (stads)historicus en richt zich vooral op de sociale en economische geschiedenis van de 19de en 20ste eeuw. Hij maakte dit jaar een historische website over de geschiedenis van de Leidse speeltuinen voor de jubilerende Leidse Bond van Speeltuinen.

In november 2021 werd Leiden gekozen tot de meest speelvriendelijke gemeente van Nederland. Dat is mede te danken aan de vele speeltuinverenigingen in de stad. Bijna iedere wijk heeft wel een grote speeltuin, een omheind terrein waar kinderen onder een of andere vorm van toezicht kunnen spelen. Vrijwel allemaal worden ze via een vereniging door vrijwilligers beheerd. Dat is uniek.

Alle speeltuinen kwamen voort uit initiatieven van de bewoners zelf; de overheid volgde. In de rest van Nederland was dat ook zo, maar daar verdwenen veel speeltuinen of nam de gemeente het beheer over. In Leiden zijn er eveneens een paar verdwenen, maar twee daarvan beleefden een wederopstanding: de Doorbraak (oostelijke binnenstad) en de Speelschans (de Burgemeesters- en Professorenwijk/Rijndijkbuurt). De speeltuin-gedachte leeft in Leiden. Nog steeds.

Vier van de huidige verenigingen stonden aan de basis van de Leidse speeltuinbeweging: Zuiderkwartier, Westerkwartier, Noorderkwartier en Oosterkwartier. Ze stammen uit de tweede helft van de jaren twintig van de vorige eeuw en zijn te vinden in wat inder-

tijd de belangrijkste nieuwe arbeiderswijken waren. Zij formuleerden de doelstellingen en werkwijze, zeg maar: een programma, dat na de Tweede Wereldoorlog breed navolging kreeg.

Dit artikel gaat over het ontstaan van de Leidse speeltuinbeweging vóór de oorlog en de voorgeschiedenis daarvan. Van belang is de kijk op kinderen. Concreter: de zorgen die men zich over hen maakte, vooral over arbeiderskinderen.

Zorgen om en over kinderen

In de negentiende eeuw groeide de aandacht voor de jeugd gestaag. Het is niet zo dat 'het kind' en 'de kindertijd' in de negentiende eeuw zijn 'uitgevonden'. Wel veranderde de benadering van kinderen en de invulling van de kindertijd.

Dat is onder meer te zien bij de ontwikkeling van kinderarbeid en onderwijs. Na de nodige agitatie beperkte het Kinderwetje van 1874 de industriële kinderarbeid. Latere arbeidswetgeving drong de plaats van arbeid in de kindertijd verder terug, hoewel kinderarbeid zeker niet verdween.¹ Tegelijkertijd

nam door de Onderwijswet van 1857 het aantal vakken en lesuren op de lagere school (basisschool) aanzienlijk toe en groeide de onderwijsdeelname. Na de invoering van het Kinderwetje gingen bijna alle Leidse kinderen tot hun twaalfde naar school en brachten daar meer tijd door dan ooit tevoren.

De veranderende benadering van kinderen komt treffend tot uiting in de wetgeving van kort na 1900. In 1901 werd de Leerplicht ingevoerd. Minstens zo belangrijk waren de Kinderwetten die in de jaren 1901-1905 tot stand kwamen. Deze brachten een apart strafrecht voor kinderen en de Kinderbescherming. Er werd gebroken met de onaantastbare ouderlijke (lees: vaderlijke) macht over het kind, ten bate van het kind én van de samenleving.

Dat brengt ons tot de wat dubbelzinnige achtergrond bij deze ontwikkelingen. De toenemende aandacht voor het kind en ‘de jeugd’ werd gedreven door twee complexen van zorg, allebei in de eerste plaats gericht op de kinderen uit de minder bedeelde lagen van de samenleving.

Aan de ene kant waren er de zorgen óm het kind: werd deze niet uitgeput, of zelfs uitgebuit? Kwamen ze niet tekort wat betreft voeding en verzorging, of hun intellectuele en morele ontwikkeling? En zelfs: hadden zij wel genoeg mogelijkheden om gewoon kind te zijn, te kunnen spelen? Dat spelen bij het kind zijn, de kindertijd, hoorde, was vanouds helder, ook al betoogden sommigen dat een kind niet vroeg genoeg aan het werk gezet kon worden.

Daarnaast – en daar niet altijd makkelijk van te onderscheiden – zijn er de zorgen

óver de kinderen. Kinderarbeid putte kinderen niet alleen uit, het leidde tot verval van waarden en normen. De zorg dat kinderen van arbeiders en armen opgroeiden tot onverantwoordelijke volwassenen leidde mede tot de bevordering van onderwijs en vorming.

Men ervoer echter ook de kinderen zélf als een dreiging. Betrof dat in het begin van de negentiende eeuw vooral opdringerig bedelende kinderen, later ging het over vandalistisch en baldadig gedrag, in veler ogen een voorportaal tot criminaliteit. De oprichting van de Leidse Kweekschool voor Zeevaart in 1855 was daar een antwoord op. Vanaf ongeveer 1860 verscheen in de Leidse kranten het woord ‘straatjeugd’ in negatieve zin. Steeds vaker berichtten de kranten over incidenten met kinderen; baldadigheid en jeugdcriminaliteit werden belangrijke thema’s. “Naar het oordeel van sommige waarnemers is de mannelijke helft van het opkomend geslacht een goed eind op weg om in een toestand van volkomen verwildering te geraken,” schreef het *Leidsch Dagblad* in 1889. De schrijver zelf was overigens van mening dat dit idee van alle tijden was.²

Buitenspelen

De botsing tussen de volwassenen en die lastige jeugd speelde zich (net als nu) vooral af in de openbare ruimte, het speelterrein bij uitstek. Dat was op zich niets nieuws. Middeleeuwse bronnen getuigen daar al van.³ Klagen over ‘de jeugd van tegenwoordig’ is een zeer oud fenomeen, zeker in een meer stedelijke context. We concentreren ons op het eind van de negentiende eeuw: toen

Kinderen met poppenwagen in het Klooster (deel van De Camp), met links schapenvachten op droogrekken, ca. 1900. Fotograaf onbekend. Uit de verzameling van Henri Obreen. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, PV_PBK0523.

werd voor het eerst gesproken over aparte speelterreinen.

Vanaf 1875 werd de kindertijd weliswaar sterk bepaald door de schoolgang, dat betrof slechts 25 à 30 uur per week. Daarbuiten hadden veel kinderen vaak een klein baantje of zij hielpen de ouders in het huishouden (meisjes) of bij thuiswerk (bonen doppen). Met 12 jaar, vanaf 1911 met 13 en na 1920 met 14 jaar, moesten ze aan het werk. Die werktijd werd wel korter, van ooit twaalf uur per dag tot acht uur na de Eerste Wereldoorlog. Buiten school en werk was er al met al nog tijd voor andere zaken; bijvoorbeeld om te spelen of om rond te hangen.

Armere kinderen speelden vooral buiten. Zij hadden ook weinig andere mogelijkheden.

De arbeiderswoningen waren immers klein. Men deed binnen wel kaart- en bordspelen, maar als het weer het even toeliet, ging men naar buiten. In de steeg, het straatje of op de gracht speelden ze met eenvoudig, vaak zelfgemaakt speelgoed – een lappenpop, een bal, tol of hoepel of wat voor handen was. Aan de waterkant waren de walstoepen ideale speelplekken, zij het niet zonder risico. Meisjes bleven doorgaans relatief dicht bij het ouderlijk huis, mede omdat zij vaak op de kleintjes moesten passen. Jongens struinden vaak in groepen grotere delen van de stad af.⁴

Het kinderspel ging naadloos over in overlevingsstrategieën: boodschappen of andere klusjes doen, peuken rapen, broodkruimels

Zicht op de Witte Singel bij de Neksluis (detail), glasnegatief. De schommels staan in de 'Kinderspeeltuin met Melkinrigting', die hier lag tussen 1887 en 1902. Foto: Jan Goeldeljee. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, PV_GN005875.

verzamelen, steenkooltjes opvissen, of drijvend fruit, en natuurlijk het bij gelegenheid jatten daarvan.⁵ Dat laatste was, met alle streken die zij uithaalden, de grote en kleine vernielingen die zij en passant aanrichtten, het spelen met vuur en het gooien met stenen of sneeuwballen, een groeiende bron van ergernis voor de gegoede burger. En naarmate de kinderen ouder waren, werd de ergernis ook meer door verontrusting of angst gekleurd.⁶

Men probeerde de vrije tijd van kinderen op verantwoorde wijze in te vullen via onderwijs- en vormingsactiviteiten. Tegelijkertijd legde men vanwege alle overlast het buitenspielen aan banden. Na eerdere discussies over vliegeren, werd het in 1897 verboden op straat het 'pinkelspel' (een spel met een

eenvoudig slaghout waarmee je een 'pinkelhoutje' moest wegslaan)⁷ en het voetbalspel te spelen.⁸

De jeugd kreeg ook praktisch gesproken steeds minder ruimte. De open ruimte in de stad werd schaarser door de groei van de bevolking en van de industrie. Het werd bovendien steeds drukker en gevaarlijker op straat, met nieuwe transportmiddelen, zoals de tram. Tegelijkertijd groeide door de daling van de kindersterfte het aantal kinderen enorm.

In 1881 maakte de schrijver van een ingezonden brief zich hier grote zorgen over. Hij betreurde het dat velen het spelen op straat negatief benaderden, terwijl niemand dat vroeger afkeurde. Hij riep op openbare speeltuinen in te richten.⁹

Gezicht op het Noordeindeplein met reclamebord voor speel- en theetuin Oud Hortuszicht (detail), 1900-1906, glasnegatief. Foto: Jan Goeldeljee. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, PV_GN006089.

Commerciële initiatieven

Zes jaar later, in 1887, werd de eerste speeltuin gerealiseerd. Het was geen openbare speeltuin en evenmin een ideëel initiatief. De initiatiefnemer was de Bouwmaatschappij Vreewijk NV, die vanaf 1881-1883 een nieuwe wijk voor de betere middenklasse ontwikkelde buiten de Witte Singel. Heel vlot vorderde dat niet. De Bouwmaatschappij besloot daarom op een braakliggend terreintje aan de Witte Singel een "Kinderspeeltuin met Melkinrigting" te beginnen. Kinderen onder

de 15 jaar konden hier spelen, mits begeleid door een volwassene. De entree kostte 10 cent. Daarvoor kreeg men ook een glas "goede, zuivere en vette" melk.

Het *Leidsch Dagblad* reageerde enthousiast op de opening van deze speeltuin, vooral omdat zo "het schoone plantsoen van de vroegere buitenplaats 'Vreewijk' [...] aan de schendende hand van de wilde straatjeugd [werd] onttrokken".¹⁰ In 1902 werd de speeltuin opgeheven om plaats te maken voor herenhuizen.

Een paar jaar later, in 1905, verscheen er een nieuwe speeltuin aan de Witte Singel, wederom een commercieel initiatief: de Thee- en Speeltuin Oud Hortuszicht van de familie Van Ingen Schenau. Deze ontwikkelde zich tot een zeer populaire uitspanning, waarheen zelfs van buiten Leiden uitstapjes werden georganiseerd. Oud Hortuszicht sloot in 1959. Ter plekke ligt tegenwoordig een goed voorziene, gemeentelijke openbare speeltuin.

Hetzelfde jaar dat Oud Hortuszicht opende, was er nog een initiatief om speeltuinen te realiseren, dit keer uit ideëel oogmerk. De Vereniging Volksspeeltuinen werd opgericht. Deze is de directe voorloper van de uiteindelijke Leidse speeltuinbeweging, maar dan wel met een andere sociale achtergrond.

De Vereniging Volksspeeltuinen

De Vereniging Volksspeeltuinen werd op 1 februari 1905 opgericht. Ze kwam voort uit de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. De initiatiefnemers waren enige dames en heren uit de gegoede burgerij, zoals mr. P.E. Briët, mej. Dora Coebergh, mevr. A. Lorentz-Kaiser

Aankondiging oprichtingsvergadering Vereeniging Volksspeeltuinen, Leidsch Dagblad, 30 januari 1905, p. 4.

en W.C. Mulder. De laatste, die optrad als penningmeester, lijkt de drijvende kracht te zijn geweest achter de Vereeniging. Het liberale gemeenteraadslid A. van der Elst werd de eerste voorzitter.

Het doel van de vereniging was “de leerlingen der scholen voor on- en minvermogenen van alle gezindten binnen Leiden, de gelegenheid te geven zich onder leiding en toezicht te vermaken met en zich te oefenen in eenvoudige spelen.”¹¹ Geld hoefde geen beletsel te zijn om lid te worden: de financiële bijdrage was vrijwillig.

De Vereeniging stelde zich nadrukkelijk een opvoedende taak. Het spelen zou daarom gebeuren onder toezicht en begeleiding

van enige jongedames uit de betere kringen, vaak dochters van bestuursleden. Een aantal initiatiefnemers zat ook in de door de Kinderwetten ingestelde Voogdijraad (later: Raad van de Kinderbescherming). Hun betrokkenheid met de jeugd strekte dus verder dan enkel het kinderspel en paste volledig in de ontwikkeling van toenemende bemoeienis met de jeugd vanuit de zorgen om én over kinderen.

De Leidse vereniging was niet de eerste in Nederland. Die was in 1900 opgericht door de Amsterdamse scheepstimmerman U.J. Klaren, in 1902 resulterend in de opening van de eerste ideële speeltuin, de Oosterspeeltuin.¹² Onduidelijk is of dit initiatief de Leidenaren inspireerde – het speeltuinwerk uit kringen van de arbeidersbeweging zoals dat van ‘vader Klaren’ is eerder een tegenhanger van het onder de gegoede burgerij populaire Toynbee- en Volkshuiswerk¹³ – maar het idee van een speeltuinvereniging kwam in ieder geval niet uit de lucht vallen.

De Vereeniging Volksspeeltuinen klop- te aan bij de gemeente voor een terrein en subsidie. Zij stelde dat de gemeente eigenlijk een morele verantwoordelijkheid had, omdat zij eerder de mogelijkheden om op straat te spelen beperkt had. De meerderheid van de gemeenteraad vond dat niet, maar ging wel akkoord met een subsidie van 250 (later 300) gulden per jaar en de (tijdelijke) verhuur van een deel van het Raamland bij de Hoge Rijn- dijk aan Volksspeeltuinen.¹⁴ Van een eigen, vast terrein was dus geen sprake. Wel kreeg Volksspeeltuinen toestemming er enige houten bouwsels neer te zetten als kleedruimte.

Eind 1911 kwam aan de huur van het Raam-

land definitief een einde.¹⁵ Het terrein was nodig voor de nieuwbouw voor het Militaire Invalidenhuis en de HBS. In 1912 maakte men alleen gebruik van de speelplaatsen van de scholen aan de Kraaierstraat en de Langebrug, waarover men sinds 1911 op de woensdagmiddag kon beschikken. Vanaf 1913 kon Volksspeeltuinen terecht op het sportterrein dat de Nederlandsche Bond voor Lichamelijke Opvoeding (NBLO) van de gemeente huurde, aan de Zoeterwoudsesingel (nu het terrein van korfbalvereniging Trigon). Daarnaast beschikte Volksspeeltuinen sinds 1906 over kweektuintjes voor kinderen aan de Cronesteijkade, achter de woning van W.C. Mulder.¹⁶

Van kinderspelen tot lichamelijke oefening

De speeltuin van de Vereeniging had geen grote speelwerktuigen. Het spelmateriaal bestond uit hoepels, tonnen, stelten, een zandbak en misschien een eenvoudige wip. De nadruk lag op het samen doen van kinderspelen, bijvoorbeeld balspelen. Maar geen voetbal, dat vond men minder geschikt. Het was beter andere sporten aan te bieden, zoals het in 1902 in Nederland bedachte korfbal.

Bij de start stelden de oprichters vast dat hun initiatief voorzag in een grote behoefte. Niet alle kinderen waren even enthousiast. “Ondeugende kinderen”, vertelde het eerste Jaarverslag uit 1907, hadden er snel genoeg van. “Op een van de eerste dagen na de opening is een troep halfvolwassen fabriekskinderen het land binnengedrongen en heeft daar alles kort en klein gesla-

gen.” Dit is echter de enige vermelding van een dergelijk incident. Een verslag uit 1914 meldt dat “van onhebbelijk gedrag [...] weinig of niets te bespeuren” was. In datzelfde (kranten)verslag werd nadrukkelijk een Rotterdamse politiecommissaris aangehaald, die stelde dat het vermeederen van speeltuinen het “eenige middel tegen baldadigheid op straat” is.¹⁷

De speeltuin had geen algemene opeeningstijden, maar specifieke speeltijden. Pas vanaf 1913 was ze ook in de zomervakantie open. Er kwamen gemiddeld 100 tot 130 kinderen per speeltijd, maar dat schommelde nogal sterk. De kinderen moesten regelmatig bijverdienen; meisjes door thuis groenten schoon te maken voor de conservenfabrieken; jongens gingen bollen pellen.

De verhuizing naar de Zoeterwoudsesingel werd op zich positief ervaren. Het terrein was beter geschikt en lag minder in een uithoek. Probleem was dat de gemeente het ook voor andere doeleinden gebruikte, in 1913 bijvoorbeeld voor een circus. Na afloop lag het terrein er hopeloos bij. Sport- en speelterreinen waren duidelijk een sluitpost van het gemeentelijk beleid.

In de eerste jaren na 1913 was Volksspeeltuinen optimistisch over uitbreiding. Maar de mogelijkheden verdampten. De NH Diaconie wees een verzoek af om het veld bij haar woningen in de Verversbuurt te mogen gebruiken. Een toegezegd terrein bij de Kooilaan voldeed niet omdat daar geen toezicht mogelijk was.

Na 1916 zijn er geen Jaarverslagen van de Vereeniging Volksspeeltuinen meer bewaard gebleven. Ook de berichtgeving in de kran-

Aankondiging van zwemwedstrijden door de Nederlandsche Bond van Lichamelijke Opvoeding (NBLO) en de Volksspeeltuinen, Leidsch Dagblad, 8 juli 1922, p. 4.

ten werd minder. Sloop de teleurstelling langzaam binnen? Speelde de verslechterende gezondheid en uiteindelijk het overlijden van W.C. Mulder een rol? Of verschoof de aandacht van spel naar sport?

In ieder geval fuseerde Volksspeeltuinen in 1922 met de afdeling Leiden van de NBLO. Ze zou als onderafdeling daarvan blijven bestaan tot het midden van de jaren dertig: een laatste (kranten)bericht dateert uit 1935.¹⁸ De weinige berichten over Volksspeeltuinen na 1922 hebben bijna uitsluitend te maken met buitensport, zoals korfbal en zwemmen. Ook verzorgde men nog cursussen voor spelvaarders.

De nieuwe arbeiderswijken

Het idee speciale speelterreinen voor de jeugd te realiseren, werd opgepakt in de nieuwe arbeiderswijken die vanaf de Eerste Wereldoorlog buiten de singels verschenen. Op 17 september 1926 werd de Buurt- en Speeltuinvereniging Zuiderkwartier opgericht door leden van de (christelijke) woningbouwvereniging Ons Doel – ze gold ook lang als een onderafdeling daarvan. In 1927 volgde Noorderkwartier, een jaar later Westerkwartier en in 1929 Oosterkwartier. Ook deze drie kwamen voort uit leden-bewoners van woningbouwverenigingen, namelijk Ons Belang (neutraal) en De Eendracht (socialistisch). Al deze woningbouwverenigingen waren zelforganisaties van arbeiders en woningzoekenden, geen corporaties die vanuit de elite of de overheid waren opgezet.¹⁹

Deze initiatieven kwamen niet uit de lucht vallen. Al in 1921 vroeg De Eendracht samen met de Bond voor Nederlandse Onderwijzers om een speelplaats bij het Kooipark. Opvallend, want in het Kooipark was in speelruimte al voorzien via twee zandbakken. Voor de gemeente genoeg reden het verzoek af te wijzen. Maar De Eendracht vond zandbakken onvoldoende en constateerde verbitterd dat de “Heren op het stadhuis nog geen besef [hebben] van de invloed op het komend geslacht van de wijze waarop de jeugd zich buiten de woning vermaakt en opgevoed wordt”.²⁰ Ook een zandbak in de Meidoornstraat stuitte op bezwaren van de bewoners.²¹ Zandbakken waren onvoldoende (en ongeschikt).

De bewoners van de buurten die door de zelforganisaties onder de woningbouwverenigingen waren gebouwd, verschilden

Kinderen op de bok bij de melkboer in de Lindestraat, tussen 1925-1935. Op de achtergrond de woningen die hier in 1925 door woningbouwcorporatie Ons Doel waren gebouwd. Fotografie onbekend. Particuliere collectie.

van de mensen die achterbleven in de volkswijken in de binnenstad, of degenen die bij de andere corporaties huurden.²² Zij waren in doorsnee hoger geschoold en werden beter betaald. Het waren veelal bewuste arbeiders, georganiseerd in politieke partijen en vakorganisaties. Zij hechtten ook meer waarde aan onderwijs en hadden andere, modernere opvattingen over opvoeding.²³ Daarnaast namen zij afstand van het door armoede bepaalde ‘straatleven’ in de oude volkswijken en profileerden zij zich als ‘nette’ burgers. Zij wilden weliswaar meer (speel)ruimte voor hun kinderen, maar ergerden zich er tegelijkertijd aan, dat die al spelend de gazons en perken in hun nieuwe buurt

beschadigden.²⁴ In plaats van zandbakken wilde men goed voorziene speeltuinen, waar de jeugd onder toezicht en begeleiding kon spelen én opgevoed werd. Vermaak en opvoeding gecombineerd, zoals De Eendracht al had geformuleerd. Zo kon de jeugd spelen zonder bedreigd te worden door “baldadigheid, straatschenderij en verkeersgevaar”.²⁵

Propagandist Karel West en de woningbouwverenigingen

In september 1926 kregen deze opvattingen over spelen en opvoeding voor het eerst een georganiseerde vorm met de oprichting van Zuiderkwartier. Karel West (1889-1964), voorzitter van Ons Doel, werd al snel de secre-

taris. Hij was de belangrijkste propagandist voor het speeltuinwerk in Leiden.

West was een geboren Leidenaar, maar verhuisde als jongeman via Den Haag naar Amsterdam. Daar trouwde hij in 1916. In 1922 keerde hij naar Leiden terug, waar hij keurmeester werd bij de Keuringsdienst van Waren. In Amsterdam maakte hij kennis met het door ‘vader’ Klaren opgezette speeltuinwerk. In de vele propagandapraatjes die West hield, refereerde hij dan ook voortdurend aan wat er in Amsterdam al gerealiseerd was.

Dat deed West op 27 september 1927 op een door de woningbouwvereniging Ons Belang belegde vergadering, die het doel had een buurt- (en speeltuin)vereniging op te richten in het Noorderkwartier, hetgeen geschiedde.²⁶ P.J. Pont, secretaris van Ons Belang, werd voorzitter. Ons Belang bouwde ook in het Haagwegkwartier. Op 6 november 1928 werd in een zaal op het Rapenburg een buurt- en speeltuinvergadering voor die wijk opgericht, Westerkwartier, wederom na een inleiding door West.²⁷ Ook de eerste voorzitter daarvan, J. van den Bos, was bestuurslid van Ons Belang. West was eveneens de inleider op de bijeenkomst van Kooibewoners op 28 augustus 1929, waar de buurt- en speeltuinvereniging Oosterkwartier²⁸ werd opgericht. Eendracht-secretaris W.F. Smit werd secretaris.

Het speeltuinwerk was onderwerp van een van de drie lezingen die de Federatie van Woningbouwverenigingen in 1929 organiseerde. De inleiding werd verzorgd door J. du Bois, voorzitter van de Amsterdamse Bond van Speeltuinverenigingen. Federatievoorzitter J. van den Bos – inderdaad de

voorzitter van Westerkwartier – stelde dat het speeltuinwerk voor de woningbouwverenigingen van veel belang was, en dat speeltuin- en woningbouwvereniging elkaar konden steunen. Inleider Du Bois betoogde dat het kind door het moderne stadsverkeer niet meer vrij kon spelen, terwijl dat toch een levensbehoefte was, even nodig als eten en drinken. “Baldadigheid en tuchteloosheid traden er voor in de plaats, want de jeugd wil zich nu eenmaal uiten.” “Geef het kind, naast school en huis zijn speelplaats, waar ‘t hart naar hunkert en de ziel behoefte aan heeft!” riep hij uit. Een applaus volgde.²⁹ De mannen van de woningbouwverenigingen waren het er helemaal mee eens.

Zo ontstonden tussen 1926 en 1929 de eerste echte speeltuinverenigingen in Leiden. Alle wijken waar op grotere schaal door zelforganisatie-woningbouwverenigingen werd gebouwd, hadden nu een speeltuinvereniging, behalve de Zeeheldenbuurt. Daar bestond al sinds 1923 een succesvolle buurtvereniging die veel kinderactiviteiten organiseerde, zonder direct een speeltuin na te streven.³⁰

Woningbouwvereniging De Tuinstadwijk (neutraal/socialistisch) was niet betrokken geweest bij de oprichting van Zuiderkwartier. Al spoedig doneerde deze echter een vaste jaarlijkse bijdrage aan de speeltuinvereniging, net als de andere woningbouw-zelforganisaties.

Dat de eerste speeltuinen voortkwamen uit woningbouwverenigingen, wil overigens niet zeggen dat ze zich alleen richtten op de leden daarvan. Ze waren niet voor niets ook buurtverenigingen en wilden alle buurtbewoners bij hun werk betrekken.

Het programma van de nieuwe speeltuinbeweging

Op 1 september 1928 verscheen in de Leidse kranten een ingezonden brief van buurt- en speeltuinvereniging Zuiderkwartier. Daarin zette deze uiteen wat ze wilde bereiken, en waarom. De brief bevatte eigenlijk het programma van de nieuwe speeltuinbeweging.

Bij de “bestaansrede” legde men de nadruk op de zorgen over de jeugd. De vereniging was “de belichaming van een complex van gedachten, werkzaam te willen zijn voor de jeugd, waar gezin en school mochten tekort schieten, hierdoor paal en perk te stellen aan de bandeloosheid en baldadigheid der jeugd”.

Daarna volgden de concrete doelen. De eerste, “de kern”, was een behoorlijk, afgesloten en goed verzorgd speelterrein – uiteraard zo dicht mogelijk bij de grote arbeiderscomplexen – voorzien van spelmateriaal, waar zowel de “kleinere als grotere” jeugd “steeds onder leiding wordt beziggehouden”. Daarnaast wilde men cursussen opzetten “waar belangstelling wordt aangekweekt voor muziek, zang, huisvlijt, goede sport enz.,” natuurlijk ook onder bevoegde leiding. Tekenend mag zijn dat daaraan werd toegevoegd dat de (bege)leiders “uit de arbeidersbevolking zullen moeten worden gevormd.” Met deze klassenbewuste opmerking zette de nieuwe speeltuinbeweging zich impliciet af tegen de oude Vereeniging Volksspeeltuinen.

Ten slotte wilde men gelegenheid geven tot “ontspanning onder behoorlijk toezicht”, onder meer door het organiseren van een “vacantie-kinderfeest, St. Nicolaasfeest, Turnfeest”.

Het ging kortom niet alleen om het inrichten van een speeltuin, maar om een breed scala aan activiteiten, zowel gericht op plezier en ontspanning, als op vorming en opvoeding, en niet alleen voor jonge kinderen, maar ook voor de oudere jeugd.

Op zoek naar een terrein en middelen

Eerst moest men aan een geschikt terrein zien te komen. De verenigingen hadden wel eigen inkomsten uit lidmaatschapsgelden en inzamelingsacties, maar dat was absoluut niet genoeg. Daarom riep men de hulp in van het stadsbestuur.

Het oog van Zuiderkwartier was gevallen op een deel van Zuiderzicht, ooit een buitenplaats, later een bollenkwekerij, op de hoek van de huidige Lammenschansweg en Zoeterwoudsesingel. Het terrein stond ook op het verlanglijstje van de Leidse woningbouwverenigingen als bouwlocatie. Het Leidse stadsbestuur negeerde beide wensen en gunde de grond aan een particuliere projectontwikkelaar. De corporaties en de speeltuinvereniging waren woedend.

Het College van B en W toonde zich verder niet erg enthousiast. Het sociaaldemocratische raadslid C.P. Braggaar-de Does pleitte voor een positieve reactie op de verzoeken van Zuider- en Noorderkwartier “in het belang van het opgroeiend geslacht in de volksklasse.”³¹ Het College vond echter dat de realisatie moest worden overgelaten aan het particulier initiatief, al sloot het enige steun niet uit.³²

Het zag er even naar uit dat Westerkwartier als eerste haar doel kon realiseren. Men

kon, zonder gemeentelijke steun, van een particulier een terrein huren in het verlengde van de Nicolaas Beetsstraat achter de De Genestetstraat. Een voorlopige oplossing, benadrukte Westerkwartier. Op 22 juni 1929 werd dit terrein feestelijk in gebruik genomen. Het plezier bleek van erg korte duur: de eigenaar zegde al snel de huur weer op.³³

In afwachting van de realisatie van een echte speeltuin, organiseerden de verenigingen andere activiteiten. Al direct na hun oprichting organiseerden Zuiderkwartier en Noorderkwartier Sinterklaasfeesten in De Graanbeurs op de Nieuwe Rijn, welwillend hiervoor afgestaan door de eigenaar. Buurtwinkeliers en bakkerijen deden een duit in het zakje.³⁴ Voor het tweede Sinterklaasfeest van Zuiderkwartier was De Graanbeurs al te klein: 400 kinderen bezochten het feest in Odeon.

Ook 's zomers liet men zich niet onbetuigd. Zo organiseerde Zuiderkwartier op 15 augustus 1927 een vakantie-uitstapje voor 150 kinderen naar Oud Hortuszicht.³⁵ In juni 1928 deed men dat met maar liefst 450 kinderen; in augustus ging men bovendien met 300 kinderen met de tram naar Haarlem en Zandvoort.³⁶ Noorderkwartier bood die zomer hetzelfde: eerst een “tuinfeest” in Oud Hortuszicht, later een uitstapje richting Haarlem en Overveen.³⁷ Bij de uitstapjes naar Oud Hortuszicht gingen de kinderen er in optocht heen, begeleid door muziekkorpsen als Werkmans Wilskracht en Nieuw Leven. Er werd met vlaggen gezwaaid en er werd ranja gedronken. Dat steeds meer kinderen deelnamen aan deze uitstapjes, laat zien dat de verenigingen aansloegen.

Daarnaast organiseerden de verenigingen minstens één keer per jaar een propaganda-avond. Zo'n avond had een officieel gedeelte met toespraken, maar het waren ook grote, gezellige feesten. Er waren optredens van zangers en voordrachtskunstenaars en er werd volop gedanst, vaak op de tonen van jazzmuziek. Hoewel de avonden bedoeld waren om de ideeën uit te dragen en de betrokkenheid van de leden te versterken, waren het tegelijkertijd gewoon buurtfeesten. Alleen was er in de buurt geen geschikte zaal, dus huurde men die in de binnenstad, bij Prediker, De Graanbeurs, L'Union, Odeon of de Stads(gehoor)zaal.

De gemeente besluit tot steun

De onderhandelingen tussen de speeltuinverenigingen en de gemeente leidden in 1930 tot de eerste resultaten. In januari van dat jaar bleek B en W bereid middelen en grond beschikbaar te stellen aan Zuiderkwartier.

Braggaar-de Does hield daarop in de gemeenteraad een vurig pleidooi voor meer speeltuinen, die de gedachtewereld achter de speeltuinbeweging goed illustreert. Spelen was voor kinderen “een levensbehoefte”, maar de straat leende zich daar niet meer voor door het “toenemend snelverkeer”. De woning was evenmin geschikt, want moeder had het druk met huishoudelijke werkzaamheden en vader was naar werk, zodat niemand het kind kon bezighouden. En eigenlijk was de woning te klein. Op straat dreigde niet alleen het verkeer, de kinderen gingen uit verveling over tot baldadigheid. Het grote nut van speeltuinen was dat de kinderen er onder goede leiding gemeenschappelijk

Speeltuin het Oosterkwartier met portiersloge, zandbak, glijbaan en schommels. Links op de voorgrond een deel van het korfbalveld dat deel uitmaakte van de speeltuin. Detail van foto door Hendrik Jonker, 1934. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, PV_GN006711.

leerden spelen, waarvan “een opvoedkundige kracht uitgaat en waardoor verdraagzaamheid en gemeenschapszin worden aangekweekt.” Er werd liefde voor de natuur aangekweekt en de kinderen werden van de straat gehouden. Zo ging men baldadigheid en vernielzucht tegen.³⁸

Wethouder J. Splinter Gz. (CHU) antwoordde dat hij heel goed wist wat de bezwaren van het op straat spelen waren, dat men met Zuiderkwartier nu zo goed als rond was en dat met Westerkwartier onderhandeld werd. Helemaal op de hoogte van het speeltuinwerk leek hij niet, maar hij stelde zich bereidwillig op. Het College was weliswaar nog steeds van mening dat het particulier initiatief

zichzelf moest redden, maar zag het algemene belang: vermindering van baldadigheid en straatschenderij, de verheffing van de moraliteit en de gezondheidstoestand.³⁹

De gemeente was daarom bereid een terrein aan Zuiderkwartier ter beschikking te stellen bij de Seringenstraat en dat geschikt te maken. Dat laatste wilde zeggen dat de gemeente het zou egaliseren en afrasteren en voorzien van een stenen portiersloge, toiletten voor jongens en meisjes, een afdakje waar de kinderen bij regen konden schuilen en de onvermijdelijke zandbak. Bij elkaar kostte dat ruim 13.000 gulden.

Zuiderkwartier moest dan zelf zorgen voor de aanschaf, plaatsing en onderhoud van de

speelwerktuigen en de exploitatie van het geheel. Daarvan, en van het gebruik op zich, moest men wel verantwoording afleggen aan de gemeente. De gemeente wilde ook gratis kunnen beschikken over het terrein voor feesten en tentoonstellingen, en voor sport- en spel oefeningen van de lagere scholen.

Een opvallende kleine bepaling: het voetbalspel was verboden – en dat terwijl Zuiderkwartier een voetbal-onderafdeling had!

Belangrijker was dat de speeltuin in beginsel toegankelijk moest zijn voor alle Leidse kinderen. Men vond het niet terecht zoveel gemeenschapsgeld te stoppen in een voorziening die alleen toegankelijk was voor leden. Punt was dat het wel aantrekkelijk moest blijven om lid te worden. De suggestie van Splinters partijgenoot (en Ons Doel-bestuurslid) A. van Rosmalen om het via het entreegeld financieel aantrekkelijk te maken om lid te worden, werd niet weersproken door de wethouder.⁴⁰ En zo werd het geregeld.

De gemeenteraad ging op 19 mei 1930 unaniem akkoord met het voorstel. De overeenkomst met Zuiderkwartier stond model voor de overeenkomsten die de gemeente afsloot met de andere drie verenigingen. Reeds op 27 juni 1930 passeerde de overeenkomst met Westerkwartier de raad. In oktober 1931 volgde die met Noorderkwartier, in februari 1932 die met Oosterkwartier. Alleen de inrichtingskosten verschilden. Dat had consequenties, bleek snel.

De speeltuinen gaan open

Niet Zuiderkwartier ging als eerste speeltuin open, maar Westerkwartier, op 25 juni 1931. Het scheelde niet veel: Zuiderkwartier open-

de nog dezelfde week, op 27 juni. “Twee tuinen in één week in één stad, betekent een unicum”, constateerde Karel West bij de opening van Westerkwartier.⁴¹

De opening van Westerkwartier was op een donderdagavond. Zo'n zestig kinderen hadden zich om 19:00 uur verzameld op het terrein van Kweekschool voor Zeevaart aan het Noordeinde, gekleed in groen-witte pakjes. Vandaar marcheerden ze onder begeleiding van Werkmans Wilskracht naar het speelterrein dat tegenover de houthandel van Noordman lag. Daar waren toespraken van voorzitter C.F. Lardee en Karel West, voor een gehoor van belangstellenden met onder meer Braggaar-de Does, ambtenaren van Gemeentewerken, de directrice van het Volkshuis en afgevaardigden van de NBLO en de zusterverenigingen. De afwezigheid (met bericht van verhindering) van het College van B en W viel duidelijk niet goed.

Na de toespraken knipte Karel West het lint door van de ingang, waarna de aanwezigen zich via een smal weggetje naar het eigenlijke speelterrein begaven. Na een versnapering kon daar volop gespeeld worden door de aanwezige kinderen. De speelwerktuigen – waaronder een rodelbaan – waren grotendeels door de bestuursleden van Westerkwartier zelf vervaardigd. Een mooi voorbeeld, stelde West, van het devies van de speeltuinbeweging: “Met de ouders voor de kinderen.”⁴²

Het gemis van B en W werd twee dagen later ruimschoots gecompenseerd bij de opening van Zuiderkwartier bij de Seringenstraat, ingang Anjelierstraat. Nu waren ook burgemeester A. van de Sande Bakhuyzen en wet-

Opening van speeltuin Noorderkwartier in 1932. Fotograaf onbekend. Collectie speeltuin Noorderkwartier Leiden.

houder T.S. Goslinga (ARP) van de partij. De burgemeester benadrukte in zijn toespraak “het belang van het kind”. “Door dezen nieuwe speeltuin wordt het kind van de straat afgehaald en kan het toch van de buitenlucht genieten.”⁴³ Vervolgens knipte hij een lint door waardoor de schommels in werking werden gezet. Er volgde nog een hele rij sprekers. De kinderen werden ongeduldig. “Terwijl aan de genoodigden ververschingen werden aangeboden, werden daarna door de kinderen de toestellen stormenderhand veroverd.”

De volgende speeltuin volgde iets meer dan een jaar later. Op 16 juli 1932 vond de

officiële, feestelijke opening plaats van speeltuin Noorderkwartier aan de Anna van Saksenstraat, natuurlijk weer met de gebruikelijke hoogwaardigheidsbekleders en vertegenwoordigers van woningbouwverenigingen en zusterorganisaties. Karel West werd speciaal in het zonnetje gezet.⁴⁴ Wethouder Splinter verrichtte als locoburgemeester de openingshandeling, waarna de kinderen bezit namen van de speeltuin.

Op 12 november 1932 was het de beurt aan Oosterkwartier. Vanzelfsprekend ging het een en ander gepaard met dezelfde rituelen. Dit keer verrichtte wethouder Gos-

Foto's van de opening van speeltuin Zuiderkwartier, Panorama, 3 juli 1931.

linga de opening. In zijn toespraak vertelde hij dat de realisatie van deze speeltuin aan een zijden draadje had gehangen. Het krediet was bijna gestuit op geldgebrek in “deze abnormale tijd”. Met name de provincie had dwarsgelegen. Maar B en W had het nut ervan “met vasthoudendheid gepropageerd”, het hoorde tot de “onvermijdelijke werken”: “de speeltuin is een zaak van groote sociale betekenis.”⁴⁵

Er waren nu dus vier speeltuinen, ieder met een zandbak en – deels door ouders en bestuurders vervaardigde – speelwerktuigen als schommels en glijbanen. Er was ruimte om te sporten, maar voetballen mocht niet. Ze hadden toiletten en waren aangesloten op de waterleiding.

Dat laatste gold echter niet voor Westerkwartier, waar de gemeente beduidend minder geld ingestoken had. Zuiderkwartier had

Leidsche Speeltuin-Centrale

Aan onderstaande adressen kunnen de Speeltuin-leden zich opgeven voor den te volgen cursus voor Leider(ster) (onder leiding van den WelEd. Heer A. METZ, Gediplomeerd Leeraar).

„Zuiderkwartier” J. J. KAAPPAAN, Resedastraat 1.
en bij den Portier van den Speeltuin.

„Noorderkwartier” A. LASSCHUIT, Bronkhorststraat 57a.
J. VERHOEVEN, Anna Paulownastraat 2a.

„Westerkwartier” C. F. LARDEE, De Genestetstraat 44.
A. LABORDUS, Toussaintkade 21.

„Oosterkwartier” K. MULDER, Lombokstraat 20.
T. H. v. d. BIEZEN, Driftstraat 21.

Advertentie van de Leidsche Speeltuin-Centrale, Leidsch Dagblad, 24 maart 1932.

in september 1930 Westerkwartier al bekritiseerd dat ze dit geaccepteerd had. Volgens Westerkwartier wilde de wethouder daar niets van horen.⁴⁶

Ook over de locatie van Westerkwartier bestond veel onvrede. Volgens raadslid J.C. de Cler-de Bruijn (SDAP) lag het “halverwege Voorschoten” en was de route erheen niet veilig voor kinderen.⁴⁷ De afgelegen ligging was te meer problematisch, daar het Morskwartier officieel eveneens bij het werkgebied van Westerkwartier hoorde.

In oktober 1933 erkende het College de problemen. Het stelde voor ruimte voor een nieuwe speeltuin te reserveren binnen een nieuw bouwplan van Werkmanswoningen. De speeltuin zou wel wat kleiner worden, maar wel beter en dichterbij.⁴⁸ Aldus werd besloten.

Het kostte Westerkwartier financieel de nodige moeite om opnieuw een terrein in te richten. Er werden verschillende steunacties gevoerd, waaronder de organisatie van een benefiet-voetbalwedstrijd.⁴⁹ Op 16 maart

werd aan de Da Costastraat de nieuwe speeltuin geopend. Na twee mislukte pogingen had Westerkwartier haar definitieve plek gekregen. Het was een speeltuin “waarop zij trotsch kan zijn en dien vele zusterverenigingen haar zullen benijden.”⁵⁰

Samenwerking

Zuiderkwartier had Westerkwartier over de overeenkomst aangesproken op een overleg dat de vier speeltuinverenigingen vanaf 1929 regelmatig met elkaar hadden. Zij richtten vanuit dit overleg een samenwerkingsverband op, de Centrale van Speeltuinverenigingen. Het was eigenlijk een regionale centrale: ook Bloemhof uit Alphen aan den Rijn maakte er oorspronkelijk deel van uit.⁵¹ Eind 1931 werden de statuten en het huishoudelijk reglement ervan vastgesteld.⁵²

De totstandkoming van de Centrale liep gelijk op met de vorming van een landelijk samenwerkingsverband, de Nederlandse Unie van Speeltuinorganisaties, NUSO.⁵³ De Centrale was min of meer de gewestelijke afdeling van de NUSO, die eveneens in 1931 officieel werd opgericht. West werd namens Leiden lid van het hoofdbestuur. Hij bleef dat tot zijn verhuizing naar Utrecht in 1936, ook al was Leiden tegen die tijd geen lid meer van de NUSO.⁵⁴

De Centrale hield zich onder meer bezig met de afstemming van publicitaire activiteiten (inclusief een gezamenlijk blad), de grenzen van ieders werkgebied en er werden ervaringen uitgewisseld. Zij initieerde ook cursussen voor spelers en -leidsters.

Daarvoor nam men in 1932 contact op met

De enige bij de auteur bekende foto van Karel West. Hij zit op de eerste rij, geheel links bij de opening van speeltuin Westerkwartier. Leidsch Dagblad, 18 maart 1935. Fotografie: Foto Van Vliet.

de NBLO. A. Metz, voormalig leraar lichamelijke opvoeding aan de Leidse Kweekschool, was bereid de cursus te verzorgen.⁵⁵ Hij was niet de eerste de beste: Metz was onder meer ploegleider van de Nederlandse turnploeg bij diverse internationale wedstrijden.⁵⁶ Hij belichaamde daarmee een stukje continuïteit tussen de oude Volksspeeltuinen en de nieuwe speeltuinbeweging.

De cursus van Metz – met een nadruk op turnen en atletiek – werd niet door iedereen gewaardeerd. Bestuurslid mevr. Kops noemde het “een lollig uurtje”, maar miste de ambitie. Haar medebestuurslid mevr. Koekebakker meldde dat Oosterkwartier ondertussen met korfbalvereniging Fluks in zee was gegaan.⁵⁷

Dat voorbeeld kreeg veel navolging. Binnen de kortste keren hadden alle speeltuinverenigingen een eigen korfbalvereniging. In eerste instantie speelden deze louter een on-

derlinge competitie, maar al snel kwamen zij ook uit tegen andere Leidse korfbalverenigingen, wat een fikse impuls voor het Leidse korfbal betekende. David Vijlbrief, voorzitter van Oosterkwartier, werd voorzitter van de Leidse Korfbalbond.

Als zodanig was Vijlbrief tevens lid van de Raad van Beheer van de Sportstichting, in 1935-1936 opgericht door de gemeente om de sportterreinen in de stad doel-

matiger te beheren.⁵⁸ Daaronder zouden ook de speeltuinen moeten vallen.⁵⁹ Vijlbrief probeerde via de Sportstichting zowel de belangen van het korfbal als van de speeltuinen te behartigen.

Ondertussen viel de Speeltuincentrale door onderlinge ruzies en teleurstelling uit elkaar, ondanks pogingen van Karel West om de plooiën glad te strijken. Een poging in november 1935 om een Leidse Speeltuinfederatie (LSF) op te zetten, leidde tot niets.⁶⁰ De Leidse moeilijkheden waren niet uniek, stelde de pionier van de arbeiders-speeltuinbeweging, ‘vader’ Klaren, die begin 1934 met West naar een vergadering van de Leidse Centrale was getogen.⁶¹ Waarschijnlijk speelden zowel in Leiden als elders de teleurstelling over de dalende ledenaantallen mee. Velen konden door de crisis het lidmaatschapsgeld niet meer opbrengen.

Uiteindelijk lukte het de speeltuinen op

26 mei 1937 op een bijeenkomst in gebouw Prediker in de Janvossensteeg de wederzijdse ergernissen opzij te zetten. Zij richtten een nieuwe Leidse Speeltuinfederatie (LSF). Op 14 juli 1937 werden daarvan de statuten vastgesteld en het bestuur gekozen. C.F. Lardée van Westerkwartier speelde hierbij een belangrijke rol en hij werd de eerste voorzitter. Vijlbrief, die steeds had geprobeerd de speeltuinen bij elkaar te houden, werd adviseur. Hij nam eigenlijk de rol van West over als ‘ideoloog’ van de Leidse speeltuinbeweging. Vijlbrief werd ook hoofdbestuurder van de NUSO, nadat de LSF daarvan in 1939 lid was geworden – onderlinge contacten waren in de tussentijd overigens zeker wel blijven bestaan.

De LSF bleek wel levensvatbaar. In 1946 veranderde zij haar naam in Bond van Speeltuinverenigingen voor Leiden en Omstreken; tegenwoordig gaat ze door het leven als Leidse Bond van Speeltuinen. Zij is de belangrijkste belangenbehartiger van de Leidse speeltuinwereld en speelt een belangrijke rol bij de ontwikkeling van ideeën over de plaats en de vorm van het speeltuinwerk. Dat kreeg ook eigenlijk pas gestalte met de oprichting van de LSF in 1937. Haar voorgangers waren daar niet aan toegekomen.

Frustraties over de gemeente

De LSF organiseerde diverse gezamenlijke activiteiten. Propaganda voor het speeltuinwerk was daar onderdeel van, zowel via speciale publieksavonden – met film – als op kleinere schaal met specifieke belanghebbenden.

Een voorbeeld van het laatste is een door

de LSF geïnitieerde bijeenkomst in april 1940 op het Leidse politiebureau om “het vraagstuk der jeugdbaldadigheid onder de oogen te zien en zoo mogelijk te komen tot maatregelen om dit euvel zooveel mogelijk te bestrijden.” Ook wethouder M.G. Verweij (SDAP) was aanwezig.⁶² Niet zozeer speelgelegenheid en ontspanning, als wel bestrijding van baldadigheid en het opvoedende karakter van het speeltuinwerk, voerden bij de propaganda de boventoon.

Daarnaast organiseerde de LSF diverse acties om geld in te zamelen voor het speeltuinwerk, zoals een gezamenlijke oliebolleverkoop en speldjesacties. Vóór 1937 had iedereen dit soort dingen alleen voor de eigen tuin gedaan, daarna zien we afstemming en samenwerking.

Het belangrijkste was echter de gezamenlijke belangenbehartiging tegenover de gemeente. Men was allesbehalve tevreden met de gerealiseerde speelsterreinen en niet alleen over dat van Westerkwartier. Zuiderkwartier en Oosterkwartier hadden problemen met de verharding. Weliswaar werd in juni 1936 geld toegezegd om die te herstellen, maar het duurde – tot ergernis van de speeltuinen – tot eind 1938 eer het werk uitgevoerd werd. Tegelijkertijd moest de riolering bij Zuiderkwartier alweer vervangen worden.⁶³

Een verzoek om de portierloges te voorzien van verlichting werd afgewezen. De speeltuinen wilden ook een financiële vergoeding voor de portier, omdat de speeltuin volgens de overeenkomst met de gemeente de hele dag open moest zijn, mét toezicht.⁶⁴ De gemeente wilde er niet aan.

Deze zaken raakten aan fundamentele aangelegenheden. Het programma van de speeltuinen bevatte wel meer dan het exploiteren van een speeltuin, of het oprichten van een korfbalvereniging. Men wilde immers een heel scala aan activiteiten voor de jongere en oudere jeugd ontwikkelen. En inderdaad hadden de verenigingen naast de sportactiviteiten ook allemaal dans-, toneel- en zangclubjes en organiseerden zij (verantwoord) vermaak voor de kleintjes.

Maar daarvoor had men geen eigen onderkomen. Een zomer- of koninginndagfeest viel nog wel buiten op de speeltuin te houden, maar voor Sinterklaasfeesten, voor uitvoeringen door de clubjes en voor meer buurtgerichte activiteiten – zoals planten-kweekwedstrijden – moest men nog steeds uitwijken naar de bekende zalen in de stad of Oud Hortuszicht.

De behoefte aan een clublokaal voor deze “onschoolsche” activiteiten, zoals men ze noemde, was groot. Oosterkwartier kon met andere verenigingen in De Kooi weliswaar het Tweede Klasse-wachtlokaal van station Herensingel huren toen het personenvervoer daar verdween, en Zuiderkwartier huurde een klaslokaal, maar dit bleken tijdelijke en bovendien prijzige oplossingen. Men wilde dat de gemeente dit soort activiteiten mede mogelijk zou maken en er subsidie voor zou geven.

Maar de gemeente wilde helemaal niet dat de speeltuinen dergelijke activiteiten ontwikkelden. Althans, dat concludeerde men binnen de LSF en alles wijst erop dat die conclusie juist was. Het gemeentebestuur wilde er in ieder geval geen enkele medewerking aan

verlenen, laat staan subsidies verstrekken voor een clublokaal of voor de “onschoolsche” activiteiten zelf. Wellicht zag de christelijke meerderheid binnen B en W dit als oneerlijke concurrentie voor het wijk-, jeugd- en jongerenwerk vanuit de kerkgenootschappen. Daarnaast kunnen deze activiteiten ook gezien worden als concurrent voor het (stedelijke) vormings- en ontwikkelingswerk van het Leidse Volkshuis.⁶⁵

De speeltuinverenigingen waren bijzonder teleurgesteld. Zij hadden eigenlijk verwacht dat de deelname van de SDAP aan het Leidse College van B en W (vanaf 1935) tot een positieve benadering van het speeltuinwerk zou leiden. Waren de sociaaldemocraten daarvan immers niets steeds de grote pleitbezorgers geweest? Daar merkte men weinig van. Zoals Vijlbrief binnen de LSF opmerkte: “Het vroeger gemeentebestuur was een geducht tegenstander. Het huidige college heeft niets gewijzigd.”⁶⁶ De sociaaldemocraten vormden een minderheid binnen het college en konden op dit gebied weinig klaarmaken. “Kleinzielig”, “Ze trappen alles van zich af”, oordeelden de speeltuinbestuurders, waarvan velen zelf lid waren van de SDAP.⁶⁷

Uiteindelijk was de enige aanpassing in de overeenkomsten tussen gemeente en speeltuinen – in juni 1940 – dat de gemeente voortaan het onderhoud van de verharding voor haar rekening zou nemen, waarmee een bedrag van $4 \times f\ 300$ per jaar gemoeid was.⁶⁸ Op meer subsidie hoefde men vóór de Tweede Wereldoorlog niet te rekenen. Van eigen clublokalen was voorlopig geen sprake. De clubjes gingen door, maar het bleef behelpen.⁶⁹

Besluit

Concluderend kunnen we vaststellen dat de huidige Leidse speeltuinbeweging wortelt in de emancipatiebeweging van de Leidse arbeiders in het interbellum. De speeltuinverenigingen kwamen voort uit woningbouwverenigingen die zelforganisaties waren en waren een belangrijk onderdeel van het sociale leven in de nieuwe arbeiderswijken. Wat de politiek-maatschappelijke kleur van deze verenigingen ook was – christelijk, socialistisch of neutraal – ze ademen klassenbewustzijn en de wens een beter leven op te bouwen in de wijken die deze bewuste arbeiders zélf hadden laten bouwen.

Binnen de doelen die de speeltuinverenigingen zich stelden, is wel een inhoudelijke continuïteit te zien met de zorgen van de gezeten burgerij over én om de ‘jeugd van tegenwoordig’, zoals die in de loop van de negentiende eeuw geformuleerd werden en zoals die eerder gestalte kregen in de Vereniging Volksspeeltuinen. Het ging er enerzijds om (veilige) speelruimte te creëren voor de kinderen (inclusief de oudere jeugd), anderzijds om de ‘overlast’ van kinderen in de vorm van baldadigheid en vandalisme te bestrijden. Opvoeding was de sleutel die deze twee aspecten met elkaar verbond. Alleen gingen de arbeiders het een en ander nu zelf invullen en wensten zij niet afhankelijk te zijn van goedwillende lieden uit de beter gesitueerde klassen.

Vanuit de opvoedingsgedachte is het logisch dat het programma van de nieuwe speeltuinbeweging veel meer inhield dan alleen maar het organiseren van een speelterrein waar kinderen veilig, onder toezicht

konden spelen, en meer dan het opzetten van korfbalverenigingen. Via zang-, dans- en toneelclubjes wilde men voorzien in een maatschappelijk verantwoorde, beschaafde vorm van vrijetijdsbesteding door de jeugd. Dat was het alternatief voor het spelen op straat, dat zowel qua veiligheid als moreel risikant werd geacht.

Het Leidse stadsbestuur zag voor dat soort vorming en opvoeding echter geen rol weggelegd voor de arbeiders-speeltuinverenigingen. Het kostte al moeite medewerking te krijgen bij het verkrijgen en (basaal) geschikt maken van terreinen. Vervolgens heeft B en W in de speeltuinen weinig meer gezien dan een middel om kinderen van de straat te houden. De toetreding van de SDAP, traditioneel pleitbezorger van het speeltuinwerk, tot het Leidse College van B en W heeft hierin geen verandering gebracht.

De opstelling van het stadsbestuur veranderde pas na de Tweede Wereldoorlog. In 1948 was burgemeester F.H. van Kinschot zelfs bereid het beschermheerschap van de Bond van Speeltuinverenigingen op zich te nemen. Dat jaar kreeg het speeltuinwerk ook voor het eerst subsidie.⁷⁰ Nieuwe zorgen over ‘de jeugd van tegenwoordig’ – er werd gesproken over “een geestelijke crisis” en verwildering door de oorlog – speelden daarbij ongetwijfeld een rol.⁷¹

Tegelijkertijd breidde het speeltuinwerk zich toen in hoog tempo uit over andere stadswijken. In 1948 waren er reeds vijftien verenigingen bij de Bond aangesloten, overigens niet alleen uit Leiden, maar ook uit bijvoorbeeld Voorschoten en Leiderdorp. Het ging daarbij niet meer alleen om nieuwe,

door woningbouwverenigingen gebouwde arbeiderswijken, maar ook om oude volksbuurten en middenklassenwijken.

Een vooraankondiging hiervan was de oprichting van de buurt- en speeltuinvereniging Groenoord, op 7 september 1937. In Groenoord was géén woningbouwvereniging actief. De bewoners hadden ook een wat meer gevarieerde sociale achtergrond, al woonden er behoorlijk wat hoger geschoolde arbeiders. Groenoord sloot zich niet aan bij de LSF, die dat onder meer betreunde vanwege de afstemming met Noorderkwartier. Tijdens de oorlog verdween zij van het toneel, maar

in 1946 werd Groenoord opnieuw opgericht. Toen werd ze wel lid van de Leidse koepel.⁷²

Ondanks de verschillen in achtergrond, hanteerden Groenoord en de andere nieuwe verenigingen in grote lijnen eenzelfde programma als de pioniers twintig jaar eerder hadden geformuleerd. Alleen de klassenbewuste uitstraling verdween. Doordat de houding van de Leidse overheid fundamenteel veranderde, wisten zij vaak meer van die doelstellingen te realiseren, al kostte dat nog steeds de nodige moeite. Hoe dan ook, zij bouwden voort op de basis die in de jaren twintig was gelegd.

Noten

1 Voor de ontwikkeling van kinderarbeid, onderwijs, schooldeelname en de relaties daartussen, zie C. Smit, *De Leidse Fabriekskinderen. Kinderarbeid, industrialisatie en samenleving in een Hollandse stad, 1800-1914* (proefschrift UU, Leiden 2014).

2 *Leidsch Dagblad* (LD), 29 juli 1889.

3 C. Smit, *Leiden met een luchtje. Straten, water, groen en afval in een Hollandse stad, 1200-2000* (Leiden 2001) 18, 30-31.

4 Zie M. du Bois, A. Jonker, 'The city's public space and urban childhood' in: L. Heerma van Voss, F.L. van Holtschoorn (eds.), *Working class and popular culture* (Amsterdam 1988) 43-57.

5 Ibidem; meer voorbeelden: Smit, *De Leidse Fabriekskinderen*, 349-350.

6 Smit, *De Leidse Fabriekskinderen*, 372.

7 Over het pinkelspel: https://bennekesblogje.50plusser.nl/?page=article&warticle_id=3851#.XCn1lxKi00.

8 *Handelingen gemeenteraad*

(verder: *Handelingen*), raadsverslag 1 januari 1897, 27 april en 18 mei 1905.

9 LD, 16 mei 1881.

10 LD, 25 mei 1887.

11 Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO) LB 77275 portefeuille, Statuten van de Vereeniging Volksspeeltuinen te Leiden, 1 februari 1908.

12 M. van den Toorn, W. Lamboo, *Spelen in Leiden. Vijftig jaar Leidse Bond van Speeltuinenverenigingen* (Leiden 1996) 4-7.

13 Volgens G. Harmsen, *Blauwe*

en rode jeugd. Een bijdrage tot de geschiedenis van de Nederlandse jeugdbeweging tussen 1853 en 1940 [diss.] (Assen 1961) 400, noot 322.

14 *Handelingen*, raadsverslag 18 mei 1905.

15 Verder gebaseerd op Jaarverslagen Vereniging Volksspeeltuinen in ELO, LB 77275 portefeuille en de lokale kranten.

16 LD, 3 maart 1906.

17 LD, 26 februari 1914.

18 *Nieuwe Leidsche Courant* (NLC), 6 december 1935.

19 Zelforganisaties waren De Eendracht, Ons Belang, De Eensgezindheid, De Tuinstadwijk en Ons Doel. De Goede Woning, Werkmanswoningen en de Gemeentelijke Woningstichting hadden geen bewoners als lid.

20 C. Smit, *Strijd om kwaliteit. De geschiedenis van de volkshuisvesting in de regio Leiden* (Leiden 2006) 70.

21 Ibidem.

22 Zie: H.A. Diederiks, R.C. van Eyck, 'Twee Leidse volksbuurten in de dertiger jaren. Een vergelijkend onderzoek met behulp van "oral history"', *Holland* 11 (1979) 274-296; A. van Steen, S.J. van der Velden, 'n Goeie ouwe tijd?! Leiden in de jaren dertig (Leiden 1984); C. Smit, "Alsjeblieft geen krotbewoners." Uitsluiting en opvoeding in de sociale woningbouw, 1835-1980', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 2010*, 137-175.

23 'Gehoorzaamheid in vertrouwen' tegenover het oudere 'gehoorzaamheid uit angst,' zie M. du Bois-Reymond, A. Jonker, 'Relaties in het gezin tussen ouders en kinderen, 1900-1930. Een 'oral-history'-onderzoek in Leiden', *Commenius, wetenschappelijk tijdschrift voor democratisering van opvoeding en onderwijs, opvoeding en hulpverlening* (1988) 175-207.

24 Smit, *Strijd om kwaliteit*, 70.

25 LD, 26 maart 1932.

26 LD, 29 september 1927. De krant heeft het abusievelijk over Oosterkwartier.

27 LD, 7 november 1928.

28 LD, 29 augustus 1929.

29 LD, 30 maart 1929.

30 C. Smit, *Ons Eiland. De geschiedenis van De Waard & de Zeeheldenbuurt* (Leiden 2012) 70-72, 79.

31 *Handelingen*, raadsverslag 17 december 1928.

32 *Handelingen*, raadsverslag 20 december 1928.

33 LD, 28 april 1930.

34 LD, *Leidsche Courant* (LC), NLC, 4 december 1926, 1 december 1927, LC, NLC, 3 december 1927.

35 NLC, LC, LD, 16 augustus 1927.

36 LD, LC, 11 juni, 7 augustus 1928, NLC, 12 juni, 8 augustus 1928.

37 LD, LC, 2 juli 1928, LD, LC, NLC, 26 juli 1928.

38 *Handelingen*, raadsverslag 24 januari 1930.

39 *Handelingen*, IS 89 1930.

40 *Handelingen*, raadsverslag 23 januari 1930.

41 LC, 26 juni 1931.

42 LD, 26 juni 1931.

43 LD, 29 juni 1931.

44 LC, NLC, LD, 18 juli 1932.

45 LD, 14 november 1932. Zonder citaten in NLC, 14 november 1932, LC, 15 november 1932.

46 *Notulen Centrale/LSF*, schrift 1930-1939, 30 september 1930 in: Archief van de Leidse Bond van Speeltuinenverenigingen (bij de secretaris van de LBS).

47 *Handelingen*, raadsverslag 8 maart 1933.

48 *Handelingen*, IS 221 1933.

49 LD, 29 juni 1934, LC, 2 juli 1934.

50 LD, LC, 18 maart 1935.

51 In 1932 stapte Bloemhof uit de Centrale omdat vergaderen in Leiden te veel tijd en geld kostte. De relatie bleef hartelijk. Andere regionale speeltuinverenigingen werden vóór de oorlog geen lid. Wel was een van de twee Hillegomse speeltuinverenigingen aanwezig bij de heropening van Westerkwartier in 1935.

52 *Notulen Centrale/LSF* 1930-1939, 17 november 1931. Het bestuur was reeds op 11 december 1929 benoemd.

53 De NUSO heeft bestaan tot 2020. In dat jaar fuseerde ze met Jantje Beton.

54 Wanneer Leiden het lidmaatschap opzegde is onbekend, maar uiterlijk in 1935 (*notulen Centrale/LSF ongedateerd* (1935)). Zuiderkwartier stapte al in 1933 uit de NUSO (*notulen Centrale/LSF*, 19 januari 1934).

55 *Notulen Centrale/LSF*, 4 en 19 februari 1932; LD, 24 maart 1932.

56 Diverse berichten Leidse kranten 1930-1934.

57 *Notulen Centrale/LSF*, 11 oktober 1932.

58 *Handelingen*, raadsverslag 11 augustus, 4 november 1935, 20 januari, 13 juli 1936 en IS 162 1936.

59 *Notulen Centrale/LSF*, 30 juni 1938.

60 Ongedateerde notulen (later onjuist gedateerd) in *Notulen Centrale/LSF*; LD, 30 november 1935.

61 *Notulen Centrale/LSF*, 19 januari 1934.

62 LC, LD, 10 april 1940.

63 *Handelingen*, raadsverslag verslag 29 juni 1936; IS 105 1938.

64 *Notulen Centrale/LSF*, 31 oktober 1938.

65 Met dank aan J. Slangen, die mij hierop wees.

66 *Notulen Centrale/LSF*, 22 maart 1938.

67 *Notulen Centrale/LSF*, 11 mei 1939.

68 *Handelingen*, IS 79 1940.

69 Wellicht ook in de bestuurshuizen waar eind jaren dertig Ons Doel en De Tuinstadwijk over beschikten.

70 Van den Toorn, Lamboo, *Spelen in Leiden*, 9.

71 Een vaak aangeroerd thema in de naoorlogse jaren. Wethouder Verweij gebruikte de woorden "geestelijke crisis" bij een onderwijsconferentie, NLC, 27 december 1946.

72 Van den Toorn, Lamboo, *Spelen in Leiden*, 28; LD, 16 september 1939; Archief LBS, *Notulen LSF 1940-1948*, 3 september 1940; LD, 3 mei 1946.

Het Leids Universitair Medisch Centrum is naar ontwerp van B & D Architecten tussen 1980 en 1985 gebouwd aan de Albinusdreef. Het heeft een voor die tijd kenmerkende structuralistische architectuur en een typerend kleur- en materiaalgebruik. Foto: Erfgoed Leiden en Omstreken.

Jonge Bouwkunst is voor iedereen

Leidse architectuur en stedenbouw uit de jaren 1970 en 1980

Esther Starkenburg

Esther Starkenburg is architectuurhistoricus en zowel verbonden aan Erfgoed Leiden en Omstreken als aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Ze houdt zich bezig met Leids erfgoed en richt zich op het denken over de leefomgeving, het bouwen en verbeelden ervan, speciaal wat de 18de, 19de en 20ste eeuw betreft.

Met uiteenlopende feestelijkheden stonden bewoners in Nederland de afgelopen tijd stil bij het veertig- of vijftigjarig bestaan van hun wijk of stad. Zo vierde de Utrechtse wijk Overvecht in 2020 dat hun Sjanghaipark sinds 1970 het langstlopende voorbeeld is van burgerparticipatie. De publicatie *Sjanghaipark. Experimenteel geworteld in het alledaagse* doet verslag van de aanleg en onderhoud door bewoners.¹ In Leiden verscheen het jaar daarop het *Merenwijk Magazine* ter viering van het gouden jubileum. Het laat zien hoe gehecht de bewoners aan hun wijk zijn. En in 2022 viert Zoetermeer haar jubileum als groeistad met het hele jaar door activiteiten. Uit dergelijke initiatieven wordt duidelijk wat de bewoners van wijken uit de jaren 1970 en 1980 allang weten: het is er goed toeven vanwege de ruime eengezinswoningen, het veelvuldige groen en een sterk buurtgevoel. Wel de lusten maar niet de lasten van wonen in een stad, zoals bewoners zelf verklaren. Nieuw element is daarbij een ontluikend ge-

voel van trots. Want met al die aandacht komt naar voren dat de wijken behalve fijne woonplekken ook cultuurhistorisch waardevol zijn. In dit artikel wordt ingegaan op de architectuur en stedenbouw die tussen 1970 en 1990 in Leiden ontstond. Waarom is deze periode zo waardevol en wat zijn de karakteristieken ervan?

De stad groeit verder

Steden met een historisch centrum zoals Leiden zijn in de twintigste eeuw morfologisch gezien, op sociaal-economisch gebied en qua verbeelding ver voorbij hun stads-singels gegroeid, vooral in de jaren 1970 en 1980. Er kwamen toen nieuwe buitenwijken bij, die beantwoordden aan de wens om 'buiten' te wonen, waarmee zij voortbouwden op de trek naar wijken buiten het centrum en in vorm braken met de naoorlogse wederopbouw.¹ De typerende laagbouwwijken uit de zeventiger jaren van woonerven aan meanderende, doodlopende straten hebben

de geuzennaam ‘bloemkoolwijken’ gekregen. Vanaf 1980 werden de gesloten straatwand en het rijtjeshuis weer in ere hersteld, teruggrijpend op de stedenbouw van het interbellum, bestaande uit bouwblokken en woonstroken. Ook de binnenstad onderging gedurende deze jaren een totale transformatie, die aanving vanuit nieuwe ideeën over het stadsleven onder het mom van stadsvernieuwing. Met miljoenen aan rijkssteun werd de verkrotting aangepakt om de Nederlandse binnensteden weer leefbaar te maken.³ Dat de binnensteden er nu zo goed bijstaan, is te danken aan deze periode. Intussen was een nieuwe speler op het toneel verschenen: de projectontwikkelaar. Ontstaan vanuit lokale aannemers bundelde deze steeds meer macht, kennis en investeringskracht om aan de eisen van de geïndustrialiseerde massawoningbouw te kunnen voldoen.⁴ De bewoner ontpopte zich bij dat alles als een belanghebbende, zowel in de vorm van burgerparticipatie als door ongevraagde adviezen.⁵

Geliefde woonwijken

Aandacht voor de meer recente periode van een historische stad als Leiden is meer dan terecht en ook gewenst vanwege de grote impact die de periode na de Tweede Wereldoorlog op de gehele stad heeft gehad. Om bij de buitenwijken te beginnen, deze overschaduwen het oude centrum alleen al wat bewonersaantallen en oppervlak betreft. In de jaren 1970 ontstonden de Merenwijk, de Bockhorst en Koppelstein, en een groot deel van het Waardeiland, in de jaren 1980 volgde de Stevenshof. In de Merenwijk en de Ste-

venshof samen woont al een vijfde van de Leidse bevolking. Ter vergelijking, in het historisch centrum van Leiden woont een zesde van alle Leidenaren en dat heeft slechts een oppervlak van minder dan een tiende van de gehele stad.⁶

De nieuwe woonwijken boden een moderne en aantrekkelijke woonomgeving die ook voor de lagere en middeninkomens was weggelegd. Met subsidies werd hier bovendien het eigenwoningbezit voor een grote groep Leidenaren mogelijk. Wonen in de wijken van de jaren 1970 en 1980 vormde een volgende trede omhoog op de woonladder. Deze reis was vaak begonnen vanuit een kleine woning in een van de verpauperde wijken in de binnenstad, waarna een appartement te Zuidwest als tussenstop volgde. Veel huidige bewoners van het eerste uur blijven er op latere leeftijd het liefste wonen. Dat heeft ook te maken met het gevoel van saamhorigheid dat ontstond toen men tegelijk met anderen in de nieuwbouwwijken ging wonen. Die verbondenheid is er nog steeds, ondanks demografische veranderingen. Bewoners van de Bockhorst zijn bijvoorbeeld zeer gehecht aan hun wijk en er met geen stok vandaan te krijgen. Liefkozend noemen ze hun wijk “een dorp in de stad”.

De afzonderlijke wijken hebben elk iets eigens. De Merenwijk is de woonerfwijk, waarover hieronder meer. Het heeft een intiem en besloten karakter door de opzet met kleine buurtjes, de toepassing van bruine baksteen, veel variatie in kapvormen, en het opdelen van structuren in kleinere onderdelen. De Bockhorst en Koppelstein zijn hier variaties op, niet als complete wijk maar als opzichzelf-

Het royale groen op het Waardeiland, met een opvallende toepassing van naaldbomen en heuveltjes, is nog grotendeels oorspronkelijk. Hier de beplanting bij de Aletta Jacobslaan. Foto: Erfgoed Leiden en Omstreken.

staande buurtjes. Het Waardeiland is een unicum voor Nederland: groen, wegen, water en huizen vormen er een integraal geheel. Het doet denken aan de gevarieerde baksteen-architectuur, die toen overal in Nederland werd gebouwd. Tegelijkertijd geeft het de indruk van een Amerikaanse *suburb*, met introverte woningen afgekeerd van de straatzijde en royale afmetingen van het openbaar groen dat vooral als ‘kijkgroen’ fungeert. Het is dan ook ontworpen door Amerikaanse ontwerpers: het architectenbureau Fisher Friedman Associates voor de architectuur en het stedenbouwkundig plan, en Anthony M. Guzzardo, die tekende voor het landschap-ontwerp.⁷ De cultuurhistorische waarde van deze wijk moet alleen al daarom niet onderschat worden.

De Stevenghof is bijzonder vanwege het weldoordachte stedenbouwkundige plan, met prachtige wandelpaden en waterlopen die als zichtassen fungeren op het polderlandschap rondom of bijzondere landschappelijke elementen binnen de wijk. Hieronder wordt ook verder ingegaan op deze wijk.

De Merenwijk: een woonerfwijk

Het bijzondere van de Merenwijk is de opzet als woonerfwijk. Een woonerf is een typisch Nederlandse uitvinding en bestaat uit een slingerende autoluwe doodlopende straat met daaraan eengezinswoningen. De oervorm ervan is bedacht door Niek de Boer en voor het eerst toegepast in Emmerhout, een wijk in Emmen. Hier zijn voetgangers en autoverkeer nog van elkaar gescheiden. Het model dat in heel Nederland in de jaren 1970 werd nagevolgd is echter afkomstig

van Joost Váhl, met diens eerste toepassing ervan in Delft. Váhl vatte het erf op als een wooneiland, omringd door autowegen, waar voetgangers en spelende kinderen de ruimte delen met de langzaam rijdende auto's van de eigen erfbewoners.⁸ Wijken als de Merenwijk worden ook wel bloemkoolwijken genoemd, omdat zij van bovenaf gezien lijken op een overlans doorgesneden bloemkool, met de stam als toegangsweg en de buurten als roosjes.

De afdeling Stedenbouw van de gemeente Leiden maakte de hoofdopzet van de Merenwijk. Hierbij werd voor het eerst een ‘vlekkenplan’ toegepast, waarmee de globale inrichting werd gegeven en niet een vaststaand eindbeeld zoals nog wel bij Zuidwest gebeurde. Iedere vlek of ieder buurtje kreeg een vrije invulling door afzonderlijke architecten en ontwikkelaars; daardoor kent de Merenwijk een zeer gevarieerde architectuur. Voorbeelden van een kenmerkend woonerf zijn de woningen ontworpen door Ingenieurs- en Architectenbureau Postma uit Deventer (1975) rond de Spreeuwenplaats, met voor die tijd typerende carports en de toepassing van grote betonstenen. De splitlevel drive-in-woningen aan de noordzijde van Park Merenwijk langs het Hommerveld en de Vlinderstraten zijn bijzonder vanwege het woningtype en het expressieve materiaalgebruik van gele baksteen, gewassen beton en donker hout. Dit ontwerp is van architectenbureau Henri Le Grande en Paul Selle (1974-1976). Tot slot is het ook zeer de moeite waard eens de sculpturale woningen aan weerszijden van de Broekweg te bezichtigen, ontworpen door architect H. Nefkens (1975-1976), en die gele-

Geschakelde eengezinswoningen aan het Vederwier in de Merenwijk, met een afwisseling van rechthoekige vormen en gebogen muurvelden. Ze zijn ontworpen door architect H. Nefkens (1975-1976). Foto: Erfgoed Leiden en Omstreken.

gen aan de Groenwier, Vederwier, Kruisbes, Hoefbladtuin en Gamandertuin. Dit is slechts een greep uit de bijzondere architectuur in de Merenwijk.

Achter het woonerf zat ook een ideologische gedachte. Stoepen ontbreken op het erf dat als een collectieve ruimte is ontworpen voor de omwonenden, met opzettelijk onduidelijke grenzen tussen privé en openbaar. De

bewoners werden niet gehinderd door de dwingende hiërarchie van een traditionele straat of buurt, en moesten zo zelf bepalen wat belangrijk voor hen was, welke activiteiten ze er ontplooiden, hoe ze met burens omgingen, en waaruit hun buurtgevoel bestond. Hiermee ontstond toe-eigening, identificatie met de buurt, en werden ontmoetingen bevorderd, zo was de gedachte. Met andere woorden: ontwerpers zagen in het woonerf

een ontwerpconcept waarmee een moderne vorm van saamhorigheid en burgeremancipatie bewerkstelligd kon worden. Bewoners geven zelf echter aan dat het wel meeviel met de invloed van het ontwerp. Belangrijker voor gemeenschapszin was dat ze er tegelijkertijd met andere jonge gezinnen kwamen wonen.⁹ Het was ook de kritiek die er toen al vanuit de ontwerpershoek kwam, dat met begrippen als identificatie en herkenbaarheid het woonerf werd gelegitimeerd. Want achter deze gemeenschapsdroom ontpopte de woning zelf zich juist steeds meer als privé-domein, waar men de vrije tijd doorbracht, tv-keek, hobbyde en met kennissen afsprak. Je kon je er verbonden voelen met burens, maar het hoefde niet.

Dat het gedachtegoed van het woonerf zich zo snel door Nederland kon verspreiden, heeft deels met kennisoverdracht via informele netwerken te maken. Dat wordt ook duidelijk uit het interview met stedenbouwkundige Jean Piret, werkzaam voor de gemeente Leiden in de jaren 1970 en 1980.¹⁰ Na hun afstuderen aan de TU Delft kwamen studiegenoten regelmatig bijeen om van gedachten te wisselen. Nieuwe denkbeelden konden zo snel postvatten, waaronder het woonerfconcept. De jaren 1970 vormden het decennium van het woonerf. Daarna werd weer teruggeslagen op de meer traditionele stedenbouw met eengezinswoningen in rechte gesloten gevelwanden aan een straat met stoep.

De Stevenshof: een geslaagd ontwerp

De Stevenshof voelt voor mensen die er niet wonen als veraf. Je moet vanuit het zuiden

inderdaad een stukje door Voorschoten fietsen om er te komen, en het ligt verstopt tussen spoorlichaam, Rijn en A44. De ligging is echter fenomenaal, dicht bij de duinen en in het polderlandschap. En ook het stedenbouwkundige plan is uitgekend en weldoordacht. Met waterlopen en een groot netwerk van wandelpaden is het een extraverte wijk geworden, gericht op het omliggende landschap. Het Maartje Offerspad laat bijvoorbeeld zien hoe een goed ontwerp leidt tot een zeer geslaagde ruimtelijke inscenering. Het pad is aan weerszijden voorzien van knotwilgen, aan het ene uiteinde staat de historische Stevenshofjesmolen, aan de andere zijde, in het Stevenshofpark, een stalen poldermolen. Het zicht daarop is door de bebouwing ervoor niet geblokkeerd, maar vrijgehouden door deze de vorm van een poortgebouw te geven. Daar staan ook de bijzondere experimentele stalen woningen die Fons Verheijen ontwierp rond de Margaret Staalstraat. Om zo groot mogelijke huizen tegen zo laag mogelijke kosten te kunnen bouwen paste hij stalen 'sandwichpanelen' toe, die afkomstig zijn uit de carrosseriebouw. Binnenin is een 'UniKern' toegepast, een kant-en-klaar voorzieningenblok van twee verdiepingen met trap, keukenblok, toilet en verwarmingsinstallatie.¹¹ Dat werd er in een keer ingetakt. In het buurtje ontwierp Verheijen ook een centraal kunstwerk, de lantaarnpalen en de 'fietsnietjes'.

Bij de aanleg van de Stevenshof stapte men af van twee zaken die de Merenwijk bepaalden. Het woonerf werd ingewisseld voor traditionele stratenpatronen, met stoep en

Stalen woningen rond de Margaret Staalstraat, ontworpen door architect Fons Verheijen (1987-1989). Foto: Erfgoed Leiden en Omstreken.

rijweg, waaraan rijtjeshuizen en bouwblokken. Om elk buurtje iets eigens te geven, werden centrale pleintjes gevormd. De architectuur veranderde ook van kleur: witgrijze kalkzandstenen en gele bakstenen werden toegepast in plaats van de huiselijk aandoende bruine bakstenen uit de jaren 1970. Als tweede nam het gemeentebestuur de regie meer in handen. Bij de Merenwijk had het de hoofdopzet ontworpen, de invulling en de ontwikkeling ervan waren de verantwoordelijkheid van private ontwikkelaars. Dat le-

verde mooie woningen op, maar te weinig aanbod voor de goedkopere sector – wat belangrijk was voor het doorstromen van bewoners binnen de stad. De Stevenshof moest betaalbaar zijn voor iedereen – en dat is ook gelukt. Om dat te bereiken trad de gemeente zelf als opdrachtgever op, maakte de grond bouwrijp, ontwierp de stedenbouwkundige plannen voor de vlekken, en bepaalde zelf welke aannemers en architecten uitgenodigd werden voor de invulling ervan. Het is bijzonder dat in de jaren 1980, een tijd van

schaarste en economische crisis, zo'n ruimtelijk en sociaal robuuste wijk tot stand is gekomen.

Buiten de singels: kantoren en publieke gebouwen

Naast woningen kwam buiten de singels ook andersoortige bebouwing tot stand. Rond de Verbeekstraat is bijvoorbeeld een kantoorwijkje opgezet met vier totaal verschillende gebouwen die elk hun eigen bijzonderheid hebben. Het meest in het oog springend is het voormalige GAK-gebouw (1983-1985) van het architectenbureau Hoogeveen en Mastbergen, met de voor die tijd kenmerkende plastische gevelplaten en diepliggende vensters.

Het voormalige GAK-gebouw aan de Verbeekstraat 1-7, een ontwerp van architectenbureau Hoogeveen en Mastbergen (1983-1985). Tuinarchitect Mien Ruys ontwierp de inmiddels verdwenen tuin en de terrasbeplanting. Foto: Erfgoed Leiden en Omstreken.

Stadsarchitect F.A. Temme ontwierp het omvangrijke kantoor van de voormalige olie-maatschappij Aramco (1982-1983). Bijzonder is dat Temme ook het bijbehorende tuinontwerp maakte, met elementen van gewassen beton. Vlakbij de Verbeekstraat werd in de jaren 1980 het universitaire campusterrein Leeuwenhoek omgedoopt en verder uitgebouwd tot het Bio Science Park.¹²

Aan de andere kant van de stad, op industrieterrein De Waard, is aan de Admiraal Banckertweg het futuristische gebouw voor de Gemeentereiniging gebouwd, naar ontwerp van de laatste Leidse stadsarchitect, W. den Haring (1983). De halfronde vormen aan het exterieur, die gang en trappenhuizen herbergen, met eigenwijze ventilatieopeningen, geven het de aanblik van een *Centre*

Pompidou in het klein. Het is een zeldzaam voorbeeld van metabolistische architectuur, waarbij het gebouw als een organische structuur wordt opgevat, met cellen of plug-in-onderdelen. De garagedeuren van de loods refereren aan de ponskaarten die ooit als opslagmedium voor informatie werden gebruikt. De onregelmatig geplaatste vensters vormen de ponsgaatjes.

In dezelfde periode werden ook diverse scholen gebouwd. Het gemeenschapsleven werd bevorderd door zo snel mogelijk met de bouw van scholen te beginnen, en daarna pas de woningen te bouwen. Ook de bouw van buurtcentra en buurtbibliotheken was belangrijk voor de verbondenheid in de buurt. Scholen, buurtcentra en bibliotheken waren bedoeld als ontmoetingsplekken waar bewoners activiteiten konden organiseren.

Gebouw van de Gemeentereiniging aan de Admiraal Banckertweg 15, een ontwerp van gemeentearchitect W. den Haring (1983). Foto: Erfgoed Leiden en Omstreken.

Stadsarchitect Temme ontwierp twee bijzondere scholen: basisschool de Els aan de P.C. Hooftlaan (1978) en de kleurrijke school Auris de Weerklank aan de Robijnstraat (1977). Dankzij het vrouwenvoorkeursbeleid van wethouder Henriëtte van der Linden (PvdA) werden drie scholen door vrouwelijke architecten ontworpen: het multifunctionele gebouw voor volwassenenonderwijs aan de Maresingel, ontworpen door Heleen Jonkman (1989); de Anne Frankschool in de Ste-

venshof, naar ontwerp van Judith Barth (1987-1988); en de Brug aan de Wassenaarseweg, van architect Francine Houben (1988-1991).¹³

De binnenstad

De binnenstad ging in de jaren 1970 en 1980 op de schop. Er werden nieuwe woningcomplexen en kantoren gebouwd, en woonhuizen, bruggen en kades gerestaureerd. Dat betekende een grote ommekeer in het denken over de binnenstad. Er werd gebroken met eerdere ideeën, die vastgelegd waren in het reconstructieplan *Basisplan 1961*. Volgens dat plan moest de binnenstad in een dienstencentrum veranderen, vol winkels en kantoren die de oude fabriekscomplexen en verpauperde woonwijken moesten vervangen, alles ontsloten door autowegen. Wonen deed je in de nieuwe uniforme doorzonwoningen omgeven door groen, zoals in Zuidwest, niet in op elkaar gepakte oudbouw van de binnenstad. Lijnrecht hiertegenover

stond het idee dat rond 1970 postvatte, dat dicht op elkaar wonen met ruimte voor kleine bedrijvigheid een goed middel was tot sociale cohesie en burgeremancipatie.¹⁴ Vandaar dat men voortging op de naoorlogse weg van uitbreidingswijken, zij het in de vorm van bloemkoolwijken; tegelijkertijd werd ook het wonen in de binnenstad ontwikkeld.

Het verval van toen is moeilijk voor te stellen met de huidige blakende Leidse binnenstad. De toestand in de jaren 1970 is niet an-

ders te omschrijven dan zwaar verpauperd. Dat was in andere Nederlandse steden niet anders. Tijdens de wederopbouw was alle aandacht uitgegaan naar de nieuwbouwwijken. Er werden wel plannen gemaakt om van de binnensteden dienstencentra te maken, maar deze zijn nergens integraal uitgevoerd. De verpaupering werd mede in de hand gewerkt doordat eigenaren in afwachting van de plannen niets meer aan hun huizen deden. Het denken over de binnenstad veranderde rond 1970. Pas met het aantreden van een nieuw links college in 1974 kwam er politieke steun voor een integrale aanpak van stadsvernieuwing.

Politieke wil in combinatie met efficiënt werkende gemeentelijke diensten maakte dat Leiden meester werd in het binnenhalen van rijkssubsidies uit de Interim Saldo Regeling, die tussen 1977 en 1985 aan veertien gemeenten ter beschikking werden gesteld.¹⁵ Het is niet voor niets dat deze periode door betrokkenen als de gouden jaren wordt getypeerd. Er werd maar liefst 115 miljoen gulden voor herstel van de binnenstad uitgetrokken. Wie nu door het historisch centrum loopt, kan niet ontkomen aan de nieuwbouw en restauraties uit die periode.

De architectuur van de nieuwbouw is vaak dienend, uitgevoerd in baksteen, met eigentijdse kappen, maar wel refererend aan het historische stadsbeeld. Variatie ontstaat door de afwisseling in kleur van bakstenen, de toepassing van gekleurde banen in het metselwerk, balkons, gevelopeningen, het afschuinen van gevels, het aftoppen van daken, de toepassing van uitkragende dakplaten, hoekerkers, opengewerkte hoeken,

kleuraccenten, ronde pijlers in uitsparingen van gevels, decoratief tegelwerk, enzovoort. Waar mogelijk zijn historische rooilijnen hersteld, en allerlei moderne hofjes gebouwd waarmee afgeschermd, intieme woonblokken ontstonden.

Een in het oog springend project is de nieuwbouw van de Universiteit Leiden aan weerszijden van de Witte Singel, ontworpen door vijf architecten. De gebouwen hebben alle hun eigen kwaliteiten. Daarbinnen heeft de bibliotheek van het bureau van Bart van Kasteel (1978-1984) een uitzonderlijke cultuurhistorische waarde. Het is een groot gebouw, maar vanaf het maaiveld ervaar je dat niet zo. Dat komt door de structuralistische architectuur: het geheel is opgedeeld in kleinere eenheden.

Een ander bijzonder gebouw is dat van Centrum Onderdak, een tijdelijke opvang voor dak- en thuislozen aan de Rembrandtstraat, van stadsarchitect W. den Haring (1980-1982). Door de gevarieerde baksteenarchitectuur met afgeschuinde gevel voegt het zich heel goed in het bestaande straatbeeld. Die onopvallendheid sluit aan bij het streven om de bewoners ervan een plek in de binnenstad te geven die niet al te zeer in het oog springt. Een heel ander object is de ophaalbrug over de Herensingel voor de Zijlpoort van de Rotterdamse architect Maarten Struijs (1991). Er werd bewust gekozen voor een modern ontwerp. De brug heeft sierlijke balansarmen en driehoekige brughelften. Een mooi kleinschalig woningcomplex is dat aan de Zwartehandspoort van architect Peter van Swieten (1983-1986). Het gold als voorbeeldproject binnen de Neder-

De Leidse universiteitsbibliotheek aan de Witte Singel, een ontwerp van Bart van Kasteel (1978-1984). De afstand tussen de paddenstoelkolommen vormt de modulemaat die zowel de plattegrond als de gevelindeling bepaalt. Foto: Erfgoed Leiden en Omstreken.

landse stadsvernieuwing, en bestaat uit een hof met poort dat door restauratie en nieuwbouw tot stand is gekomen.

Jonge Bouwkunst als erfgoed

De aandacht voor de bouwkunst uit de periode 1970-1990 neemt toe, maar de vraag naar de erfgoedwaarde is soms nog wat voorzichtig gesteld. Dat heeft alles te maken met de eerste reactie, die er vaak een van verbazing is: waarom onderzoek doen naar een periode die nog zo vers in het geheugen ligt? Meer standaard is de drempel die wegens de verschijningsvorm wordt opgeworpen: “Maar het is lelijk!” Dat is een reactie om rekening

mee te houden, ondanks dat het esthetische oordeel geen doorslaggevende rol heeft in de cultuurhistorische waarde van gebouwd erfgoed. De waarde komt voort uit de maatschappelijke context, de gebruikershistorie, de samenhang met de omgeving, en uit materiële aspecten als het ontwerpconcept, typologie, architectuurontwikkeling, opdrachtgeverschap, en ja, ook eventuele esthetische of ruimtelijke kwaliteiten.

Wat we lelijk vinden is bovendien relatief en tijdgebonden. Soortgelijke reacties vielen nog niet zo heel lang geleden de negentiende-eeuwse neostijlen ten deel. Dat is de reden waarom zoveel kerken van architect Pierre

Cuypers, die van het Rijksmuseum in Amsterdam, zijn gesloopt. Terecht of niet, nu vinden velen dat zonde. Of denk aan de Leidse stadspoorten, die in de negentiende eeuw op twee na zijn gesloopt. Toen vond men een poort een sta-in-de-weg die de vooruitgang blokkeerde. De Hogewoerdspoort werd zelfs beoordeeld als een “mislukten bastaardstegel der renaissance”.¹⁶ De voorbeelden van Cuypers’ kerken of de stadspoorten laten zien dat gebouwen en andere objecten in de leef-omgeving geen waarde op zich hebben. De waarde en betekenis ervan worden steeds opnieuw door ons allemaal bepaald. Erfgoed is daarmee niet een ding maar een activiteit, namelijk die van herinneren en vergeten. Wat vinden we belangrijk, en wat willen we liever vergeten?

Voor de Vinex-wijken – wijken gebouwd in het kader van de Vierde Nota Ruimtelijke Ordening Extra, een woningbouwplan uit 1993 – en recentere wijken lijkt het nog een brug te ver om die als waardevol erfgoed te beschouwen. Jonge Bouwkunst kan zich inmiddels wel verheugen in een toenemende belangstelling. De sloop van Leidse kantoren uit deze periode, zoals dat van de Sociale Dienst aan de Langebrug en het kantoorgebouw van het Hoogheemraadschap Rijnland aan de Breestraat, voltrok zich een aantal jaren geleden nog geruisloos; een handvol Leidenaren vindt het inmiddels jammer dat die zijn gesloopt. Het recente sloopbesluit van het Stadsbouwhuis aan de Langegracht is daarentegen met rumoer omgeven. Er zijn nu uitdrukkelijke voorstanders van behoud, zoals de Historische Vereniging Oud Leiden (HVOL), die in 2019 bij het college van

B en W het verzoek indiende om het Stadsbouwhuis als gemeentelijk monument aan te wijzen. Het waardestellend onderzoek dat daarop is uitgevoerd, maakt duidelijk dat de cultuurhistorische waarde van dergelijke gebouwen evident is. Landelijk gezien roert ook Erfgoedvereniging Heemschut zich als het gaat om sloop van individuele panden. Al deze aandacht is ook broodnodig. Tegenwoordig komen vooral de kantoren en andere bedrijfs- of publieksgebouwen van na 1970 onder druk te staan door verbouwingen, herontwikkeling of sloop. Voor de woonbebouwing geldt dat deze voorlopig minder aan verandering onderhevig is.

Kennis

Om de jonge architectuur en stedenbouw goed op waarde te kunnen schatten is kennis nodig, en daar schort het nogal eens aan. De periode vanaf 1970 wordt fragmentarisch behandeld in overzichtswerken en van slechts een handvol architecten bestaan zulke overzichtswerken.¹⁷ De enorme bouwproductie en de pluriformiteit in ontwerpconcepten en architectuurstijlen maken het de onderzoeker bovendien lastig. De afgelopen jaren is een aantal stedelijke erfgoedinstellingen begonnen met het onderzoek naar deze periode.¹⁸ Ook Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO) heeft gedurende 2021-2022 aan zo’n project Jonge Bouwkunst 1970-1990 gewerkt, samen met allerlei andere betrokkenen. Het doel daarvan is driedelig: het opdoen van kennis, het inventariseren en waarderen van gebouwen, en het aanwakkeren van een bredere waardering voor de periode door met publieksactiviteiten het verhaal ervan

met de stad te delen.¹⁹ Gekozen is om in Leiden voorlopig de term ‘Jonge Bouwkunst’ te hanteren, omdat deze toegankelijker is dan ‘Post 65’, een meer exclusieve aanduiding voor erfgoedprofessionals, bedacht door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE). Die toegankelijkheid is belangrijk; bewoners en betrokkenen spelen immers een belangrijke rol bij de omgang met en waardering van dit erfgoed. Men kan vragen naar hun ervaringen als bewoner of gebruiker, en dat is vrij uniek voor onze tijd. Onder de noemer ‘levend geheugen’ is in Leiden kennis opgedaan via een *oral history*-project, waarbij achttien eerste bewoners, ontwerpers, ambtenaren en bestuurders zijn geïnterviewd.²⁰ Juist vanwege de wens om burgers te betrekken bij de erfgoedpraktijk is de RCE zelf ook bezig met de vraag op welke wijze bewonersparticipatie vorm moet krijgen.

Een belangrijk rol in Nederland bij de kennisvermeerdering over en omgang met de architectuur en stedenbouw van de jaren 1970 en 1980 is weggelegd voor Erfgoedvereniging Heemschut. Die gaf niet alleen opdracht

tot de handzame publicatie *Nederland aan het eind van een millennium* door Dirk Baalman (2018), maar onderzocht ook hoe om te gaan met het erfgoed van deze periode en welke rol participatie hierin moet krijgen.²¹ Voor Leiden is de commissie Niet-beschermde erfgoed van de HVOL van groot belang. Twee leden daaruit hebben namens de vereniging zitting in een klankbordgroep die adviseert bij het project Jonge Bouwkunst van ELO.²²

Tot slot is ook op academisch gebied steeds meer aandacht voor deze periode.²³ Het zou mooi zijn als er voor Nederland een publicatie komt die vergelijkbaar is met *Participatiegolven. Dialogen over ruimte, planning en ontwerp in Vlaanderen en Brussel* (2019). De architectuur en stedenbouw uit de jaren 1970 en 1980 heeft cultuurhistorische waarde, en terugkijken naar die periode is van belang om te kunnen zien hoe betrokkenheid van bewoners toen vorm kreeg. Juist nu burgerparticipatie zo’n belangrijk onderwerp is geworden bij ruimtelijke ontwikkelingen zijn de lessen uit het verleden actueler dan ooit.

Noten

1 Martine Bakker, Eleonoor Jap Sam, Hans van Lunteren & Bettina van Santen (red.), *Sjanghaipark: experimenteel geworteld in het alledaagse* (Prinsensbeek 2021).

2 H.G. Váhl, *Prikkel in de stede-*

bouw. Zwart-witboek voor een groene woonwijk: suggesties voor het méér bruikbaar maken van nieuwe woonwijken in Delft, Gouda en Lelystad (Rotterdam 1985); Koos Bosma, ‘The mass-produced dwelling: unique in

the crowd?’ in: Koos Bosma, Dorine van Hoogstraten & Martijn Vos, *Housing for the millions. John Habraken and the SAR (1960-2000)* (Rotterdam 2001); Marcel Barzilay, Ruben Ferwerda & Anita Blom, *Predicaat experi-*

mentele woningbouw 1968-1980. *Verkenning Post 65* (Amersfoort 2018).

3 Evelien van Es & Lara Voerman, *Stadsvernieuwing in stroomversnelling. Inventarisatie stadsvernieuwingplannen Interim Saldo Regeling 1977-1985* (Amersfoort 2018).

4 Dirk Baalman, *Nederland aan het eind van een millennium. Bouwen en ordenen 1965-2000* (Amsterdam 2018) 27.

5 Aimée Albers, 'Ontwerpen met "direkte democratie". Buurtbewoners, architecten en de vormgeving van de stadsvernieuwing in Amsterdam, 1970-1990', *Bulletin KNOB* 120 (2021), nr. 2, 1-19; Hilde Heynen, 'Participatie en ontwerp: architecten voor het volk' in: Annette Kuhk, Hilde Heynen, Liesbeth Huybrechts, Jan Schreurs & Frank Moulaert (eds.), *Participatiegolven. Dialogen over ruimte, planning en ontwerp in Vlaanderen en Brussel* (Leuven 2019) 219-226.

6 In 2022 heeft het historische centrum (wijk 00 t/m 18) 21.011 inwoners (16,8 procent) op een totaal van 125.038 voor geheel Leiden. Het oppervlak van het historisch centrum is 181 ha (7,8 procent) op een totaal van 2327 ha voor de gehele gemeente. De Merenwijk telt 14.091 inwoners (11,3 procent), het Waardeiland 1042 (0,8 procent), de Hoge Mors 4748 (3,8 procent) en de Stevenshof 10.773 (8,6 procent). 'Leiden in cijfers. Data-bank Bevolking 2022', <https://leiden.incijfers.nl/>; 'Informatie gemeente Leiden', <https://allecijfers.nl/gemeente/leiden/>.

7 Zie de publicatie over de bouw: F. van Wel & R.S. Soeters, *Waardeiland 100 jaar: 1919-2019* (Leiden 2020).

8 Ivan Nio, 'Tussen collectiviteit en privacy. De onvoltooide zoektocht naar het ideale woonerf' in: [Dick van Gameren e.a. (red.)], *Het woonerf leeft* (Rotterdam 2010), juni, (4-17) 5; Váhl, *Prikkels in de stedebouw*, 104;

Esther Starkenburg, 'De Merenwijk. Woonerf buurt, bloemkoolwijk of "bord spaghetti"?', *Merenwijk magazine. 1971-2021. 50 jaar Merenwijk* (2021) (16-18) 17-18.

9 Nio, 'Tussen collectiviteit en privacy', 12. Dat komt ook terug tijdens de interviews van het Leidse *oral history* project uit 2021.

10 Interview met Jean Piret, 4 juni 2021, door Esther Starkenburg, Dolf Broekhuizen en Monique Roscher, aan de Boisotkade te Leiden.

11 Michiel Kruidenier, *Architect Jan Sterenberg en het wonen in de jaren '70. Groeikernen en woonmilieus* (Rotterdam 2021) 226; *Leidsch Dagblad*, 16 augustus 1986, 3.

12 Zie de publicatie hierover van Cor Smit, *Biopartner. Starter and oil of the Leiden Bio Science park* (Leiden 2019).

13 Interview met Henriëtte van der Linden, voormalig wethouder onderwijs, cultuur, sociale vernieuwing en emancipatie (1984-1991), op 21 juli 2021 door Esther Starkenburg, Dolf Broekhuizen en Iris Molenaar.

14 Esther Starkenburg, 'Herinneren en vergeten. Het monument in de Leidse stadsontwikkeling' in: Esther Starkenburg, Rudi van Maanen & Cor Smit (red.), *Tastbaar geheugen. 150 jaar zorg voor Leidse monumenten* (Leiden 2014) 24-35; Nio, 'Tussen collectiviteit en privacy', 6-9.

15 Starkenburg, 'Herinneren en vergeten', 37; Van Es & Voerman, *Stadsvernieuwing in stroomversnelling*, 15.

16 Ibidem, 19-21.

17 Een aanrader voor een introductie in de periode is de publicatie van Kruidenier, *Architect Jan Sterenberg*. Dit ondanks de geringe betrokkenheid van deze architect bij Leiden.

18 Zo is er sinds 2019 een werkgroep Post 65 van de Federatie grote monumentengemeenten. Inventari-

serend onderzoek is uitgevoerd door Leiden, Den Haag, Utrecht, Zoetermeer en Apeldoorn.

19 Op het moment van schrijven zijn zowel de cultuurhistorische analyse van de wijken, de inventarisatie en waardering van de 160 objecten (Dolf Broekhuizen, *Jonge bouwkunst in Leiden 1970-1990. Cultuurhistorische analyse* (Rotterdam, conceptversie 15 december 2021); idem, *Inventarisatie jonge bouwkunst in Leiden 1970-1990* (Rotterdam, conceptversie 2021)) en de digitale kaart nog niet publiek gemaakt. Dat gebeurt in de loop van 2022.

20 In 2021 is door Esther Starkenburg (Erfgoed Leiden en Omstreken) samen met stagiaire Iris Molenaar (Universiteit Leiden) een *oral history*-project opgezet.

21 Johanna van der Werff, *Post '65-erfgoed en waarderingsparticipatie. Een verkenning van de praktijk* ([Amsterdam] 2021).

22 Dit gaat om Cor Smit en Dirk Halfwerk.

23 Zo zijn in 2020 en 2021 door Iris Burgers, Imke van Hellemond en Minke Walda meerdere vakken architectuurgeschiedenis over deze periode gegeven aan de Vrije Universiteit, onder meer over participatie en Jonge Bouwkunst in Leiden (in samenwerking met Esther Starkenburg). En zie bijvoorbeeld publicaties als Bosma, 'The mass-produced dwelling' of Albers, 'Ontwerpen met "direkte democratie"'. De TU Delft deed in 2020 een subsidieaanvraag als hoofdaanvrager voor een consortium bij de Nationale Wetenschapsagenda voor het project 'Post-65: a sustainable view to the future for the built environment of 1965-1990 in the Netherlands'. Daaraan deed ook Erfgoed Leiden en Omstreken mee. Deze aanvraag is helaas niet gehonoreerd.

Kroniek van Leiden over 2021

Samengesteld door M. Smitsloo-de Graaff en R.D. Paauw

Ook in 2021 beperkt de coronapandemie het dagelijks leven. Het jaar begint met een verlenging van de lockdown (sluiting van niet-essentiële winkels, horeca, theaters, bioscopen, concertzalen, pretparken, evenementen, sportwedstrijden e.d.) en een avondklok vanaf 21.00 uur. In januari wordt begonnen met vaccineren, de oudste en kwetsbaarste groepen als eersten. Twee prikken met enkele maanden tussenruimte.

Eind april zijn de besmettingen en de opnames in ziekenhuizen en op ic-afdelingen zo sterk teruggelopen dat met de afbouw van de coronamaatregelen kan worden begonnen. De avondklok wordt opgeheven, alle winkels mogen open van 6.00 tot 20.00 uur, terrassen van 12.00 tot 18.00 uur met maximaal twee personen per tafel. Contactberoeven (o.a. kappers) zijn weer toegestaan, buiten sporten mag weer. Zelfs discotheken en nachtclubs mogen hun deuren ontsluiten.

De coronabestrijding verloopt zo voortvarend dat vanaf 26 juni alle nog resterende coronamaatregelen opgeheven worden. Alleen het anderhalve meter afstand houden tot elkaar wordt nog tot 20 september gehandhaafd. In de herfst is 86 procent van de bevolking gevaccineerd.

Eerst de uit Engeland komende deltava-

riant van het coronavirus en later de uit Zuid-Afrika overgewaaid omikronvariant blijken uitermate gevaarlijk. Zij zijn er de oorzaak van dat het aantal besmettingen in Nederland in korte tijd onrustbarend hoog oploopt. Dat dwingt de overheid eind november hard in te grijpen: horeca, niet-essentiële winkels en culturele instellingen moeten sluiten tussen 17.00 en 5.00 uur. Omdat de vaccins na verloop van tijd in kracht van bescherming afnemen, kondigt de regering voorts een 'boosteroffensief' aan, een derde vaccinatie.

Het blijkt niet afdoende. De angst voor een zorginfarct als gevolg van de steeds verder toenemende besmettingen is groot. De regering kondigt op 20 december opnieuw een complete lockdown aan. En zo eindigt het jaar 2021 zoals het begon.

De GGD heeft in 2021 onder de inwoners van Leiden 15.592 besmettingen geregistreerd. Het staat vast dat daarvan veertig personen zijn overleden aan het virus. Wellicht zijn het er meer. Er bestaat wel een wettelijke verplichting om het aantal besmettingen aan de GGD te melden, maar niet om het aantal doden te melden. Bovendien is niet altijd duidelijk of iemand aan corona of aan een onderliggende ziekte is overleden.

JANUARI

1 Volgens burgemeester Henri Lenferink is er sprake van de rustigste jaarovergang sinds hij in 2003 aantrad. Geen enkele gewonde en slechts een handvol brandjes. “Wel is er ondanks het algemeen vuurwerkverbod nog vrij veel vuurwerk afgestoken.”

2 Het wordt in grote delen van de stad verboden te bedelen. De gemeentelijke verordening geldt in het gehele centrum, inclusief het stationsgebied en winkelcentra in de rest van de stad. De gemeente wil zo de overlast van bedelarij inperken.

4 De nieuwjaarsreceptie van de gemeente Leiden, gewoonlijk in de Pieterskerk, gaat dit keer vanwege het coronavirus online met ruim 700 ‘aanwezigen’, ongeveer hetzelfde aantal dat normaal de receptie bijwoont.

6 Christianne van Lieshout (29), arts-assistent van het LUMC, krijgt als eerste in Leiden het coronavaccin toegediend. Landelijk werd de eerste vaccinatie eerder in Veghel gedaan. De lege ampul daarvan gaat naar Rijksmuseum Boerhaave.

6 Aan de Ehrenfestweg (Bio Science Park) komt nog voor het einde van het jaar de op een na grootste parkeergarage van Leiden, met 600 plaatsen. De plaatselijke koploper blijft de garageflat van het LUMC met 1500 plaatsen. De Lammermarktgarage staat derde met 525 plaatsen.

8 Het stadsbestuur gaat akkoord met het plan om de Aramcobunker langs de Plesmanlaan te verbouwen tot een appartementencomplex. Het gaat in totaal om 415 woningen.

14 Volgens navigatiemaker TomTom heeft

Leiden het afgelopen jaar 30 procent minder files gekend dan in 2019. Daarmee daalde de verkeersdruk in Leiden het hardst van heel Nederland.

14 Op 77-jarige leeftijd overlijdt internationaal damgrootmeester Evert Bronstring, lid van het Leids Damgenootschap. Bronstring stond bekend om zijn aanvallende en onconventionele manier van spelen.

16 Museum De Lakenhal blijkt eerder op een veiling in Londen portretten te hebben verworven van de tweelingzussen Maria en Agatha Bartha van Heemskerk, dochters van een welgestelde Leidse lakenkoopman. Ze zijn geschilderd door fijnschilder Jan van Mieris (1660-1690), de zoon van de meer bekende Frans van Mieris.

17 Cor Vergeer op 74-jarige leeftijd overleden. Hij was lid van de gemeenteraad voor de SP van 1982 tot 2002 en oud-bestuurslid van de wielervereniging Swift. Hij stond aan de basis van de Joop Zoetemelk Classic die hij tussen 2007 en 2012 organiseerde.

29 Het hoogheemraadschap van Rijnland bouwt op de rioolwaterzuivering in Leiden-Noord een installatie om medicijnresten uit het afvalwater te zuiveren. Rijnland krijgt 3,8 miljoen subsidie van de rijksoverheid.

29 Suzanne van der Jagt (PvdA) uitgeroepen tot Leids Raadslid van het jaar 2020. Zij is pas een jaar raadslid en maakte naam met een voorstel om schooluitval in Leiden tegen te gaan. De andere genomineerden waren Alyssa Voorwald (VVD) en Marleen Schreuder (GroenLinks).

FEBRUARI

1 De (16) speeltuinen in Leiden mogen weer open. Burgemeester Lenferink moet er wel een trucje voor gebruiken: ze worden tijdelijk openbaar gebied. Er mag dan geen entree worden geheven.

1 Het kleurrijke rechthoekige pand aan het Stationsplein 11 wordt een jongerencentrum. Het gaat om het gebouw direct langs het spoor waar tot voor kort pop-uprestaurant Paradijsvogel was gevestigd.

2 Willem Witvliet, de laatst overgebleven veteraan die in de meidagen van 1940 vocht bij het Haagse Schouw, overlijdt in zijn woonplaats Rotterdam. Witvliet is 100 jaar geworden. Tot vorig jaar las hij bij de herdenking op 4 mei de namen van zijn gevallen strijdmakkers voor.

6 In de ‘beeldentuin’ in het Academieggebouw van de Universiteit Leiden hebben voor het eerst twee vrouwelijke hoogleraren een plaats gekregen: astronoom Ewine van Dishoeck en classicus Ineke Sluiter, tevens voorzitter van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.

7 Het barre winterweer met hevige sneeuwval heeft ook Leiden in zijn greep. Het openbaar vervoer wordt voor een dag stilgelegd. De voetgangersbruggen worden gesloten. De GGD sluit de vaccinatiehal. Maar op de Burcht en De Bult roetsjen de sleeën af en aan.

8 Vanwege de abominabele weersomstandigheden (veel sneeuw en gladheid) brengt het *Leidsch Dagblad* de krant van deze dag alleen digitaal uit.

8 Rector magnificus Carel Stolker neemt afscheid van de Universiteit Leiden. Dat ge-

beurt tijdens de door corona zeer sobere 446ste dies natalis (verjaardag) van de universiteit. Via een videowall, waar 1700 studenten, docenten en hoogleraren op hebben ingelogd, is de Pieterskerk alleen virtueel vol. Voor zijn verdiensten wordt Stolker benoemd tot Officier in de Orde van Oranje-Nassau. Hester Bijl volgt hem op.

10 Niet-essentiële winkels mogen de deuren openen voor afhaalbestellingen. Zo hoopt men ondernemers in coronatijd meer perspectief te bieden. In de Haarlemmerstraat is ongeveer de helft van de niet-essentiële winkels ‘open’ voor het afhalen van bestellingen. Klanten moeten hun bestelling minstens vier uur van tevoren telefonisch of digitaal plaatsen. ‘Click en collect’, wordt dat genoemd.

11 In Leiden en omliggende gemeenten komen in totaal 36 nieuwe standplaatsen voor woonwagens. Waar die standplaatsen komen, is nog onderwerp van overleg.

12 De gemeente komt met een nieuw plan voor het stationsgebied met o.a. wooncomplexen op de plek van de Morspoortgarage, een tien verdiepingen hoge flat op de plaats van de busgarage aan de Rijnsburgerweg, geen auto’s in het gebied, verbetering van de drie tunnels onder het spoor en verder veel parkjes en pleintjes. De eerste schetsen worden niet voor 2024 verwacht. Het vorige plan voor het stationsgebied dateert van 2012 en werd na felle protesten van de buurt door de gemeente ingetrokken. Wijkvereniging Stationsgebied laat al meteen weten niets in het nieuwe plan te zien.

13-14 Voor het eerst in de 21ste eeuw kan er weer worden geschaatst op de grachten van Leiden en daar wordt druk gebruik van

13/14 februari: voor het eerst in de 21ste eeuw kan er in Leiden op natuurijs worden geschaatst. Veel Leidenaars maken daar gretig gebruik van, zoals hier op de Witte Singel ter hoogte van de Sterrewacht. Foto: Hielco Kuipers

gemaakt. De enige schaduwzijde: bij het Alrijne Ziekenhuis en het LUMC melden zich als gevolg van alle winterse activiteiten tientallen personen met botbreuken.

13 Theaterprogrammeur Henk Kuiper wordt de eerste winnaar van de Gouden Kies, een prijs ter nagedachtenis aan Harry Kies, de oprichter van het Leids Cabaret Festival.

17 Het Cathrijn Maartensdochter Hofje aan de Pasteurstraat bestaat 400 jaar. Het hofje telt veertien huisjes. De bestuurders van het hofje bieden de bewoners bloemen aan en een verjaardagsfeest als corona achter de rug is. Het hofje is een van de negen hofjes die onder het beheer van Stichtingen Hofjes Leiden valt.

19 Economisch historicus Jaco Zuiderduijn vindt in het stadsarchief van Delft 'bijna zeker' het oudste stadsgezicht van Leiden. De tekening is te vinden op een kaart uit 1522.

19 De (160) bushokjes van de firma JC-Decaux en de reclamevitruines verdwijnen na dertig jaar uit het straatbeeld. Ze worden vervangen door duurzame bushaltes met zonnepanelen en reclamezuilen van het bedrijf RBL. De primeur krijgt vandaag het bushokje nabij winkelcentrum De Kopermolen in de Merenwijk.

20 De straten rond de Hooglandse kerk en Pieterskerk worden zo snel mogelijk autovrij gemaakt. Een voorstel van de PvdA daartoe is

unaniem aangenomen in de gemeenteraad. Het autoverbod bij de historische kerken vormt de eerste schrede van een uitvoerig stappenplan voor de hele binnenstad waarmee de gemeenteraad eveneens instemde.

20 Leiden krijgt vier miljoen euro van het ministerie van Binnenlandse Zaken om een ingewikkeld bouwproject vlot te trekken: de bouw van diverse appartementenflats in het stationsgebied. Eerder al kreeg de stad tien miljoen euro voor de bouwontwikkeling op het Werninkterrein en de Lammenschansstrip.

26 Minister Hugo de Jonge van Volksgezondheid brengt een bezoek aan de grote vaccinatiehuis in Holiday Inn. Hij kan daar ook zijn moeder gedag zeggen: Teunie de Jonge (68) is een van de prikkers.

27 De namen zijn er al voor het dubbele bouwproject op de plek langs de Plesmanlaan waar nu nog de garages en kantoren van het Motorhuis staan: Vondel en Zwaan. Het gaat om in totaal 550 woningen, die volgens de plannenmakers in 2025 worden opgeleverd.

27 Het carillon van de Lodewijkskerk aan het Steenschuur krijgt een stokkenklavier en een grote opknappbeurt, dankzij een legaat en een inzamelingsactie. Daarmee wordt dit carillon het tweede in Leiden dat live bespeeld kan worden.

MAART

3 Het contract is getekend: er komt een zes verdiepingen hoge uitbreiding van de Hogeschool Leiden. Met de bouw is 28,6 miljoen euro gemoeid. De nieuwbouw verrijst tussen het bestaande gebouw en de Was-

senaarseweg, waar nu een groenstrook en een parkeerplaats liggen. Dit studiejaar telt de school 13.500 studenten en 1.250 medewerkers, een groei van 12 procent vergeleken met het jaar ervoor.

4 Een consortium onder leiding van de firma De Vries en Verburg uit Stolwijk gaat het nieuwe overdekte zwembad annex schaatscentrum aan de Voorschoterweg bouwen. Het zal vermoedelijk eind 2022 gereed zijn. Het geheel gaat ruim 36 miljoen kosten. Tot dusver wilde geen aannemer het omvangrijke bouwplan uitvoeren.

4 Begin van de bouw van veertien huizen op het terrein van de voormalige Maranathakerk aan de Lage Morsweg. De kerk was al in 2007 afgebroken.

5 De gemeente tast opnieuw in de buidel om culturele instellingen en initiatieven in coronatijd te ondersteunen. Er is een bedrag van 1,9 miljoen euro voor beschikbaar.

10 Een Haags onderzoeksbureau gaat zich buigen over de vraag of er in Leiden sprake is van een participatiecrisis of dat inspraak voor inwoners slechts incidenteel misgaat. Dit naar aanleiding van klachten van wijkverenigingen dat met hun reacties op gemeentelijke plannen niets wordt gedaan.

11 Het Europees Geneesmiddelen Bureau (EMA) keurt het vaccin tegen corona van de Leidse farmaceut Janssen goed voor gebruik. Janssen is onderdeel van het Amerikaanse bedrijf Johnson & Johnson.

17 De gigantische beuk op begraafplaats Groenesteeg wordt uit 225 inzendingen gekozen als de mooiste boom van Zuid-Holland. De Leidse beuk is naar schatting

17 maart: boswachters uit de regio roepen de oude beuk op begraafplaats Groenesteeg uit tot de mooiste boom van Zuid-Holland. Foto: Carolina D'Andrea.

twee eeuwen oud en heeft een stamomtrek van 7,72 meter. De jury van stichting Het Zuid-Hollands Landschap bestond uit boswachters uit de regio.

17 De Leidse musea Naturalis, Volkenkunde en Oudheden krijgen respectievelijk 732.829, 810.300 en 516.644 euro van de BankGiro Loterij.

17 Hij heeft er zestien jaar en in totaal 2001 pagina's over gedaan, maar met de verschijning van het laatste, vierde deel *Groepsportret met Dame – De strategie van de aanpassing (1876-1975)* heeft emeritus-hoogleraar Willem Otterspeer de geschiedenis van de Universiteit Leiden nu voltooid. De laatste

vijftig jaar van de universiteit zijn in een apart deel ondergebracht (*De glazen toren*) dat is geschreven door historicus Pieter Slaman.

19 Bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer in Leiden wordt D66 met 23 procent van de stemmen de grootste partij, gevolgd door de VVD (15 procent) en GroenLinks (10 procent). Van alle gemeenten in Nederland is Leiden de laatste die met de uitslag komt..

22 Maria Vos, in de jaren '80 de drijfveer achter de Leidse amateurkunstsector met de door haar opgerichte Werkgroep Amateuristische Kunstbeoefening (WAK), op 85-jarige leeftijd overleden. Ze was nauw betrokken bij het tot stand komen van het Muziekver-

zamelgebouw aan de J.C. Rijpstraat. In 1994 ontving ze de Jan van Hout Penning.

24 De Langegracht, een van de drukste wegen in de binnenstad, wordt voor een jaar grotendeels afgesloten om een grondige wijziging te ondergaan. De Langegracht maakt deel uit van de Centrumroute, een project waarvan de totale kosten op 22 miljoen euro worden geschat.

26 Aanbrenging van vijf struikelstenen in de bestrating voor het huis aan de Kloksteeg 3 ter nagedachtenis aan de Joodse familie Weijl die in 1943 werd vermoord in vernietigingskamp Sobibor. Het gaat om Joseph Michael Weijl en zijn zussen Helena, Judith en Alida. Hanna werd vermoord in Auschwitz. Weijl had een bakkerij in de Kloksteeg.

26 Het gemeentebestuur geeft vergunning voor de bouw van 394 kamers, studio's en appartementen in de Ypenburgbocht, de plek waar Willem de Zwijgerlaan, Oegstgeesterweg en Schipholweg elkaar raken. Na een kwart eeuw komt er nu een geordende invulling van deze rommelige plaats.

30 Het familiebedrijf Zirkzee Wonen en Slapen aan de Lammenschansweg kondigt aan per 1 december de deuren te zullen sluiten. Volgens de eigenaar van de 86 jaar oude zaak liggen er geen financiële problemen aan ten grondslag, maar wordt hij 'weggedrukt door woningbouw'.

APRIL

8 Het uiterst controversiële plan voor het Roomburgerpark is definitief van tafel. Alle 39 raadsleden stemmen het weg, zoals eerder 65 procent van de Leidenaars dat vorige

maand deed in een referendum. In het park tussen Kanaalweg en Van Vollenhovenkade strijdt hockeyclub Roomburg al jaren voor een extra kunstgrasveld. Het huidige stadsbestuur gunde de vereniging een uitbreiding en ter compensatie zou in en om het park extra groen worden aangelegd. Buurtbewoners pikten dat project niet, kwamen massaal in verzet en grepen met succes naar het wapen van een volksraadpleging.

8 Jan Willem Bruins, de schilder en ontwerper van de Leidse muurgedichten en -formules, op 74-jarige leeftijd overleden. Bruins maakte samen met Ben Walenkamp vanaf 1992 meer dan honderd muurgedichten in Leiden.

9 Het nieuwe boek van de Leidse auteurs Jeroen Windmeijer en Jacob Slavenburg, *Het Evacomplex*, haalt een dag na verschijning meteen de Thriller Top 10 van de Stichting Collectieve Propaganda van het Nederlandse Boek.

13 Leiden, en met name een dwarsdoorsnede van zijn inwoners, staan vanaf vandaag centraal in een twaalfdelige televisieserie, *Typisch Leiden*. In de serie komen markante Leidenaars aan het woord, zoals ondernemer Peter Labrujère, orgeldraaier Fabian Krul en ambachtelijk slager Rian van der Zon. Dronebeelden leveren mooie plaatjes op van het centrum.

19 Nic van der Voort overleden op 90-jarige leeftijd. Hij was sinds 1986 de eerste hoofdarrangeur van de jaarlijkse bloemenhulde in het Vaticaan en versierde, eveneens met broer Charles, menig studio voor grote tv-programma's. Met zijn broer had hij bloemenzaken in Leiden en Voorschoten.

21 Het Amerikaanse farmacieconcern Bristol-Myers Squibb (BMS) bouwt een fabriek voor de productie van geavanceerde celtherapieën tegen kanker. BMS heeft het oog laten vallen op het Bio Science Park. Het bedrijf hoopt de fabriek in 2024 in gebruik te nemen. De productiefaciliteit zal werk bieden aan zeker 500 mensen.

21 De Zangeres zonder Naam heeft vlakbij de plek waar ze als Maria Beij in de Weverstraat ter wereld kwam, een eerbetoon gekregen in het Singelpark. Daar is de 'bank zonder naam' geplaatst. De bank is een initiatief van de Vrienden van het Singelpark en maakt deel uit van het Lakenpark, tegenover de Meelfabriek, dat momenteel wordt aangelegd.

22 Museum De Lakenhal krijgt er een Rembrandt bij. Het Rijksmuseum geeft het schilderij 'Musicerend gezelschap' langdurig in bruikleen aan het Leidse stadsmuseum. Rembrandt maakte het schilderij in 1626. Hij was toen 21 jaar oud en woonde nog in zijn geboortestad Leiden. Het 'Musicerend gezelschap' komt naast 'De brillenverkoper' te hangen, van twee of drie jaar eerder. De schilderijen illustreren volgens conservator Christiaan Vogelaar heel goed de pijlsnelle ontwikkeling van de schilder.

MEI

1 Het LUMC kondigt vanaf vandaag een personeelsstop aan. Het Leidse universitaire ziekenhuis moet de komende anderhalf jaar 54 miljoen euro bezuinigen. Alle afdelingen moeten rekening houden met een krappere bezetting, schrijft Douwe Biesma, voorzitter van de raad van bestuur van het LUMC. Ver-

pleegkundigen vallen buiten de personeelsstop. Voor hen wordt in deze coronatijd een uitzondering gemaakt, om de zorg niet in gevaar te brengen. De jaarlijkse begroting van het ziekenhuis beslaat zo'n 800 miljoen euro. Het LUMC heeft hogere vaste lasten door meer gebouwen, stijgende cao's en een toename van de hoeveelheid dure apparatuur.

6 Het Leidse museum Naturalis is uitgeroepen tot Europees museum van het jaar 2021. Naturalis neemt het stokje over van het eveneens Leidse museum Boerhaave, dat de titel in 2019 en 2020 won.

18 Projectorganisatie Leiden400 wint de 'Gouden Giraffe', de prijs van de Nederlandse evenementenbranche, voor de 3,5 uur durende live-uitzending ter gelegenheid van het Pilgrimjaar 2020. Leiden400 is een samenwerking van Erfgoed Leiden en Omstreken, Museum De Lakenhal, Leiden Marketing en Pieterskerk Leiden. De organisatie heeft veel energie gestoken in de voorbereiding van het herdenkingsjaar 2020, 400 jaar na het jaar waarin de Pilgrims vanaf het Rapenburg vertrokken naar de Nieuwe Wereld.

18 Victor Wijnands overlijdt op 77-jarige leeftijd aan de gevolgen van corona. Wijnands was van 2010 tot 2018 penningmeester van de HVOL. In zijn arbeidzaam leven zette hij het Leidse kantoor op van Ernst & Young Accountants. Ook was de Oegstgeestenaar in tal van Leidse besturen actief.

18 Veel openluchtgelegenheden mogen vanaf vandaag weer open in coronatijden. Ook de Leidse Hortus Botanicus opent de deuren.

27 Oogartsen van het LUMC hebben nieuwe lenzen ingebracht bij chimpansee Fiffy

18 mei: na een lange periode van sluiting bereiden tuinmannen de Hortus botanicus voor op bezoek. Foto: Hielco Kuipers.

van Stichting AAP. De chimpansee was door staar bijna blind en kan nu weer helder zien. Het is de eerste keer dat een chimpansee zo'n operatie onderging. Voor Leids oogarts Irene Notting een *once in a lifetime*-ervaring.

27 Voor de derde keer wordt basketbalvereniging ZZ Leiden landskampioen. De ploeg maakt een rondvaart door de Leidse grachten bij wijze van huldiging voor de tegen Den Bosch veroverde landstitel.

JUNI 2021

1 De Bilderdijskamer van de Universiteit Leiden is online in 360 graden te bezichtigen.

De stijlkamer ter ere van de dichter Willem Bilderdijs (1756-1831) werd in maart vorig jaar ingericht. Bezoekers van de website Things That Talk krijgen voorwerpen van en uitleg over de zwaarmoedige romanticus Bilderdijs te zien.

5 Op de Steenstraat komt de zevenjarige Doris Karimzadeh Halimi onder een bus terecht. Bij het openzwaaien van een taxideur zou het fietsende meisje zijn uitgeweken, waarop de buschauffeur haar niet meer kon ontwijken. Ze overlijdt aan de gevolgen. Massaal betoont Leiden zijn medeleven: op de plek waar Doris haar leven verloor, worden vele honderden knuffels, bloemen, kaar-

5 juni: in de Leidse Steenstraat verongelukt het zevenjarige meisje Doris. Al snel markeert een zee van bloemen die plek.
Foto: Hielco Kuipers.

sen en briefjes achtergelaten. Taxichauffeurs zeggen al tijden bij de gemeente aan de bel te trekken over de gevaarlijke en onoverzichtelijke verkeerssituatie op de Steenstraat. Een week later is de zaterdagmarkt een minuut stil, als eerbetoon aan Doris.

14 Ambtenaren van de gemeente Leiden gebruiken nepaccounts op sociale media om

fraude van de eigen inwoners op te sporen. Het zijn volgens B en W methoden “die wetmatig zijn toegestaan”. Via die nepaccounts zoeken ambtenaren naar bijvoorbeeld mogelijke bijstandsfraude en plannen voor ordeerverstoring.

15 Ondanks felle kritiek van de oppositie houden collegefracties D66, GroenLinks en

PvdA vast aan het controversiële bouwproject Lead aan de Willem de Zwijgerlaan. Lead betreft drie torenflats tot 115 meter hoog met 580 woningen. Er zijn zo’n 200 bezwaarschriften tegen ingediend.

17 De grondige verbouwing van het Leidse stadhuis loopt vertraging op. Bouwbedrijf Du Prie zegt de beoogde opleverdatum rond de jaarwisseling niet te halen. Hoeveel extra tijd hij nodig heeft, is nog onbekend. De gevolgen zijn nog niet te overzien, zegt verantwoordelijk wethouder Marleen Damen (PvdA). Ze kreeg vorig jaar al flinke kritiek vanuit de gemeenteraad omdat de verbouwing, waarvoor 26 miljoen euro was uitgetrokken, een slordige vijf miljoen euro duurder uitvalt.

JULI

1 Tanja Elsgeest (48) volgt Meta Knol op als directeur van Museum De Lakenhal. Ze werkte eerder bij theatergezelschap de Veenfabriek en Productiehuis Rotterdam.

1 Bij Museum Volkenkunde wordt met een ceremonie stilgestaan bij de afschaffing van de slavernij. Vanwege corona wordt de viering kleinschalig gehouden.

3 Leiden krijgt van het ministerie van Binnenlandse Zaken acht miljoen euro om de tekorten in de jeugdzinorg weg te werken.

4 Het gerestaureerde carillon van de Lodewijkskerk wordt ingewijd met een concert. De opknabbeurt heeft 30.000 euro gekost.

5 In Koetshuis De Burcht zwaaait Leiden zijn olympische en paralympische sporters aan de Spelen van Tokio feestelijk uit. Het gaat om acht deelnemers, het merendeel roeiers, en een paralympische roeicoach.

7 Het Leids Universitair Medisch Centrum heeft over 2020 een verlies geleden van bijna 27 miljoen euro. In 2019 sloot het LUMC de jaarrekening af met een overschot van veertien miljoen euro.

8 De komende jaren richt de Leidse stadspromotie zich vooral op congressen, erfgoed, kennis en cultuur. De gemeente houdt liever stil dat het ook een mooie stad is voor waterrecreatie en als bestemming voor touringcars vol dagjesmensen. Dat vormt de basis van de nieuwe Visie Bezoekerseconomie. De keuzes moeten leiden tot een betere balans van levendigheid en leefbaarheid.

9 In de binnentuin van Rijksmuseum Boerhaave wordt een zogeheten tuberculosehuisje onthuld. Voor wie zich een eeuw geleden geen duur kuuroord kon permitteren, was zo’n tbc-huisje een uitkomst. Het demonstabele huisje stond op een draaibaar plateau, waardoor het met de zon en wind kon meegaan. Boerhaave heeft het laten restaureren.

14 Officiële opening van het nieuwe Lakenpark, het sluitstuk van het zes kilometer lange Singelpark. Voorheen bood wat nu het Lakenpark is ruimte voor zo’n zestig parkeerplaatsen.

15 Op de plek waar de afgelopen jaren de Schanstuin was aan de Lammenschansweg komt een complex met 444 huurappartementen. B en W zijn akkoord met het bouwplan. Het is het laatste onderdeel van de herontwikkeling van de zogenoemde Lammenschansdriehoek, het gebied tussen Lammenschansweg, Kanaalweg en het spoor.

16 De Leidse economie is in 2020 met 4 procent gekrompen. Daarmee deed de stad het een fractie slechter dan het landelijk gemiddelde (3,7 procent).

21 Lucas van Strien (88) krijgt een ere-medaille van de Koninklijke Nederlandse Muziekorganisatie voor het feit dat hij al 75 jaar een betrokken lid is van de Drumfanfare Franciscusband Leiden (FBL).

21 Leiden was bij de Tweede Kamerverkiezingen in maart de laatste gemeente in Nederland die met de uitslag kwam. Uit een evaluatierapport blijkt nu wat er is misgegaan: door ziekte in het Team Verkiezingen waren er in verschillende stembureaus te weinig potloden en stembiljetten; voorzitters en leden van het stembureau waren veelal onervaren en hadden geen 'fysieke instructie' gekregen; op de telbiljetten stond een drukfout die tot vertraging bij het vaststellen van de uitslag leidde.

24 De Leidse skiffeur Finn Florijn, zoon van oud-Olympisch roeikampioen Ronald Florijn, moet bij de Olympische Spelen in Tokio de strijd na de series staken omdat hij het coronavirus heeft opgelopen. Zijn zus Karolien Florijn wint later met haar teamgenoten een zilveren medaille in de vier zonder stuurvrouw. Stef Broenink verover met partner ook zilver in de dubbel twee. Wielrenster Laurine van Riessen belandt na een zware val met diverse kwetsuren in het ziekenhuis in Tokio. Bij de Paralympiërs legt Annika van der Meer beslag op een zilveren medaille.

28 Ed de Vogel, een wereldautoriteit op het gebied van orchideeën, op 78-jarige leeftijd overleden. Hij was jarenlang verbonden aan museum Naturalis. Hij ging regelmatig op expeditie en ontdekte daarbij zo'n 300 soorten.

29 Na een jaar verdwijnt de tijdelijke vestiging van Action weer uit het oude pand van

V&D aan de Aalmarkt. Daarvoor in de plaats komt, ook tijdelijk, een spijkerbroekenconcern. De eigenaar van het gebouw, ASR, heeft nog geen vaste huurder kunnen vinden.

AUGUSTUS

2 De Raad van State stelt de gemeente in het gelijk wat betreft de verbreding van de Haarlemmerweg om de toeristische route van Leiden naar Haarlem aantrekkelijker te maken. De zestien woonboten daar worden verplaatst en verder uit elkaar gelegd, omdat fietsers de Haarlemmertrekvaart moeten kunnen zien. De woonbootbewoners, die ook een kleinere tuin krijgen, hadden hiertegen protest aangetekend.

3 Jan Oomen, 25 jaar vrijwilliger en de drijvende kracht achter Jeugddorp Leiden aan de Voorschoterweg, krijgt uit handen van locoburgemeester Ashley North de Cornelis Joppensprijs. Deze is bedoeld voor Leidenaars die zich voor anderen inzetten.

6 Een dagelijkse coronatest wordt verplicht voor deelname aan de El Cid-introductieweek van de Leidse universiteit. De GGD opent hiervoor een sneltestlocatie in het voormalige V&D-pand. Voor El Cid hebben zich iets minder dan vierduizend eerstejaars aangemeld.

9 Thomas Swinkels wint de publieksprijs van Beelden in Leiden, de openluchtexpositie op de Hooglandse Kerkgracht. Hij kreeg 60 procent van de uitgebrachte stemmen voor zijn kunstwerk 'Wardian cage'.

10 De drie flatgebouwen aan de Corantijnstraat en de Paramaribostraat zullen in de loop van 2022 worden gesloopt. Het gaat in totaal om verouderde 88 portiekwoningen.

Daarvoor in de plaats komen tussen de 160 en 170 nieuwe woningen.

12 De gemeente Leiden roept een speciaal Huurteam in het leven in de strijd tegen huisjesmelkers en woekerhuren. Het team bestaat uit zes personen en wordt juridisch gesteund door de Rechtswinkel.

19 Aan de Klokpoort, tussen Langegracht en Pelikaanstraat, wordt het merendeel van de winkels op de begane grond omgebouwd tot woonruimte voor jongeren. Er komen acht studio's van dertig vierkante meter per stuk. Dat heeft woningcorporatie Portaal bekendgemaakt.

21 Er is enorme belangstelling tijdens de El Cid-week voor het lidmaatschap van een Leidse studentenvereniging. Bij de 'grote drie' (Minerva, Quintus en Augustinus) zijn er aanmerkelijk meer aanmeldingen dan er leden kunnen worden ingeschreven. Loten is de enige oplossing. Later blijkt dat 2534 studenten lid zijn geworden van de acht grootste Leidse studentenverenigingen. Minerva kreeg de grootste aanwas: 600 nieuwe leden.

21 Kapsalon 'Coiffeur Gerard' aan de Breestraat gaat zijn deuren sluiten. Eigenaar Ed van Arkel (66) vindt het tijd ermee op te houden. Hij nam de zaak in 1997 over van Gerard Erades, die de kapsalon begon in 1970.

25 Eigenaren Harry Bartels (60) en Hans Wolvers (56) stoppen noodgedwongen met de aan de Utrechtse Veer gevestigde De Snookerij. Het spelcentrum, opgericht door Nederlands kampioen snooker Co Vrans, dateert van 1988. De biljartvariant was eind vorige eeuw zeer populair, maar de belangstelling liep steeds verder terug. "De coronacrisis gaf het laatste zetje."

27 Rijksmuseum van Oudheden krijgt een bijzondere verzameling bodemvondsten uit Maastricht. Het is een geschenk van RoMeo, de vriendenvereniging van het museum, die de collectie kocht op een veiling. RoMeo bestaat 25 jaar.

29 Rugbyclub DIOK viert het 50-jarig bestaan.

SEPTEMBER

1 Opening van het nieuwe gebouw van het Leonardo College aan de Telderskade. Het heeft bijna zestien miljoen euro gekost. De school heeft zeventien jaar moeten wachten alvorens zij het verouderde pand aan de Noachstraat kon verlaten.

1 'Met tegenzin en weemoed' neemt Leo van Doeselaar (67) na 22 jaar afscheid als titulair organist van de Pieterskerk. Om jong talent een kans te geven, gaat de kerk werken met een wisselende tijdelijke 'organist en residence'.

2 Tom Holswilder, sinds veertig jaar het gezicht van Koetshuis De Burcht, verkoopt zijn restaurant en grand café aan drie Leidse oud-voetballers: Tim de Cler, Houssin Bezzai en Barry van Eijk. De Cler is oud-international. Alle drie hebben bij Lugdunum gevoetbald.

4 Na bijna 50 jaar verdwijnt 'Take it Easy', een zaak in souvenir- en cadeauartikelen, uit de Haarlemmerstraat. Eigenaren Lo (70) en Coby (65) de Haas stoppen ermee.

6 De traditionele opening van het academisch jaar in Leiden wordt op afgeslankte wijze gehouden. Bij de bijeenkomst in de Pieterskerk is plaats voor maximaal 75 genodigden. Wel kan de plechtigheid via een online

livestream worden gevolgd. Als thema is 'welzijn' gekozen. Volgens bestuursvoorzitter Annetje Ottow en rector magnificus Hester Bijl heeft de coronacrisis diepe sporen getrokken in de universitaire wereld.

6 Het gaat ongeveer 4,5 miljard euro kosten om Leiden voor 2050 van het aardgas te krijgen en aan te sluiten op alternatieve energiebronnen. Dat concludeert adviesbureau Fakton Energy na onderzoek in opdracht van de gemeente.

7 Leiden heeft in 2020 bijna 10 procent minder parkeerinkomsten gehad vergeleken met 2019. De gemeente haalde nu 12,5 miljoen euro binnen.

8 Een deel van de renovatie van het stadhuis zit er op. De buitenkant aan de Breestraat is met lasers schoongemaakt. In de loop van volgend jaar zal het interieur vernieuwd en verduurzaamd zijn. De kosten van het geheel worden geraamd op 31 miljoen euro.

11 De zaterdagmarkt keert terug naar de aloude plek bij Nieuwe Rijn en Botermarkt. Een jaar geleden verhuisde de markt naar Beestenmarkt en Lammermarkt, omdat daar meer ruimte was voor de zogenaamde anderhalvemetermaatregel.

11 De Pieterskerk viert zijn 900ste verjaardag.

11 Burgemeester Lenferink reikt de koninklijke erepenning uit aan de 100-jarige korfbalvereniging Pernix.

12 Contrabassist Jort Terwijn wint tijdens het Around the City Jazzfestival de Leiden Jazz Award 2021.

15 In de Morspoort is een lichtprojectie van twee gekruiste sleutels aangebracht, gebaseerd op een van de oudste beelden van

het Leidse stadswapen. De hal is nu 's avonds van binnen hel verlicht.

16 Een nieuwe plek voor kunst en cultuur: de Hooglandse Kamer. De kamer beoogt een culturele verbinding te gaan vormen tussen de Hooglandse Kerk en de stad. Men hoeft niet eerst door de kerk om de kamer te bezoeken.

17 Er komt een einde aan de al vijf jaar durende strijd rond de nieuwbouw voor de faculteit Geesteswetenschappen (Humanities Campus), waarvoor 58 huurwoningen in het Doelencomplex gesloopt moesten worden. De woningen kunnen blijven staan. Onteigening en sloop zijn van de baan. Dat hebben de bestuurders van gemeente en universiteit meegedeeld. De universiteit komt midden volgend jaar met een alternatief plan om de campus voor de geesteswetenschappen alsnog te realiseren.

18 Alexander Mourer stopt als directeur van het Leiden International Film Festival. Hij was zestien jaar geleden een van de oprichters.

18 De Rapenburg Race, een zwemwedstrijd van ongeveer 800 meter (van Gijselaarsbank tot Van der Werfpark) levert bijna 100.000 euro op voor onderzoek naar dwarslaesie.

19 Rutger Veldhuijzen van Zanten op 80-jarige leeftijd overleden. Gedurende een reeks van jaren was hij een steun en toeverlaat voor de Kerkenraad van de Protestantse gemeente te Leiden, de Stichting Leidse Hofjes, de 3 October Vereeniging en de Historische Vereniging Oud Leiden.

22 Het Japanse optiekconcern Nikon opent in gebouw Bio-partners aan de J.H. Oortweg een Bioluminescence Lab. Het is het eerste laboratorium van Nikon in Europa. Onderzoekers van het LUMC en de bedrijven in het

Bio Science Park kunnen hier ruimte en apparatuur huren voor onderzoek naar virussen, eiwitten, cellen en dergelijke.

24 Aad Siera (61) krijgt de Cornelis Joppensprijs, de onderscheiding voor stadgenoten die zich voor anderen verdienstelijk maken. Hij verwierf vooral naam als zaalvoetbalorganisator, eerst voor werklozen, later voor bedrijfs- en vriendenteams.

25 Met een Merenwijk Magazine, een expositie en een serie kleine activiteiten viert de Merenwijk het 50-jarig bestaan.

25 Het nagebootste Romeinse kampement Matilo krijgt een plaats op de erfgoedlijst van Unesco.

28 Voor het eerst sinds vele jaren zal Wim de Ru de Koraalzing niet dirigeren. Hij is fel gekant tegen de maatregel dat koraalzangers een coronapas moeten tonen om het Van der Werfpark in te mogen. Dirigent Martin van der Brugge vervangt hem.

30 Overleden: diaconaal predikant Anton Dronkers (84). Dronkers was in 1986 medeoprichter van diaconaal centrum De Bakkerij aan de Oude Rijn, een opvanghuis voor ex-gedetineerden, psychische patiënten, vluchtelingen en daklozen. Na zijn pensionering werd hij raadslid voor GroenLinks en maakte hij zich sterk voor het opzetten van een voedselbank in Leiden. Elf jaar geleden kreeg Dronkers het Gouden Kruis van de Orde van de Republiek Hongarije voor zijn hulpacties naar dat land.

OKTOBER

1-4 Leidens Ontzet is het eerste grote stadsfeest dat na het opheffen van de strengste coronabeperkingen weer kan worden ge-

vierd. Er is een minikoraal, met voor de laatste keer cabaretier Jochem Myjer als boegbeeld. Ruim 3500 zevende- en achtstegroepers uit de Leidse regio zingen op het Garenmarktplein uit volle borst mee. De kermis staat er in afgeslankte vorm, cafés zijn open tot middernacht. Helaas gaan de optocht en het afsluitend vuurwerk niet door. Vorig jaar werd 3 oktober alleen digitaal gevierd.

1 K&G heeft er een vierde orkest bij, dat is bedoeld voor oud-leden en reünisten. De 93-jarige christelijke muziekvereniging uit Leiden had tot nu toe de beschikking over drie orkesten: Jong K&G, de Show- & Marchingband en K&G 3. Belangrijkste doel van het nieuwe orkest is om de band met oud-leden te behouden.

2 Naturalis Biodiversity Center krijgt dit jaar de erepenning van de gemeente Leiden. De penning wordt jaarlijks uitgereikt aan een persoon of instelling die zich verdienstelijk heeft gemaakt voor de stad.

2 Het moet een nieuwe traditie worden: het vervoeren van de pot met hutspot vanaf Schans Lammen naar het Garenmarktplein. Althans, als het aan de Historische Vereniging Oud Leiden ligt. Een boot met daarop de pot en degene die hem gevonden heeft, Gijsbert Corneliszoon Schaek, vaart naar Leiden om de hutspot aan te bieden aan burgemeester Lenferink. Jarenlang werd op initiatief van Sjaak van de Geijn onderzoek gedaan naar de vindplaats van de pot die het begin van Leidens Ontzet op 3 oktober 1574 markeerde. Volgens hem lag de Schans Lammen ongeveer naast de Lammebrug in het polderpark Cronesteyn. De HVOL vindt het belangrijk dat er een gedenkplek komt die recht doet aan deze geschiedenis.

2 oktober: een boot vervoert de pot met hutspot vanaf de plek waar mogelijk Schans Lammen heeft gelegen, naar de Garenmarkt. Het begin van een nieuwe 3-oktobertraditie? Foto: Hielco Kuipers.

7 Aan het 'masterplan' voor uitbreiding en herstructurering van begraafplaats Rhijnhof is 22 jaar gewerkt. De beheersstichting presenteert het resultaat vandaag officieel aan het publiek. De eens zo sobere laatste rustplek is veranderd in een rustiek park, dat steeds meer als ontspanningsplek wordt gebruikt.

7 De aanleg van een warmteleiding van de Rotterdamse haven naar de Leidse regio dreigt niet door te gaan. Het noodlijdende Warmtebedrijf van Rotterdam stevent af op een faillissement. Het collegebesluit is een grote tegenvaller voor de energietransitie in

Zuid-Holland. De leiding naar Leiden moest ook regiogemeenten als Katwijk, Leiderdorp, Oegstgeest, Voorschoten en Zoeterwoude voorzien van industriële warmte van afvalverwerker AVR en Shell in Rotterdam.

8 Annelies Koole-Heijmans overlijdt op 73-jarige leeftijd. Zij was in 1988 het eerste vrouwelijke bestuurslid van de 3 Oktober Vereeniging en een onzichtbare spil achter vele Leidse activiteiten. Ook was ze jarenlang bestuurslid van de Stichting Vrienden van de Pieterskerk.

8 De gevaarlijkste kruispunten en roton-

des van Leiden worden in rap tempo veiliger gemaakt. De top tien wat ongelukken betreft, moet volgend jaar zijn aangepakt, aldus wethouder Ashley North (GroenLinks).

10 Voor het eerst sinds de eerste editie in 1991 kent de Leiden Marathon bij de mannen een winnaar die in Leiden geboren en getogen is: Maikel Stolwijk. De atleet van Leiden Atletiek was tot favoriet gebombardeerd bij een gebrek aan toplopers uit Ethiopië en Kenia.

11 Leiden is een stadscriminoloog rijker. Marianne Franken van de Universiteit Leiden gaat de komende vier jaar onderzoek doen naar de veiligheidsbeleving van Leidse burgers. Ze werkt daarbij nauw samen met gemeente en de politie. De samenwerking is volgens de universiteit uniek in Nederland.

13 Een dakwoning in de Leidse Clarensteeg is bekroond met de Rijnlandse Architectuur Prijs. De publieksprijs gaat naar het onlangs opgeleverde pand van Bio Partner 5 in het Bio Science Park. Dat wordt geprofileerd als het eerste energieneutrale laboratorium van het land en het eerste gebouw in Nederland dat voldoet aan de klimaatdoelstellingen van Parijs.

13 Het LUMC is overvallen door de enorme vraag naar het nieuwe scanapparaat dat het in gebruik heeft genomen. Het apparaat is een pijnloos alternatief voor het reguliere borstonderzoek in de 'borstenbus'. De Mamma CT wordt stapsgewijs in gebruik genomen. Het LUMC is het eerste ziekenhuis in Nederland dat ermee gaat werken.

14 Het voormalige V&D-pand tussen de Aalmarkt en Breestraat is verkocht voor 30 miljoen euro. Leidenaar Alexander van Nimwegen, directeur van de Horeca Groep,

wordt genoemd als een van de nieuwe eigenaren. V&D ging in 2015 failliet. Daarna huurde het Canadese Hudson Bay het pand, maar dat warenhuis redde het niet. Action, Cool Blue en Vintage Department vulden een tijdlang de begane grond. Het iconische pand was sinds december 2011 eigendom van ASR Dutch Prime Retail in Utrecht.

21 Het Leidse biotechbedrijf VarmX ontvangt 17,5 miljoen euro van de Europese Unie. Het geld is bedoeld voor het vergroten van de productie van een medicijn dat is geïnspireerd op slangengif. Het middel voorkomt ernstige bloedingen bij patiënten die bloedverdunners gebruiken.

22 Voor het eerst in 24 jaar bloeit een reuzenaronskelk in de Leidse Hortus. Dat trekt veel bekijks. Biologen, studenten, dagjesmensen en plantenliefhebbers willen allemaal een kijkje nemen bij de bloeiende penisplant of amorphophallus decus-silvae, zoals de plant officieel heet. Bezoekers klimmen op een trappetje om de twee meter hoge plant te bewonderen en te ruiken, want de plant geeft ook een bijzondere geur af, die aantrekkelijk is voor insecten.

27 Overleden op 91-jarige leeftijd: Jan Schlatmann, in zijn arbeidzaam leven pastoor en deken in diverse regiogemeenten en ereburger van Zoeterwoude. Schlatmann was bekend en geliefd in Leiden en omgeving. Na zijn emeritaat bleef hij tot 2006 assisteren in verschillende parochies en instellingen.

27 De Blauwpoortsbrug moet er tot twee keer toe voor open: een reconstructie van een drie eeuwen oude trekschuit die vanuit Maassluis een dagje Leiden aandoet. Het schip vaart door naar de Beestenmarkt, waar

27 oktober: bezoekers nemen een kijkje op de replica van een drie eeuwen oude trekschuit. Foto Hielco Kuipers.

bezoekers de oude openbaarvervoerschuit van dichtbij bekijken. Het bezoek is een attractie bij een symposium van het Waterambacht over water in de stad. Het Waterambacht pleit voor meer vervoer over water, net als in de tijd van de trekschuit.

30 Tijdens de dies van de Historische Vereniging Oud Leiden krijgt Rudi van Maanen de Gouden Speld van de stad Leiden. Van Maanen was ruim 34 jaar redactielid van het *Leids Jaarboekje*. Hij reikt 'zijn' jaarboekje voor de laatste keer uit.

NOVEMBER

20 Op 74-jarige leeftijd overlijdt George Julien. Als zanger en presentator was hij ja-

renlang een bekend gezicht in Leiden. Lange tijd stond hij bekend als zingende barkeeper, later begon Julien onder de naam Napoleon een eigen café-chantant aan de Steenstraat. Ook presenteerde hij de Leidse huishoudbeurs Leidato, festival Summerjazz en het Leids Festival van het Levenslied. Hij overleed aan de gevolgen van alvleesklierkanker.

20 Door de oplopende coronabesmettingen is het ook dit jaar onverantwoord om een drijvende ijsbaan op de Nieuwe Rijn aan te leggen. Ook het Huis van Sinterklaas in De Waag is geschrapt als onderdeel van de Leidse Winter Wonder Weken, evenals de Rotary Santa Run, de Korenweekenden en Rembrandt in de winter.

24 Leiden wint de Jantje Beton Prijs en is

daarmee uitgeroepen tot meest speelvriendelijke gemeente van Nederland. De prijs wordt tweejaarlijks uitgereikt aan een gemeente die er alles aan doet om kinderen en jongeren zoveel mogelijk buiten te laten spelen.

30 Op 89-jarige leeftijd overlijdt oud-directeur Gemeentewerken Leen Barendregt. De Leidse stadsingenieur was sinds 1983 actief voor de Historische Vereniging Oud Leiden. In dat jaar werd hij bestuurslid en van 1987 tot 1991 was hij vicevoorzitter. Ook werd hij in 1987 lid van het bestuur van Molen de Put. Dat bleef hij dertig jaar lang. Namens de HVOL was hij ook de vertegenwoordiger in het bestuur van de Rijnlandse Molenstichting.

DECEMBER

3 Wout Holverda, een van Leidens beste voetballers, overlijdt op 63-jarige leeftijd. Zijn grootste successen beleefde hij bij Sparta. Tussen 1978 en 1984 speelde Holverda meer dan 150 duels in het eerste elftal van de Rotterdamse club. Daarna werd hij beheerder van de Vijf Meihal. Hij leed al jaren aan alzheimer.

3-4 Het nieuws in de (sociale) media dat de vaccins die overblijven van de inentingscampagne voor tachtigplussers zonder afspraak in Leiden beschikbaar zijn voor zestigplussers, veroorzaakt een stormachtige opkomst bij de GGD-locatie aan de Haagse Schouwweg. Honderden mensen, soms van heinde en verre, staan uren in de rij om een boosterprik tegen corona te krijgen. Er ontstaat een verkeersinfarct en dat leidt ertoe dat de GGD Hollands Midden stopt met de 'spontane' prikactie.

9 Aan de vooravond van haar vertrek uit

de Leidse politiek komt wethouder Marleen Damen (PvdA) onder vuur te liggen. Het heeft opnieuw te maken met kostenoverschrijdingen die de Leidse aannemer Du Prie opvoert voor de verbouwing van het Leidse stadhuis. Er ligt een nieuwe vraag aan de gemeenteraad om ruim vier ton toe te voegen aan het krediet voor de verbouwing. De wethouder oogst forse kritiek. Niet alleen wordt het verbouwde stadhuis een jaar later opgeleverd, de kostenoverschrijding van het budget neemt exorbitante vormen aan. Damen overleeft tijdens haar laatste raadsvergadering een motie van afkeuring.

9 De Universiteit Leiden stopt voorlopig met het gebruik van apparaten die het aantal aanwezige mensen tellen bij de ingangen van lokalen en zalen. De surveillancecamera's zorgen voor veel onrust onder medewerkers en studenten. Twee dagen eerder protesteerden zo'n tachtig studenten en medewerkers van de universiteit tegen de camera's.

10 Overleden: Jan Guldmond (78). Twintig jaar was hij voorzitter van de Gezamenlijke Leidse Gymnastiekverenigingen. Guldmond zorgde ervoor dat Leiden in 2000 in de Merenwijk een turnhal kreeg.

17 Het LUMC krijgt 100 miljoen euro voor de ontwikkeling van nieuwe therapieën die gebaseerd zijn op stamceltechnologie van de Novo Nordisk Foundation. Leiden is uitgekozen omdat hier al jarenlang veel onderzoek wordt gedaan naar regeneratieve geneeskunde. Met de stamcelfabriek Necstgen, die op dit moment wordt ingericht op het Bio Science Park, heeft het LUMC naar eigen zeggen een 'leidende rol' in het stamcelonderzoek.

Bouwhistorisch jaaroverzicht 2021

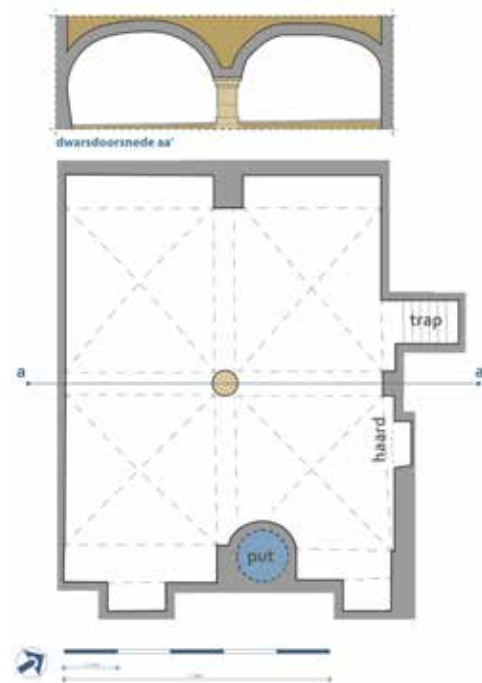
Een vijftiende-eeuws badhuis in de Diefsteeg?

Deels onder Breestraat 77 en Diefsteeg 1 bevindt zich een kelder van ongeveer 6 bij 7,5 meter. Deze kelder bestaat uit vier steens-gemetselde kruisgewelven die samenkomen op een centrale middenzuil van grijsblauwe kalksteen, vermoedelijk Baumberger. De rest van de ruimte is opgetrokken in handvormstenen van het formaat $21,5 \times 9,5 \times 4,5$ cm, zoals die werden gebruikt in de periode rond 1400. In de noordelijke gevel bevindt zich een oorspronkelijke haardplaats. De omvang van de haard is vrij beperkt. Tegen de oostelijke muur bevindt zich een oorspronkelijke waterput met een diameter van 80 cm. Op ongeveer 10 cm onder de huidige vloer werden marmen en hardstenen plavuizen gevonden van 26×26 cm. Meestal waren kelders toegankelijk vanaf de straat, maar in dit geval bevindt de oorspronkelijke toegang zich naast de haard – en dus binnenshuis. De openingen aan de Diefsteeg waren kelderlichten.

De zuil in de kelder van Diefsteeg 1. Foto: Erfgoed Leiden en Omstreken.

In 2020 verscheen het boek *Het middeleeuwse openbare badhuis* van Fabiola van Dam. Zij breekt daarin met de mythe dat middeleeuwers niet in bad gingen en bepleit dat de inwoners van de vroege steden vertrouwd waren met badhuizen. Deze waren, net zoals de Finse sauna en de Russische *banya*, voorzien van een zweetbad. Van Dam stelt dat in

Reconstructie van dwarsdoorsnede (boven) en plattegrond (onder) van het badhuis in de kelder van Diefsteeg 1 / Breestraat 77. Tekening: Erfgoed Leiden en Omstreken.

historisch onderzoek de middeleeuwse badcultuur onderbelicht is gebleven, waardoor ook in archeologisch en bouwhistorisch onderzoek de bouwsporen van badvoorzieningen niet herkend zijn.

Ook in Leiden zijn de middeleeuwse badhuizen een blinde vlek. In vergelijking met andere steden in de Nederlanden zouden in Leiden gezien haar omvang in de veertiende en vijftiende eeuw zo'n vijf tot tien badhuizen te verwachten zijn. Toch is er weinig informatie over te vinden. De stedelijke keuren maken geen melding van enige regelgeving, en in de literatuur is er maar een enkele vermelding opgenomen.

Voor een typologische omschrijving kan

het best gekeken worden naar het onderzoek dat in Zuidwest-Duitsland is uitgevoerd. Constructief gezien, valt op dat de badhuizen voorzien zijn van dikke muren en (de latere exemplaren) van stenen gewelven in plaats van houten plafonds. Stenen gewelven houden de warmte beter vast en zijn minder gevoelig voor vocht. De condens kan via de constructie langs de muren naar beneden lopen. In de Duitse exemplaren bevindt zich dan ook een gootje in de vloer om het vocht te kunnen afvoeren. De plattegrond van de kelder onder Diefsteeg 1 lijkt sterk op die van de Duitse exemplaren. De indeling van de badhuizen biedt ruimte aan het zweetbad, en de handelingen die deel uitmaken van het badproces, zoals het reinigen van het lichaam, lichaamsverzorgende handelingen en de medisch voorgeschreven rustperiode na het bad. Een oven en toegang tot water waren onontbeerlijk voor een badhuis. Zoals vermeld lijkt zowel de waterput als de haard tot de oorspronkelijke opzet te behoren. De ovens in de Duitse voorbeelden zijn echter fors in omvang. In Gent werd gebruik gemaakt van kleinere kachelovens. Het is mogelijk dat het rookkanaal van de kelder aan de Diefsteeg slechts een deel van de oven omvat. Verder onderzoek naar de oorspronkelijke vloerafwerking kan wellicht meer antwoorden bieden. Op deze manier kunnen ook sporen van de oven en mogelijk ook het gootje aangetroffen worden. Ook diepgravender archiefonderzoek zou informatie kunnen opleveren. Het beperkte onderzoek naar de bewoners- of huurgeschiedenis van Het Schaek leert dat omstreeks het midden van de zestiende eeuw delen van het pand

werden gehuurd door meester Hendrick Hendricksz., een chirurgijn die ook barbier was, en ook door Huibrecht Jacobsz. de Jonge, doctor in de medecinen. Gezien het feit dat in de middeleeuwen de badcultuur een sterke medische connectie had, kan ook dit als een aanvullende aanwijzing gelden. Enige voorzichtigheid blijft daarbij geboden: in de vijftiende en zestiende eeuw raakte men er steeds meer van overtuigd dat de badhuizen een bron van ziektes waren; vervolgens werd de badcultuur in de vroegmoderne tijd sterk aan banden gelegd.

(Pieter-Jan De Vos)

Bronnen

Fabiola van Dam, *Het middeleeuwse openbare badhuis: fenomeen, metafoor, schouwtooneel* (Hilversum 2020).

Guy Dupont, 'Middeleeuwse stoven aan Gentse wateren' in: Geert Vermeiren, Marie-Anne Bru en Anton Eryncx (red.), *De Krook: een leerrijk boek* (Gent 2018), 136-157.

Een zeventiende-eeuwse rederijkerskamer in Haarlemmerstraat 311-313

In de zomer van 2021 werd Haarlemmerstraat 311-313 verbouwd. Het pand is een van de weinige die nog uitdrukking geven aan het beeld dat de zeventiende-eeuwse stadsbouwmeester Arent van 's-Gravesande voor ogen stond bij het ontwerp van de stadsuitbreiding uit 1644. Hij ontwierp een classicistisch decor dat het havengebied omringde. Dat ook in de kern van het gebouw nog de nodige resten te verwachten zijn, blijkt uit de Bouwhistorische Waardekaart. Het bouwhistorisch onderzoek, samen met (beperkt) archiefonderzoek, kon de geschiedenis van het pand op hoofdlijnen reconstrueren.

Een classicistisch ontwerp

De bouw van het pand Haarlemmerstraat 311-313 vond plaats in de context van de stadsuitbreiding van 1644, waarbij de middeleeuwse Zijlpoort werd gesloopt en het terrein bouwrijp werd gemaakt. Op een tekening van de

Geveltekening van Arent van 's-Gravesande. Deze classicistische gevelwand zou moeten dienen als nieuwe toegang tot de middeleeuwse stad, gezien vanaf de oude Zijlpoort. Detail van een kaart uit 1645 van Maredorp Rijnzijde met het gebied tussen de huidige Koestraat en het Havenplein. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, PV_PV982.9b.

De hoek van de Haarlemmerstraat aan het einde van de 19de eeuw met daarachter Haarlemmerstraat 311-313. Fotografie onbekend. Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, OF-00190.

verkaveling van het terrein is een gevelwand getekend met vier classicistisch vormgegeven woonhuizen gepland aan de Havenzijde. De tekening is onmiskenbaar gemaakt door de toenmalige stadsbouwmeester Arent van 's-Gravesande (1610-1662).

Het plan werd op 9 mei 1645 goedgekeurd. Op negentiende-eeuws fotomateriaal is de opzet van de hoekpanden aan weerszijden van de Haarlemmerstraat nog te herkennen. Of ook de achterliggende panden, op de hoek met de Koestraat, aan gelijkwaardige voorschriften dienden te voldoen is onbekend. De gelijkenis van de gevelteke-

ningen met de huidige gevel van Haarlemmerstraat 311-313 is treffend. Mogelijk heeft de opdrachtgever, de tabaksverkoper Daniel Jacobsz. Mergel, zich laten inspireren of zelfs de bouwmeester in de hand genomen. In het voorjaar van 1646 werd het pand voltooid.

Exterieur

Het aanzicht van de begane grond wordt bepaald door een pui uit de tweede helft van de twintigste eeuw. De verdiepingen en de kap dateren echter nog hoofdzakelijk uit 1646, gekenmerkt door fraai metselwerk. Oorspronkelijk waren alle vensteropeningen

voorzien van kruisvensters. Het dak is vormgegeven als een omlopend schilddak. Dit is een typisch kenmerk van het classicisme en daarvan een vrij vroeg voorbeeld in de Leidse binnenstad.

Interieur

Het oorspronkelijke interieur is grotendeels verdwenen; slechts de balklagen en de kapconstructie van het oorspronkelijke gebouw zijn bewaard gebleven. In de kapconstructie is zowel standaard gedimensioneerd hout uit de zaagmolenindustrie als handgezaagd hout gebruikt. Vanaf het midden van de zeventiende eeuw werd steeds meer een gestandaardiseerde maatvoering gehanteerd. In plaats van de toen gebruikelijke dekbalkspanten zijn grote driehoekspanten met gepende spantbalken toegepast. Ze zijn voorzien van een voor Leiden afwijkend telmerkensysteem: de kap is dus gebouwd

Reconstructie van de plattegrond der eerste verdieping van Haarlemmerstraat 311-313. In rood aangeduid de kamer van de rederijders aan de voorzijde van het pand, en de gang die vanaf de spiltrap naar de kamer leidde. Tekening: Erfgoed Leiden en Omstreken.

door een timmerman die niet werkte volgens de Leidse gildetraditie. In 1644 verleende het gerecht ontheffing van de gildebepalingen. De maatregel werd in november 1646 weer ingetrokken. Het huis werd voltooid in mei 1646 en kon dus profiteren van deze uitzonderingsregeling.

Door het nauwkeurig documenteren van de bouwsporen op de balklagen kan de oorspronkelijke indeling gereconstrueerd worden. Op de begane grond en de eerste verdieping waren verblijfsvertrekken. De tweede verdieping en de zolder zullen voor opslag hebben gediend en om turf te bewaren. Op de tweede verdieping was dan ook de afwerkingsgraad minder rijk.

Huurcontract

Meer specifieke informatie over de indeling en afwerking van het pand staat in een huurcontract dat werd opgesteld tussen opdrachtgever Daniel Jacobsz. Mergel en de

Reconstructie van het exterieur van Haarlemmerstraat 311-313, met in rood aangeduid de voorkamer die door de rederijders gehuurd werd. De rode pijl en deur duidt de mogelijke toegang aan die de rederijders gebruikten. Hier leidde een gang naar de spiltrap die de verdieping ontsloot. Tekening: Erfgoed Leiden en Omstreken.

Rederijderskamer 'In Liefde Werckende'. Het contract werd nog voor de oplevering van het pand opgesteld, in februari 1646. De overeenkomst ving aan in mei. In het contract wordt bepaald te huren "een seeckere voorcamer, die in des verhuuyrers voorgenomen nieuwe huysingen te stellen". Dat de omvang toen al duidelijk geweest moest zijn, blijkt uit de bepalingen van de omvang van de kamer, die "gemaect sal werden ter breeth van achtiën voeten [5,7 m], hooch thien voeth [3,1 m] ende weer achtiën voeten langs, welcke camer voorzien sal moeten sijn, gelijk den verhuuyder beloofde te versorgen van een behoerlicke waterstee(n), mitsgaders van een extraordinaire nuijwe foirnu [kookkachel], voorts van een bequaem mantelhout met chierlicke steentgens in de schoorsteen sonder posten ende noch een vrye solder of andre bequaeme plaetse, om der huuyrers turf te cunnen leggen". Dit gaat naar alle waarschijnlijkheid om de voorkamer op de eerste verdieping op de hoek van de Koestraat en de Haarlemmerstraat. Dat is namelijk de enige voorkamer die voorzien kan zijn van een vuurplaats met een kacheloven. De afmetingen van de ruimte komen redelijk overeen met die in het huurcontract. Dat de rederijders het naar hun zin hadden in deze ruimte, blijkt uit een hernieuwing van het contract drie jaar later.

(Pieter-Jan De Vos)

Bronnen

Erfgoed Leiden en Omstreken, toegang 0509, archieven van de gilden, de beurzen en de rederijderskamers, inv.nrs. 1480-1481. Guido Steenmeijer, *Tot cieraet ende aensien deser stede: Arent van 's-Gravesande* (ca.

1610-1662), *architect en ingenieur* (Leiden 2005).

Een zeldzaam plafond van papierstuc

Ontmantelingswerkzaamheden in Breestraat 128 boden de mogelijkheid tot nader bouwhistorisch onderzoek. In de voormalige voor- en achterkamer op de begane grond kwamen decoratieve plafonds tevoorschijn met ornamenten en lijstwerk. Deze zijn niet gemaakt van traditioneel stucwerk, maar van zogenaamd papierstuc. Het plafond was beschilderd met witte en grijze kalkverf, de decoraties waren bovendien opgewerkt met goudverf.

Papierstuc is geprefabriceerd imitatie-stucwerk, gemaakt door laagjes papier op elkaar te lijmen en in een mal in de gewenste vorm te persen. Dit geprefabriceerde imitatie-materiaal past in de periode van de industrialisatie vanaf het midden van de negentiende eeuw, toen men goedkopere en efficiëntere alternatieven voor ambachtelijke producten ging zoeken.

Cassette van het plafond in Breestraat 128 met ornament in het midden en gedecoreerde lijsten, alles van papierstuc. Foto: Erfgoed Leiden en Omstreken.

Papierstuc werd in eerste instantie geïmporteerd vanuit Duitsland. De eerste Nederlandse papierstucfabriek was Bennewitz en Co. in Amsterdam, opgericht in 1890. Er zijn nog drie andere producenten bekend die het rond 1900 populaire product maakten.

In die periode bewoonde het echtpaar Molkenboer het pand aan de Breestraat. De heer en mevrouw Molkenboer hadden het in de kern zeventiende-eeuwse huis in 1892 gekocht en lieten het verbouwen door de Leidse architect W.C. Mulder (1850-1920). Een bericht in het *Leidsch Dagblad* van 3 oktober 1892 vermeldt het voornemen van deze architect om het nieuwe “papierstuc van de fabrikanten Bennewitz en Co.” toe te zullen passen. Wellicht gaat het hier om de toepassing in Breestraat 128. De vondst van het zeldzame papierstuc was een verrassing en een voorbeeld van de rijke en bijzondere historische gelaagdheid van de Leidse historische binnenstad.

(Edwin Orsel)

Bronnen

Aletta Bastmeijer, ‘Niets is wat het lijkt: papierstuc’, *Hervonden stad. Jaarboek voor archeologie, bouwhistorie en restauratie in de gemeente Groningen* 25 (2020) 176-189.
Taco Hermans, ‘Prefab “stucdecoratie” in het interieur tussen 1850 en 1920’ in: [Eloy Koldewij e.a. (red.)], *Stuc: kunst en techniek* (Amersfoort/Zwolle 2010) 460-471.

Zeepfabriek uit 1911 aan de Zoeterwoudseweg: een gezamenlijk ontwerp door architect W.C. Mulder en betonfabriek Wernink

Op de hoek van de Vrijheidslaan en de Zoeterwoudseweg bevindt zich een bedrijfspand dat uit een kantorendeel bestaat, zichtbaar vanaf de Trekvluit, en een hal aan de straatzijde. Het is ouder dan doet vermoeden en heeft een interessante bouw- en gebruikersgeschiedenis. Gebouwd in 1911 als zeepfabriek, heeft het vervolgens dienst gedaan als wolspinnerij (1934-1981), hoofdkantoor (1983-2002) en winkel (1984-heden). Het bedrijfspand is van belang wegens het Leidse industriële verleden, vooral als zeepfabriek en wolspinnerij. En het is van belang wegens het architectonische ontwerp door de Leidse architect Willem Cornelis Mulder (1850-1920) en constructeur Wernink.

De zeepfabriek uit 1911 legt iets bloot over de ontwerppraktijk van toen. Architect Mul-

der kan weliswaar als hoofdontwerper gezien worden, maar hij kon niet zonder de hulp van allerlei specialisten. Zo was Mulder in staat de nieuwste materialen en technologieën toe te passen in zijn ontwerpen. Aan de bouw van de zeepfabriek werkten diverse bureaus en bedrijven mee die hun invloed hadden op het uiteindelijke ontwerp. Dat waren bijvoorbeeld de raadgevende ingenieurs Muller & Unger uit Den Haag, die de machines, ketels en het werkspoor ontwierpen, de Gebroeders Stork & Co uit Hengelo voor de lift in de ziederijtoren en de kraan op de kade, De Ridder & Co Steenfabrikanten en Fabrieks-schoorsteenbouwers voor de 30 meter hoge schoorsteen, en de N.V. Koninklijke Nederlandse Grofsmederij uit Leiden voor gevelpuien. De belangrijkste was de N.V. Wernink's Betonfabriek uit Leiden, die als constructeur optrad. Deze fabriceerde de constructie van gewapend beton bestaande uit kolommen, liggers, vloer- en dakdelen. Gezien de grote hoeveelheid bouwtekeningen vervaardigd door Wernink heeft het bedrijf een bepalende rol gespeeld bij het ontwerp en kan het zelfs als medeontwerper worden beschouwd.

De fabriek kreeg een skelet van gewapend beton dat de draagconstructie vormt. Wernink paste hiervoor het systeem-Hennebique toe, waarmee het vanaf omstreeks 1907 was gaan werken. De zeepfabriek is een van de vroegste voorbeelden waar dit systeem is gebruikt. Het skelet bestaat uit kolommen, verjongende liggers, vloeren en daken met daarin een bewapening van gebogen ijzer. De onderdelen zijn in het werk gestort en vormen zo één stijf geheel. De gevels werden ingevuld met metselwerk en ijzeren

puien met glas (de puien zijn afgebroken). Het pand is sinds 1911 verder uitgebreid en verbouwd. Een groot deel van de oorspronkelijke kolommen en een deel van de liggers is nog aanwezig.

Aanleiding voor onderzoek naar het fabriekspand was een verzoek van het Cuypergenootschap in 2021 om het pand te beschermen als gemeentelijk monument. De Adviescommissie Cultuurhistorie Leiden heeft tijdens haar vergadering op 16 september 2021 besloten het college van B en W te adviseren niet tot zo'n bescherming over te gaan.

(Esther Starkenburg)

Kort Rapenburg 12 en de gevelsteen van Gerrit Dou

De trapgevel van Kort Rapenburg 12 is in 1913 voorzien van een gedenksteen met daarop in vergulde letters de tekst “Hier woonde, Gerrit Dou, geboren te Leiden 1613, overleden te Leiden 1675”. Dat gebeurde op initiatief van de Vereniging Oud Leiden, naar aanleiding van de 300ste geboortedag van de bekende schilder.¹ Het pand is recentelijk verbouwd tot appartementen. Dat bood de mogelijkheid voor bouwhistorisch onderzoek.

De trapvorm van de voorgevel doet op het eerste gezicht zeer zeventiende-eeuws aan. Maar op aanschrijven van de gemeente is de gevel tussen 1895 en 1908 in oude vorm opnieuw opgetrokken door de toenmalige eigenaar Roelof Dijkstra (1849-1907), die er een

Zeepfabriek De Gekroonde Haan van Dros en gebr. Tieleman aan de Zoeterwoudseweg in 1914. Tussen 1911-1923 heeft de fabriek er zo bij gelegen. Fotograaf onbekend. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, PV_PV31924B.

¹ *Leidsch Dagblad*, 12 september 1913, 2; ‘Verslag over het jaar 1913’, *Leidsch Jaarboekje* 11 (1914) VIII-IX.

apothek runde onder de firmanaam Garreren en Dijkstra.² Dit was een voor die tijd ongebruikelijke restauratieve aanpak, en één van de redenen waarom het pand kort geleden gemeentelijk monument is geworden.

Het casco van het gebouw bestaat uit twee bouwlagen met dragende bakstenen muren en enkelvoudige grenenhouten balklagen; het zadeldak wordt ondersteund door stapelspanten in een combinatie van grenen en eikenhout. Vanwege de bouwkundige principes kan het huis gedateerd worden in de eerste helft van de zeventiende eeuw. Aanvullend dendrochronologisch jaarringonderzoek maakte duidelijk dat het constructiehout in de herfst of in de winter van 1652 is gekapt. Onderdelen van oudere gebouwen werden niet aangetroffen.

Dat alles betekent dat Gerrit (of Gerard) Dou niet in 1613 in dit huis kan zijn geboren, mogelijk wel in een voorganger ervan. Archiefonderzoek maakt echter duidelijk dat dit ook niet klopt: Dou of zijn familie hebben het perceel Kort Rapenburg 12 zelfs nooit in bezit gehad. Gerard Dou's moeder Maritgen Jansdr. verkreeg in 1608 (als weduwe van Vechter Vechtersz. en voor haar huwelijk in 1609 met Douwe Jansz., de vader van Gerard Dou) Kort Rapenburg 18 in bezit. Pas na 1613 (het geboortjaar van Gerrit Dou) kwamen ook de buurpanden Kort Rapenburg 16 en 20 in handen van Douwe Jansz. Gerrit Dou zal dus in 1613 in Kort Rapenburg 18 geboren zijn. Hij kocht in 1640 zelf een in 1614/15 nieuwgebouwd huis aan het Kort Galgewater, waar hij ging wonen en waar hij zijn atelier zal hebben gehad. Dit moet het zevende huis vanaf de hoek met het Kort Rapenburg zijn ge-

De gevelsteen ter herinnering aan Gerrit Dou in de gevel van Kort Rapenburg 12. Foto: Erfgoed Leiden en Omstreken.

weest.³ Uit de Bonboeken, waarin het Leidse onroerend goed geregistreerd werd vanaf de zeventiende tot eind achttiende eeuw, blijkt dat hij tot aan zijn dood in 1675 wel de drie panden Kort Rapenburg 16, 18 en 20 in bezit heeft gehad, maar nooit nummer 12.⁴ De Historische Vereniging Oud Leiden wilde de gedenksteen aanvankelijk aanbrengen in de gevel van een pakhuis aan het Kort Galgewater, waar Dou zijn huis en atelier zou hebben gehad. Maar het zeventiende-eeuwse huis was al in de negentiende eeuw verdwenen om plaats te maken voor de tuin van Noordeinde 50. De eigenaar van het in de negentiende eeuw nieuwgebouwde pak-

- 2 https://www.erfgoedleiden.nl/component/lei_verhalen/verhaal/id/359. De exacte datum van het 'bevel' tot herstelling wordt in dit stuk niet genoemd.
- 3 Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO), toegang 0501A, Stadsarchief van Leiden 1574-1816 (SA II), inv.nr. 6599, Oud-Belastingboek A II, f. 283av.
- 4 ELO, SA II, inv.nr. 6612, Bonboek Gasthuisvierendeel, f. 290. Voor de vier huizen uit de nalatenschap van Dou: ELO, toegang 0508, Oud Rechterlijk Archief van Leiden 1370-1811, inv.nr. 210, Memoriaalboek 200ste penning collaterale succesie, deel 2, f. 44v.

huis wilde voor plaatsing echter een te grote financiële vergoeding. Zo kwam men uit bij de 'antieke trapgevel' van Kort Rapenburg 12, waar Dou zou hebben gewoond, maar wat dus niet het geval blijkt te zijn geweest. Ook van deze bekende Leidse schilder bevindt de gedenksteen zich dus op de verkeerde plek.⁵

(Jan Dröge en Edwin Orsel)

Het jaar van Bernard Buurman

Zeventig jaar na zijn dood werd een eerste stap gemaakt in het synthetiserend onderzoek naar architect Bernard Buurman (1883-1951). In samenwerking met zijn kleindochter Fleur Gieben en Peter van Swieten, voorzitter van het Rijnlands Architectuur Platform (RAP), is bovendien een website gelanceerd (www.bernardbuurman.nl) en een fietstocht gecreëerd die langs enkele van zijn belangrijkste werken voert.

Bernard Buurman

Bernard Buurman werd geboren in Haarlem, maar groeide op in Rotterdam, waar hij ook zijn opleiding volgde. Als volleerd architect associeerde hij zich met de gevestigde Leidse architect W.C. Mulder. Omdat de gezondheid van Mulder snel verslechterde, nam Buurman veel van diens werk al gauw over. Een eigen signatuur liet nog op zich wachten. Aan het eind van 1923 verloofde hij zich met Mary den Hollander. Dit vormde de aanleiding tot het ontwerpen van zijn eigen woonhuis met architectenbureau binnen een

- 5 Zoals de gedenksteen voor Rembrandt in de Weddesteeg; Pieter-Jan de Vos, Edwin Orsel, Cor de Graaf, *Het geboortehuis van Rembrandt in Leiden. Van onderzoek tot reconstructie* (Leiden 2019).

Bernard Buurman achter zijn bureau. Datum en fotograaf onbekend. Privécollectie.

markant ensemble. Het zette Buurman als architect definitief op de Leidse kaart; grote opdrachten volgden spoedig, waaronder het Transvaalhof (1928). Met het ontwerp daarvoor wist hij niet alleen een voor Leiden tot dan toe niet eerder vertoonde architectuur neer te zetten, hij droeg ermee ook bij in de ontwikkeling van moderne architectuur op nationaal niveau.

Woonhuis annex architectenbureau (1924)

Cronesteinkade 18 is het in 1924 gebouwde woonhuis annex architectenbureau van Bernard Buurman. Het geheel fungeerde, als voorbeeld van zeer actuele architectuur, als een visitekaartje voor toekomstige opdrachtgevers. Thans is het een sleutelontwerp binnen zijn omvangrijke oeuvre.

Buurman benaderde zijn architectuur vaak vanuit stedenbouwkundige ideeën. Hij legde zijn woning op eigenzinnige wijze terug op het perceel. Waar doorgaans een tuin in de private sfeer wordt geplaatst en voor een grote achtertuin wordt geopteerd, koos Buur-

Cronesteinkade 18, ontworpen door Bernard Buurman in 1924. Foto: Kees de Jonge.

man er bewust voor om de tuin aan de voorzijde te positioneren. Buurmans tuinontwerp is een vroeg voorbeeld van modernistische tuinarchitectuur, gekenmerkt door strakke belijningen van metselwerk, een centraal gazon en Engelse borders.

Het pand zelf is als markant ensemble gebouwd in een orthogonale architectuurstijl, functioneel in opzet, waarbij de esthetiek wordt bepaald door lijn- en vlakverhoudingen. Enkele ramen zijn het vermelden waard. Ten eerste het grote raam ter hoogte van de tekenkamer, dat als enige niet voorzien is van glas-in-lood. Wellicht was hier een egale belichting gewenst, omdat de ruimte achter het raam was bedoeld voor het vervaardigen

van blauwdrukken. Ten tweede het fraaie glas-in-loodraam boven de voordeur, dat is vervaardigd door de befaamde Rotterdamse glaskunstenaar Everardus Warffemius (1885-1969). Het interieur van het pand is geheel ontworpen door Buurman. De structuur van het pand vormt samen met de afwerking en inrichting nog steeds een gave eenheid. Veel van de oorspronkelijke meubels werden geleverd door meubelfabriek 'Labor Omnia Vincit', gevestigd te Oosterbeek, waar Buurmans vroegere werkgever Gerrit Pelt directeur was.

Transvaalhof (1927-1928)

Het Transvaalhof werd in 1928 gebouwd in opdracht van de Stichting Werkmanswoning

Het Transvaalhof in 1979. Rechtsboven de spoorlijn Leiden - Den Haag. Op de voorgrond rechts de Transvaalkade en links de Paul Krugerstraat. Foto: Jan Holvast. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, PV7239.3.

gen ten behoeve van krotopruiming in de binnenstad. Het sociale woningbouwcomplex kan gerust zijn eerste grote signatuuropdracht worden genoemd. Het betreft een markant totaalontwerp, waarbij de architecturale waarde tot uiting komt in zowel interieur, exterieur, als in de stedenbouwkundige situatie. Centraal in het ontwerp staat het bouwen van het hofje, door het creëren van een hogere, naar buiten gekeerde buitenste ring, en een lagere, naar binnen gekeerde binnenste ring, rondom een centraal gelegen binnenhof. De schaaltransitie tussen de buitenste ring van twee bouwlagen en de éénlaagse binnenste ring versterkt het gevoel van een veilige en besloten woonomgeving. Zo bood Buurman de bewoners van het Transvaalhof een solide onderkomen in een eigentijdse architectuur waar ze trots op

zouden kunnen zijn – niet voor niets sterk gelijkend op zijn eigen woonhuis. Opvallend is het gebruik van gele baksteen in kettingverband. Buurman maakte vaak gebruik van deze gevelbekleding in de loop van de jaren '20 en '30, ook in zijn meest prominente gebouwen. Het Transvaalhof heeft zelfs model gestaan voor latere woningbouwontwikkelingen; de overeenkomsten met de ontwikkeling aan de Grevenstraat en de Druckerstraat (1937), of die aan de Staalstraat en de Andries Schotkade (1936), zijn meer dan treffend.

Het interieur van de verschillende woningtypes vertoont qua indeling en afwerking op hoofdlijnen overeenkomsten. Dat geldt voor zowel de eengezinswoningen rondom het binnenhof als de boven- en benedenwoningen aan de buitenzijde. Het contrast met de krottige eenkamerwoningen uit de slopjes waar de bewoners vandaan kwamen, zal groot zijn geweest. De woningen waren voorzien van een woonkamer, slaapkamers, een keuken, en een inpandig privaat. Bovendien hadden zij er de beschikking over elektriciteit voor verlichting, gas om te koken, en een kolenkachel voor verwarming. Ook was in het ontwerp ruim aandacht besteed aan daglicht en kon in elke ruimte voldoende frisse lucht binnenkomen. De woonkamer kreeg een extra groot raam.

(Pieter-Jan De Vos)

Prof. dr. C.W. Fock

Soerabaja 25 juni 1942 – Den Haag 3 juni 2021

Jan Dröge

Foto: Annemiek Rens.

Willemijn Fock werd op 25 juni 1942 geboren in Soerabaja in het toenmalige Nederlands-Indië. Haar vader luitenant-ter-zee Bart Fock overleed drie maanden voor haar geboorte aan de verwondingen die hij opliep in de Eerste Slag op de Javazee. Na de capitulatie verbleef ze met haar moeder en haar zusje Erna en broertje Cees in drie achtereenvolgende jappenkampen. In 1945 keerde zij na een lange zeereis, met een tussenstop in Melbourne, terug in Nederland. Aanvankelijk

verbleef het gezin in Den Haag bij grootmoeder van moeders kant, in 1950 werd eigen huisvesting gevonden in het Benoordenhout.

Na haar middelbareschooltijd aan het Haags Vrijzinnig Lyceum koos ze voor een studie kunstgeschiedenis aan de Leidse universiteit. In 1965 kreeg zij bij prof. dr. Theo Lunsingh Scheurleer een aanstelling als studentassistente en werkte zij onder meer aan de *Inventarissen van de inboedels van de Oranjes en daarmee gelijk te stellen stukken, 1567-1795*. In 1968 studeerde zij cum laude af en begon zij met een promotieonderzoek. Ze kreeg daarbij de gelegenheid om gedurende een periode van bijna twee jaar bronnenonderzoek te doen in Florence. Na haar terugkeer kreeg ze een aanstelling als wetenschappelijk medewerker bij het Leidse Kunsthistorisch Instituut. In 1975 promoveerde zij bij Lunsingh Scheurleer op het proefschrift *Jaques Bylivelt aan het hof van Florence. Goudsmeden en steensnijders in dienst van de eerste groothertogen van Toscane*. Bekroond met cum laude ontving ze voor haar dissertatie ook de Karel van Manderprijs.

De geschiedenis van het Leidse zilver had haar grote belangstelling en onder haar leiding deed een aantal studenten onderzoek naar het werk van Leidse zilversmeden. Dit re-

sulteerde in 1977 in een tentoonstelling *Leids zilver* in het Stedelijk Museum De Lakenhal. Bij haar oratie in 1984 stond het werk van de Leidse zilversmeden wederom centraal.

Vanaf 1982 tot 2007 was zij als opvolger van Lunsingh Scheurleer werkzaam als hoogleraar geschiedenis van de kunstsijverheid aan de Leidse universiteit. Zij hield zich vooral bezig met de geschiedenis van het interieur en meubels, wandtapijten en edelsmeedkunst. Niet alleen haar gedegen en diepgravende colleges, maar ook de inspirerende begeleiding bij werkcolleges en in projectgroepen maakten dat menig student uiteindelijk koos voor kunstsijverheid als afstudeerrichting.

Vanaf 1973 maakte Willemijn Fock deel uit van de redactie van het *Leids Jaarboekje*; vanaf 1982 tot aan haar afscheid in 1988 trad zij op als voorzitter. Naast haar redactionele werk leverde zij tal van artikelen, waarin vooral de Leidse edelsmeedkunst en interieurkunst het onderwerp waren.

Bij al haar onderzoek vormde het bronnenmateriaal het uitgangspunt. Daarvoor was ze ook menig keer te vinden in de studiezaal van het Leidse gemeentearchief. Het belangrijkste voorbeeld in de Leidse context vormt het zogenaamde Rapenburgproject, waarvan zij samen met Lunsingh Scheurleer en drs. A.J. (Bert) van Dissel de leiding had. Het onderzoek naar de bouw- en gebruiksgeschiedenis van bijna 65 huizen aan het Rapenburg (tussen Breestraat/Noordeinde en Nonnensteeg/Kloksteeg) resulteerde in de periode 1986-1992 in de tiendelige serie *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. De verhalen van de afzonderlijke huizen waren

veelal gebaseerd op doctoraalscripties van studenten. Zelf schreef ze een omvangrijk hoofdstuk over 'Leidse beeldsnijders en hun beeldsnijwerk in het interieur en Leids kunstbezit in de 17de eeuw'. Het was vooral aan de inspanningen van Fock te danken dat de reeks uiteindelijk gereedkwam. Bovendien verzorgde zijzelf als laatste onderdeel een index met maar liefst ruim 19.000 namen. In 1990 ontving zij de zilveren erepenning van de gemeente Leiden als bijzondere erkenning voor haar bijdrage aan het project.

Van groot belang voor het onderzoek naar de geschiedenis van het Nederlandse interieur was de publicatie van *Het Nederlandse interieur in beeld 1600-1900*, dat onder haar redactie en met medewerking van drie van haar promovendi verscheen in 2001. Vanwege haar grote kennis van de geschiedenis van het Nederlandse interieur werd Fock in 1991 benoemd als lid van het bestuur van Vereniging Hendrick de Keyser. Dat bleef ze tot 2012, toen ze bij haar aftreden de erepenning van de vereniging ontving. Daarna was ze nog tot 2019 lid van de Raad van Commissarissen. In Leiden was ze actief betrokken bij de restauratie van de Bibliotheeca Thysiana, bezit van de vereniging. De Leidse Universiteit gaf zij advies bij de restauratie van de Curatorenkamer in Rapenburg 67.

Haar Leidse jaren bracht Willemijn Fock grotendeels door in haar huis aan de Hooglandsekerkgracht. Na haar emeritaat keerde zij terug naar Den Haag, waar ze zich vooral bezighield met het opstellen van een corpus van de Nederlandse wandtapijten. Helaas maakte de ziekte van Alzheimer het verder werken daaraan onmogelijk.

Rutger Veldhuijzen van Zanten

Hillegom 9 oktober 1940 – Leiden 19 september 2021

Ruud Paauw

Foto: collectie Hetty Veldhuijzen van Zanten.

Rutger Veldhuijzen van Zanten, die 19 september 2021 op 80-jarige leeftijd overleed, was de stut en steun van voorzitters van de Historische Vereniging Oud Leiden. Toen hij statutair als bestuurslid aan de beurt was om af te treden, creëerde men voor hem de functie van adviseur om verder gebruik te

kunnen maken van zijn enorme kennis en praktische vaardigheden. Waren er problemen dan kon je bij Rutger terecht voor de oplossingen. Om een greep uit zijn werkzaamheden te doen: de logistieke zorg voor de dies, de organisatie van de podiumdag, de ledenwerving, de verspreiding van de jaarboekjes, de vertegenwoordiging in de vereniging Jan van Hout en al die taken die tussendoor op zijn pad kwamen. Oud-voorzitter Rens Heruer omschreef hem als “een man van het doen, van handen uit de mouwen, van een klus klaren – en dat is een type bestuurder dat niet overal en altijd te vinden is.” Het resulteerde in het lidmaatschap van verdienste van de HVOL.

Rutger werd op 9 oktober 1940 geboren in Hillegom in een familie van bollentelers. Hij had weinig affiniteit met dat beroep en koos voor een opleiding tot bouwkundige. Zijn eerste baan was bij de Rijksgebouwendienst, waarna hij overstapte naar architectenbureau Schutte en Bellaard. In 1976 trad hij in dienst bij de gemeente Leiden, eerst werkzaam bij Endegeest, later als ambtenaar voor bouw en woningtoezicht, wat hij tot zijn pensionering bleef.

Men zou Rutger tekortdoen als men in een terugblik op zijn leven zich beperkte tot

zijn werk voor de HVOL, want hij deed zo ongelooflijk veel meer. Het was een dienstbaar en vol leven. Jarenlang was hij betrokken bij de padvindende met een lichamelijke beperking, verenigd in de Houtkamp-groep in Leiderdorp. Bijna veertig jaar deed hij werk voor de 3 October Vereeniging, waarvoor hij kort voor zijn dood nog tot erecommissaris werd benoemd – de eerste die deze eer te beurt viel. Van 1994 tot 2020 was hij bouwkundig bestuurslid van de stichting die negen hofjes beheerde en hij maakte deel uit

van de commissie van beheer van de gereformeerde kerk in Leiden en van het college van kerkrentmeesters van Hooglandse Kerk en Marekerk. Voor al dat werk werd hij koninklijk onderscheiden: Ridder in de Orde van Oranje Nassau. Als iemand het verdiend had, dan hij wel.

Tot slot nog dit: bijna een halve eeuw was Rutger mijn buurman. Zelf ben ik uitgerust met twee extreem linker handen. Van zijn handigheid en hulpvaardigheid heb ook ik menigmaal profijt gehad.

Hansje Suurmond-van Leeuwen

Apeldoorn 5 april 1929 – Leiden 27 oktober 2021

Rudi van Maanen

Foto: Leen Barendregt.

Hansje Suurmond kwam uit een echt middenstandsmilieu. Haar grootvader van vaderszijde was rijksambtenaar, haar vader was bij zijn trouwen sergeant en werd bij zijn vroegtijdig overlijden – Hansje was toen pas 16 jaar – grossier genoemd. Haar andere opa was de bekende kunstschilder van historiserende stadsgezichten Adrianus Eversen.

Van twee kinderen was Hansje de jongste.

Haar zuster was ruim acht jaar ouder. Het gezin woonde in Apeldoorn.

Hansje volgde aanvankelijk een opleiding tot secretaresse en heeft als zodanig voor het Koninklijk Huis gewerkt. Later schoolde zij zich om tot tot laborante. Zij kreeg een baan als laboratoriumanaliste in het Zuidwal Ziekenhuis in Den Haag, waar zij haar man leerde kennen, Dick Suurmond, sedert 1962 als dermatoloog verbonden aan het Academisch Ziekenhuis Leiden. Het paar vestigde zich toen in Leiden.

Vanaf 1974 was Hansje Suurmond-van Leeuwen het gezicht van het stedelijk oudheidkundig bodemonderzoek in Leiden. Zij kreeg toen een aanstelling als volontair bij de Dienst van Gemeentewerken, ter assistentie van de directeur, ir. H.H. Vos, die – als amateurarcheoloog – het oudheidkundig bodemonderzoek op zich nam. En hoewel er aan deze functie geen salariëring was verbonden, heeft zij haar taak uiterst serieus en breed opgevat. Naast het organiseren van opgravingen bij de diverse bouwprojecten in de stad, nam zij ook zelf deel aan het archeologische handwerk, bijvoorbeeld door het sorteren en schoonmaken van de vondsten. Belangrijk was ook het aanleggen van documentatie naar aanleiding van, maar

ook ten behoeve van het archeologisch onderzoek. In 1977 werd de Archeologische Begeleidingscommissie opgericht. Hansje Suurmond werd daarvan lid, aanvankelijk namens de Archeologische Werkgemeenschap Nederland, afdeling Rijnstreek (die zij in 1973 had helpen oprichten en waarvan zij de secretaris werd); sinds 1982 namens de Vereniging Oud Leiden. Vanaf het begin was zij de tweede secretaris, eerst naast ir. Vos, vanaf 1982 naast ir. L. Barendregt, hoofd Directie Civiele Werken. Een belangrijk onderdeel van deze functie was het opstellen van het jaarverslag, *Bodemonderzoek in Leiden*, dat, zoals de naam al aangeeft, niet alleen de lotgevallen van de commissie beschrijft, maar vooral de archeologische vondsten, aangevuld met vakinhoudelijke artikelen. Ook toen de Archeologische Begeleidingscommissie geen verslag meer indiende, werd dit jaarlijkse boekwerk nog uitgebracht, voor het laatst in 1992. Dat betekende voor Hansje Suurmond het eind aan haar werkzaamheden ten behoeve van het oudheidkundig bodemonderzoek in Leiden. Zij deponeerde haar documentatie bij het Gemeentearchief. De activiteiten op archeologisch terrein waren drastisch afgenomen, zoals de redactie van het laatste Archeologisch jaarverslag meldde. Maar enkele jaren later zou de eerste gemeentelijke archeoloog van Leiden worden benoemd.

In 1975 kwam Hansje Suurmond in het bestuur van de Vereniging Oud Leiden. Zij maakte haar twee termijnen vol tot in 1983. In 1976 startte zij met een archeologische kroniek in het *Leids Jaarboekje*, die voor het laatst verscheen in 1991. Namens de vereniging kreeg zij zitting in de Monumentencommissie van de stad, waaruit zij in 1994 terugtrad. Haar verdiensten voor de historie van de stad leidden tot verschillende onderscheidingen. In 1988 kreeg zij de gouden speld van de gemeente Leiden en in 1997 de erepenning van de Vereniging Oud Leiden.

In 2001 begon Hansje Suurmond als vrijwilliger voor Erfgoed Leiden en Omstreken, samen met ir. Barendregt. Een nieuwe discipline van het historisch bedrijf ging voor haar open. Hun taak bestond aanvankelijk uit het gedetailleerd beschrijven van de bouwtekeningen van de Nederlandse Hervormde Gemeente te Leiden. Daar bleef het echter niet bij. Talloze tekeningenarchieven van met name architectenbureaus en instellingen met veel bouwkundige activiteiten volgden, zoals Endegeest en de Stedelijke Lichtfabrieken. In totaal gaat het om twintig verschillende archieffondsen.

De liefde voor de archeologie, gepaard aan haar organisatorisch vermogen en kennis van zaken, heeft Hansje Suurmond-van Leeuwen gemaakt tot de wegbereider van het Leidse gemeentelijke archeologiebedrijf.

Mr. ir. Leendert Barendregt

Rotterdam 20 mei 1932 – Leiden 30 november 2021

Rudi van Maanen

Foto: Jurriaan van Duuren.

Leen Barendregt noemde zijn eerste artikel, uit 1980, 'Geen woorden maar daden'. Het mag typerend heten voor deze Rotterdammer van geboorte. Hij was geen man van mooie woorden, maar wel een daadkrachtige leidersfiguur.

Leen was de oudste zoon van het hoofd van een lagere school. Na de HBS ging hij naar de Technische Hogeschool te Delft, waarna een civiel-technische loopbaan volgde. Na onder meer bij het Waterloopkundig Laboratorium werkzaam geweest te zijn, kwam hij in 1960 naar de Dienst van Gemeentewerken van Leiden.

In 1980 was hij inmiddels opgeklommen

tot adjunct-directeur van deze grote gemeentelijke dienst. Een directeursbenoeming lag in het verschiet. Maar het liep anders. Vanwege een ingrijpende reorganisatie werd de dienst opgeknipt in diverse directies. Een daarvan was Civiele Werken, waarvan Barendregt hoofd werd.

Na een volgende reorganisatie in 1993 kreeg ir. Barendregt wederom niet de functie waar hij op gehoopt had. Hij bedong toen de functie van stadsingenieur, een adviesfunctie aan het gemeentebestuur. In het kader van zijn arbeidsvoorwaarden kon hij een geliefde wens vervullen: het behalen van de meester-titel. Hij verkreeg deze in 1996.

De directie Civiele Werken kreeg het archeologisch onderzoek en het bodemonderzoek onder haar taken. En daarop zou Barendregt zich met verve gaan werpen. In 1979 was de Archeologische Begeleidingscommissie opgericht, waarvan hij als adjunct van Gemeentewerken in 1980 lid werd. Tegelijkertijd was de stadsvernieuwing in volle gang, waarbij ook de infrastructuur werd aangepakt. Vele walmuren en bruggen moesten worden gerestaureerd. Om in verband daarmee zelf onderzoek te kunnen doen in historisch bronnenmateriaal, ging hij zich bekwaamen in het lezen van oud schrift.

Zodoende ging het snel met Barendregts betrokkenheid bij de historische wereld van Leiden. In 1982 werd hij eerste secretaris van de Archeologische Begeleidingscommissie, in 1983 bestuurslid van de Vereniging Oud Leiden. Namens de vereniging nam hij zitting in het bestuur van Stichting Molen De Put (1984-2018). Ook vertegenwoordigde hij de vereniging in de Rijnlandse Molenstichting (1992-1996). In 1987 was hij betrokken bij de oprichting van STIEL, de stichting die zich richtte op het behoud van industrieel erfgoed. Vanuit Civiele Werken faciliteerde hij deze nieuwe club door vervoer van en opslagruimte voor geredde voorwerpen aan te bieden. Hij vertegenwoordigde de Vereniging Oud Leiden in STIEL van 1998 tot 2018 en in de werkgroep Vrienden van de Meelfabriek vanaf de oprichting in 2000 tot 2007.

Leen Barendregt publiceerde een reeks artikelen, in diverse periodieken en bundels. De onderwerpen waren heel divers, maar altijd vormden zij een combinatie van civiel-technische expertise en een historisch uitgangspunt. Zijn bibliografie is gedeponeerd in de bibliotheek van Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO).

Vanaf 1978 was Barendregt adviseur van het College van Kerkmeesters van de Protestantse kerk in Leiden voor bouwkundige zaken, met name voor de monumentale Hooglandse en Marekerk. Behalve het dagelijks onderhoud regelde hij ook het meerjarenon-

derhoud en begeleidde hij de restauraties ter plaatse, laatstelijk van de ramen van het koor van de Hooglandse kerk. In 2018 werd hij voor zijn verdiensten kerkelijk onderscheiden met het draaginsigne in goud met briljant.

Na zijn pensionering zette hij zijn historische werkzaamheden voort. Hij bleef publiceren en werd ook weer actiever binnen de Vereniging Oud Leiden. In 2001 werd hij door de voorzitter, Cees Waal, zijn voormalige portefeuillehouder, gevraagd de Eeuwfeestcommissie van de vereniging voor te zitten, alsmede de Brainstormgroep eeuwfeest, een soort denktank om dit lustrum op gepaste wijze vorm te geven. Met grote voortvarendheid en enthousiasme heeft hij beide taken geklaard.

In 2001 ook startte hij als vrijwilliger bij ELO met de inventarisatie van de bouwtekeningen in het archief van de Nederlandse Hervormde Gemeente Leiden. Hij deed dat samen met Hansje Suurmond-van Leeuwen, met wie hij ook jarenlang het archeologisch onderzoek in de stad had georganiseerd. Er volgden nog vele andere projecten van toegankelijk maken, nagenoeg allemaal tekeningenarchieven van architectenbureaus en gemeentelijke instellingen.

Voor zijn verdiensten is mr. ir. L. Barendregt de koninklijke onderscheiding van lid van de orde van Oranje-Nassau toegekend, die hem echter pas postuum kon worden aangeboden.

Bibliografie van Leiden en omgeving over 2021

Samengesteld door Ingrid Y. Pot-Noordman

Deze bibliografie is in beginsel ontleend aan de aanwinsten, die in 2021 bij de historische bibliotheek van Erfgoed Leiden en Omstreken zijn binnengekomen. Ook titels uit voorgaande jaren, die in 2021 zijn geschonken of aangekocht, kunnen hiervan deel uitmaken. Uit een aantal organen van regionale historische verenigingen is eveneens een selectie aan artikelen opgenomen. Artikelen uit het *Leids Jaarboekje* zijn niet opgenomen.

Bouwgeschiedenis

Bakker, B., *Zuilen zonder last. Architect Theo Molkenboer 1796-1863* (Hilversum 2021).
Starkenburger, E., De Merenwijk. Woonerf-buurt, bloemkoolwijk of 'bord spaghetti'? In: *Merenwijk Magazine* (2021) 16-18.

Economische geschiedenis

Smit, C., *Biopartner. Startmotor en smeerolie van het Leiden Bio Science Park* (Leiden 2020).

Sociale en politieke geschiedenis

Dijk, H. van e.a. (red.), *Van stadsrechten naar mensenrechten. Een wandelroute in het centrum van Leiden en twee beschouwingen over mensenrechten* (Leiden 2021).

Universiteits- en wetenschapsgeschiedenis

Baarsel, M. van, *Geleerde zorgen. Twee eeuwen academische geneeskunde in Leiden* (Leiden 2021).
Boin, C. e.a., *Plots stond het Leidse leven stil. Studeren in coronatijd* (Den Haag 2021).

Dalen, D. van, *Rap 73. Verhalen van het Leidse Academiegebouw* (Leiden 2021).

Draaisma, M., Een ruimte vol gebed en gezang. In: *Holland, historisch tijdschrift* 52/4 (2020) 148-156.

Hoog, F. de, Een kunstwerk van de nieuwe wetenschap. In: *Holland, historisch tijdschrift* 52/4 (2020) 176-177.

Knoeff, R., Hoe Herman Boerhaave een internationale ster werd. In: *Geschiedenis Magazine* 56/5 (2021) 36-39.

Ommen, K. van en G. Hendriks (eindred.), *Josephus Justus Scaliger. Sieraad van de Academie = Josephus Justus Scaliger. Ornament of the Academy* (Leiden 2020).

Otterspeer, W., *Groepsportret met dame IV. De strategie van de aanpassing. De Leidse universiteit 1876-1975* (Amsterdam 2021).

Slaman, P., *De glazen toren. De Leidse Universiteit 1970-2020* (Amsterdam 2021).

Sombroek, M. e.a. (red.), *Cum suis. Vriendenboek Carel Stolker* (Den Haag 2021).

Overige onderwerpen

Bochove, A. van en R. Manders, *Hard werken*

en altijd onderweg. *Aankomst en opkomst van Turkse ondernemers in een Hollandse stad* (Leiden 2021).

Buirma, R. (red.), *R.K. Zorgcentrum Roomburgh* 55 (Leiden 2021).

Drewes, E., *Frans de Wit. Landmarks* (Leiden 2021).

Doorn, F. van, De oudtantes uit het Pesijnhofje. In: *Gen., tijdschrift voor familiegeschiedenis* 27/4 (2021) 28-33.

Eggermont-Molenaar, M. en F. Fritschy (red.), *De Jutta-kinderen. Van Sunny Home tot een bunker in Berlijn* (Leiden 2021).

Focke, J.W., *Machseh Lajesoumim. A Jewish orphanage in the city of Leiden, 1890-1943* (Amsterdam 2021).

Hogenelst, R. e.a., *Heeren, Heeren, Heeren ... een Heerenclub uit Leiden* (Leiden 2020).

Kok, R., *Als de bom valt. Sporen van de Koude Oorlog in Leiden en omgeving* (Leiden 2021).

Ladan, R., *De pest tijdens het beleg van Leiden* (Leiden 2021). 3 Oktoberlezing 2021.

Lem, A. van der, *Verbreek nooit een oude rooilijn! Huizinga over stadhuis en stads-schoon in Leiden* (Leiden 2020).

Lugt, F., *Rijnland in de donkere eeuwen. Van*

de komst van de Kelten tot het ontstaan van het graafschap (Leiden 2021).

Oosten, R. van, De pioniersjaren van de medisch-topografische kaart. Het ijverige onderzoek van de Leidse Vereeniging tot verbetering van de Volksgezondheid (1867-1874). In: H. van Engen e.a. (red.), *Macht, bezit en ruimte. Opstellen over de noordelijke Nederlanden in de Middeleeuwen* (Hilversum 2021) 611-622.

Pots, J., De Leidse weesjongensspuit. 'We hebbe de brand geblus!' In: *Eén-Eén-Twee* 42/2 (april/mei 2021) 46-49.

Simons, W., *Het mysterie van de graven in de Pieterskerk. Het ware, onwaarschijnlijke en schokkende verhaal* (Leiden 2021).

Vliet, R. van, 'O koene Pofhans van Parnas'. Het psalmendebat tussen Walcheren en Leiden (1756-1760). In: *Accolade* 39 (2021) 34-47.

Voskuil, M., *Aad Donker & After Nature* (Leiden 2021).

Omringende gemeenten

Duin en Bollenstreek

Belt, W. van den en B. Hardus, *De schilders van de Duin- en Bollenstreek* (Zwolle 2021).

Alkemade / Kaag en Braassem

- Bakker, A., De vervening van het Noordveen. Drie keer is scheepsrecht: 1736, 1803, 1856. In: *Alkmadders* 39/155 (2021) 14-17.
- Bouwmeester, S., Padvinderij en scouting in voormalig Alkemade. In: *Alkmadders* 39/156 (2021) 4-9.
- Meer, G. van der, De geschiedenis van de Hanzebank. In: *Alkmadders* 39/154 (2021) 3-5.
- Plas, P. van der, Huis De Bancken te Rijpwetering 1344-2021. In: *Alkmadders* 39/153 (2021) 16-19.

Hazerswoude

- Wendte, J.F., Vogelkopers uit Hazerswoude te Amsterdam (1637-1679). Van Sluijs, Moij en Van den Bosch. In: *Ons Voorgeslacht* 75/736 (2020) 540-552.

Hillegom

- Maas, A., Jacobus Gans, kweker op de buitenplaats Duin en Weg. In: *Hangkouserieën* 29/86 (2021) 10-14.
- Telkamp, G.J., Eikenhof: een dubbele bollen-villa aan de Sixlaan en haar bewoners (1). In: *Hangkouserieën* 29/85 (2021) 14-19; Idem, (slot). In: *Hangkouserieën* 29/86 (2021) 5-9.

Hoogmade / Woubrugge

- Houtman, H., Anna na 239 jaar landelijk nieuws. In 1782 oprichtster van eerste vrouwelijk literair genootschap Woubrugge. In: *De Jacobs ladder* 41/2 (2021) 2-8.
- Laarmans, P., Wie woonden er vroeger nabij de oprit van de huidige brug in Woubrugge? In: *De Jacobs ladder* 41/4 (2021) 10-13.

Kaag en Braassem

- Biemond, J., *De Kaag in oorlogstijd. 75 Jaar vrijheid: een terugblik op de oorlogsjaren in Kaag en Buitenkaag* (Hoofddorp 2020).

Katwijk

- Bosch, T., Cornelis van der Helm, een Katwijkse ondernemer pur sang. In: *Oud Katwijk* 74 (2021) 22-25.
- Duijn, H. van (red.), *Quick Boys 100 jaar* (Katwijk 2020).

Leimuiden

- Velzen, D. van en A. en P. Rietdijk, Honderd jaar unieke samenwerking in de uitvaartzorg. In: *Tijdinghen* 24/1 (2021) 16-23.

Lisse

- Floorijp, D., Oud nieuws: Een kapitale hofstede aan de Veenderlaan deel 1. In: *VOL Nieuwsblad* 20/2 (2021) 22-23; Idem, deel 2. In: *VOL Nieuwsblad* 20/3 (2021) 20-21; Idem, deel 3. In: *VOL Nieuwsblad* 20/4 (2021) 20-21.
- Veld, A. in 't, Hobaho 100 jaar. In: *VOL Nieuwsblad* 20/1 (2021) 20-24.
- Veld, A. in 't, Het verhaal van de gasfabriek. In: *VOL Nieuwsblad* 20/2 (2021) 8-11.

Nieuwkoop / Nieuwveen

- Grinsven, P. van en P. de Baar, *Sporen van de oudste bewoning in Nieuwveen* (Alphen aan den Rijn 2021).
- Looij, B., Het voormalige stationsgebouw van Nieuwveen. In: *Baardman* 73 (2021) 17-27.
- Poot, B., De kunst van het overleven. In: *Rondom Nieuwecoop* 31/2 (2021) 10-13.

- Poot, B., Dwangarbeid in Duitsland. Deel 1: overlevers. In: *Rondom Nieuwecoop* 31/3 (2021) 1-8; Idem, Deel 2: Slachtoffers oorlogsgeweld. In: *Rondom Nieuwecoop* 31/4 (2021) 10-19.
- Rijlaarsdam, G., Woningnood in Nieuwveen. In: *Baardman* 72 (2021) 5-12.

Noordwijk / Noordwijkerhout

- Dam, M. van, Architect Herman Liefferink (1879-1941). In: *De Blauwdotter* 192 (2021) 27-30.
- Eeden, H. van, Arie van Wetten. In: *NoVaTo-bode* 10/39(2021) 4-11.
- Elzen, K. den, Forschungsstelle Langeveld. In: *NoVaTo-bode* 10/38 (2021) 11-14.
- Elzen, K. den, Postbezorging in Noordwijkerhout, deel 1. In: *NoVaTo-bode* 10/37 (2021) 4-13; Idem, deel 2. In: *NoVaTo-bode* 10/38 (2021) 15-20.
- Mulder, P., 'Ter leniging der Armoede'. De korte geschiedenis van de Noordwijkse Werkinrichting (1868-1919). In: *De Blauwdotter* 193 (2021) 30-35.
- Oostdam, B., Boerderij 'Schimmelpenninck'. In: *NoVaTo-bode* 10/39 (2021) 12-19.

- Verhoog, J., Een eeuw Van der Putten. In: *De Blauwdotter* 191 (2021) 18-22.

Oegstgeest

- Braat, S., Het Jagershuisje en zijn bewoners. In: *Over Oegstgeest* 33/2 (2021) 12-16.
- Lugt, F., Oegstgeest onder de grond, deel 1. In: *Over Oegstgeest* 33/1 (2021) 26-28; Idem, deel 2. In: *Over Oegstgeest* 33/2 (2021) 23-27.
- Melis, E. van, Gevers van Endegeest en Haarlemmermeer. In: *Over Oegstgeest* 33/1 (2021) 16-21.
- Winkelman, J., De soldaten van de Postbrug. 10 mei en voorgeschiedenis. In: *De Koerier. Informatieblad over verdedigingswerken en militaire geschiedenis* 191 (2021) 1-25.

Rijnsaterwoude

- Bakker, A., Het kleinste poldertje van Rijnsaterwoude. In: *Tijdinghen* 24/4 (2021) 12-15.

Sassenheim

- Geest, A. van der, Een 16^e eeuwse schans te Sassenheim. In: *De Aschpotter* 25/48 (2021) 20-23.

Ooijevaar, I., De voormalige kompasschool. In: *De Aschpotter* 25/49 (2021) 16-21.

Overvliet, G., Het bloembollenbedrijf NV L. v. Leeuwen en Zn, Hoofdstraat 329. In: *De Aschpotter* 25/48 (2021) 5-12.

Overvliet, G. en A. van der Geest, Boerderij Knorrenburg en Claude Monet. In: *De Aschpotter* 25/49 (2021) 6-15.

Ter Aar

Lingen, B. van der, Een asbak van de Aardewerk- en Faiencefabriek Rijnland voor een landbouwer in Ter Aar. In: *Vosholkroniek* 3 (2021) 11-15.

Sassen, L., Straatnamen in Langeraar. In: *Vosholkroniek* 3 (2021) 16-18.

Valkenburg

Vos, W.K. e.a., De castra van Valkenburg (Zuid-Holland). Een onverwacht legioenskamp uit de vroeg-Romeinse tijd. In: *Archeologie in Nederland* 4/4 (2020) 2-11.

Voorhout

Dwarswaard, A., Honderd jaar christelijk onderwijs in Voorhout. In: *Dwars Op* 24/72 (2021) 24/72 (2021) 6-15.

Elzen, K. den, De Coehoorn, Voorhouts noordelijkste plekje. In: *Dwars Op* 24/73 (2021) 38-45.

Hoeven, E. van der, Honderd jaar 'Heeren' schutters. Eeuwfeest met coronarandje. In: *Dwars Op* 24/71 (2021) 18-27.

Voorschoten

Grinsven, P. van, *Voorschoten archeologisch*

bezien. Een kort overzicht van de archeologische geschiedenis van Voorschoten (Alphen aan den Rijn 2020).

Sloof, J.H.M., *Tussen Voorschoten en Leiden. Vinkweg, Rijndijk, Valkenburgseweg en Ommedijkseweg* (Leiden 2021).

Warmond

Baar, P.J.M. de, Geld in Warmond in vroeger eeuwen. In: *De Hekkenluiter* 18/1 (2021) 8-15.

Fannée, M., Kasteel Oud Teylingen of Lockhorst (deel 2). Oude raadsels en nieuwe inzichten. In: *De Hekkenluiter* 18/2 (2021) 38-53.

Leeuwen, M. van, Warmond en de grootste stoommachine ter wereld (deel 3). De bouw van het proefstoomtuig De Leeghwater (1843-1845). In: *De Hekkenluiter* 18/2 (2021) 10-29.

Noort, A. van, *Aad Mustert, schilder van de werkelijkheid* (Warmond 2021).

Noort, A. van, Het baken. In: *Kaag Nieuws* 634 (juli 2021) 16-19.

Zoeterwoude

Does, H. van der, Gevangenen van het noodlot. In: *Suetan* 200 (2021) 34-37; Idem, (2). In: *Suetan* 201 (2021) 57-59.

Gent, J. van, R.K. Woningbouwvereniging Sint Willibrord. In: *Suetan* 201 (2021) 53-55.

Gent, J. van, *De straat geeft zijn naam prijs* (Zoeterwoude 2021).

Versteegen, F., Kloostercomplex De Goede Herder 3. In: *Suetan* 199 (2021) 20-22.

HVOL Bedrijfsleden

Akerboombouw BV

Alrijne Zorggroep

Barthen Keuken Design Center

Barthen Rioleringswerken BV

Stichting Beheer Begraafplaats Rhijnhof

Rijksmuseum Boerhaave

Breedveste BV

Buik en Van der Horst, gerechtsdeurwaarders

Grandcafé De Burcht

Burgy Klassiek Bouwen

Van Cleef Holding

Stichting Confessioneel Onderwijs Leiden

Du Prie bouw & ontwikkeling BV

Stichting Het Eva van Hoogheveen-Hofje

Juwelier De Gunst

firma W.P. Hartwijk en Zoon

HBK fiscalisten_accountants_expert consultants

Stichting Hof Meermansburg

Hooglandse Kerk

Hoppezak Kledingverhuur

Kwik Events & Relatiemarketing

La Gro Geelkerken advocaten

LEK® makelaars en taxateurs

de BURCHT

Rabobank

mbo rij n//land

HOTEL LEIDEN

Macropa BV

Glas- en Schilderwerken Van Muiden BV

Stichting Pieterskerk Leiden

Prima Management

Primavera Pers

PROO Leiden-Leiderdorp

Rabobank Leiden-Katwijk

Hoogheemraadschap van Rijnland

MBO Rijnland

De Ruyter de Wildt en De Vroom, advocaten

Schulpen Schuim BV

Serviceflat Schouwenhove

Sociëteit Amicitia

Boutique Hotel Steenhof Suites

Teekens Karstens, advocaten en notarissen

De Tuin van de Smid

Universiteit Leiden

Van der Valk Hotel Leiden

Museum Volkenkunde

Walburg Pers

Stichting Werk & Onderneming

Stichting Zeven Leidse Hofjes

Tandartsenpraktijk Zoeterwoudsesingel

Zorgverzekeraar Zorg en Zekerheid

Historische Vereniging Oud Leiden

Opgericht 5 november 1902 door prof. dr. P.J. Blok en mr. dr. J.C. Overvoorde
Erepenning der Gemeente Leiden 1952

Ereleden

I.W.L. (Ingrid) Moerman (1999)
J.C.H. (Hans) Blom (2014)
R.C.J. (Rudi) van Maanen (2017)
L.M.M. (Rens) Heruer (2021)
G.J.H.C. (Gerard) Kramer (2021)

Leden van Verdienste

R.E.O. (Rudi) Ekkart (1986)
H.W. (Hendrik) van Soest (1991)
L.J. (Liesbeth) van Soest-Zuurdeeg (2007)
E.T. (Ed) van der Vlist (2012)
W. (Miep) Smitsloo-de Graaff (2015)
E.A.A.M. (Emil) Broesterhuizen (2022)

Bestuur

J.J. (Jan-Jaap) de Haan (2021), wnd. voorzitter
C.M. (Cees) Meijer (2022), secretaris
M.Q.C. (Marjo) Karremans (2018), penningmeester
A.J.B.M. (Adriaan) Brandenburg (2015), lid
M. (Marleen) Hogendoorn (2021), lid
M.P. (Martin) Hooymans (2020), lid
M. (Marijke) Tolsma (2022), lid
J.P.M. (Jan) de Vetten (2019), lid

Aanmelding nieuwe leden en alle overige correspondentie via secretariaat:

t.a.v. Cees Meijer, Postbus 917, 2300 AX Leiden of aan de hand van speciale formulieren op
HVOL-site: www.oudleiden.nl

Contributie € 25,- per jaar • Duoleden € 35,- per jaar • Lidmaatschap voor het leven € 500,-
Bedrijfsleden € 250,- per jaar

Bankrekening: NL06RABO0322836220 • ANBI-nummer: 804311912 • KvK-nummer: 40445843

Commissie voor de redactie van het Leids Jaarboekje

E.T. (Ed) van der Vlist, voorzitter
A.C.L. (André) van Noort, secretaris
J.F. (Jan) Dröge
P.F.F. (Prosper) de Jong
M.F. (Monique) Roscher
J.J.M.P. (Jaak) Slangen
C.M.M. (Claudia) Thunnissen
M. (Marijke) Tolsma

Commissie Communicatie

M. (Marleen) Hogendoorn, voorzitter
A.A. (Ton) van Brussel, hoofdredacteur Oud Leiden Nieuws
F.A. (Frans) Wiersma, social media

Commissie Beeldbank (coördinatiegroep)

J. (Joop) Heuzen, voorzitter/coördinator
H. (Hans) van Ulden, secretaris/penningmeester (a.i.)
A. (Arnold) Belt, coördinator scannen
W. (Wilna) Louwrier, coördinator beschrijven

Commissie Historisch Karakter van de Stad

J.J. (Jan-Jaap) de Haan, voorzitter
B. (Bob) Vink, coördinator
P. (Paulina) Buring
D. (Dirk) Halfwerk
H. (Herbert) van Hoogdalem
M.A. (Maarten) Mentzel
R.K. (Rob) Onel

Commissie Niet-beschermd Erfgoed

A. (Arie) de Jong, voorzitter
W. (Wouter) Fokkinga
D. (Dirk) Halfwerk
J. (Judith) van Hoogdalem
P.A.W. (Peter) Lamboo
C. (Cor) Smit
E. (Evelyne) Verheggen
S. (Sophie) Visser

Commissie Monumentale kunst Wederopbouwperiode

J.J.M. (Jos) Hooghuis, voorzitter
P. (Paulina) Buring
P.A.W. (Peter) Lamboo
W.H.A. (Walter) van Kampen
H. (Hans) van Klinken

Commissie Geveltekens

A. (Alexander) Geertsema, voorzitter
P.J.M. (Piet) de Baar
J. (Jeroen) Geertzen
J.J.A. (Jan) Hartstra
J.M. (Jaap) de Jonge
A.P.A. (Albert) de Vries
M.H. (Thijs) de Vries
J. (Joop) Wesselius

Commissie De Stem van Leiden (oral history)

M.A.M. (Maaïke) van Soest, voorzitter
C.M. (Cees) Meijer, secretaris
P.J.M. (Piet) de Baar, historisch redacteur
P. (Peter) Vos, ict

Commissie Jan van Hout

J.P.M. (Jan) de Vetten, voorzitter
P.J.M. (Piet) de Baar
W. (Wim) Bleijie
A. (Arie) de Jong
C. (Cor) Smit

Commissie Dirk van Eck

J. (Jan) Laurier, voorzitter
P.J.M. (Piet) de Baar
C. (Cor) Smit
B. (Bart) van der Steen
G. (Gerard) Telkamp
J.P.M. (Jan) de Vetten

Commissie Evenementen

M. (Marijke) Tolsma, voorzitter
Lezingen
E. (Els) de Baan
M. (Marijke) Tolsma
Excursies
L. (Liesbeth) Brugman
P. (Patricia) van der Lecq
M. (Mieke) Duivenvoorden
L. (Leo) Roosjen
R. (Roeland) van Wely

Commissie Digitaal/ICT

M.P. (Martin) Hooymans, voorzitter
P. (Peter) Nederpel
P. (Peter) Vos

Commissie Promotie, Ondersteuning en Uitvoering

R. (Ria) van der Lecq, voorzitter
B.J.W.M. (Bart) Devilee, coördinator
W. (Willem) Hogendoorn, coördinator
I. (Ingrid) Engel
H. (Hetty) Veldhuijzen van Zanten
M.C. (Thijs) Wolters

Commissie Oud Leidenprijs

L.M.M. (Rens) Heruer, voorzitter
W. (Miep) Smitsloo-de Graaff, eerste secretaris
E. (Everdien) van Tol, tweede secretaris
A.J.B.M. (Adriaan) Brandenburg

Archief

J.J.M. (Jan) Belt

Vertegenwoordiging Erfgoedtafel Leiden

J.J. (Jan-Jaap) de Haan

(Samenstelling bestuur en commissies per 01-09-2022)

Inhoud

Voorwoord	5
Wim van den Doel, DIESREDE 2021: Snouck – Het volkomen geleerdenleven van Christiaan Snouck Hurgronje	6
Antoine Wilbers, De meanderende Oude Rijn – Reconstructie van de rivierloop in de Romeinse tijd en vroege middeleeuwen	28
Ben van Velthoven, Mr. Andries Allertsz., de appelkoper die zijn leven gaf voor het ontzet van Leiden	42
Dick E.H. de Boer, Het raadsel Bossulus – De allereerste Leidse hoogleraar die nooit benoemd werd	60
P.J.M. de Baar en Kees Walle, “Voor de verdrevene ende andere behouftige arme vrome luyden” – De Beurs van Jacob van Brouhoven	80
Stefan Glasbergen, Leydenshoop – Hoe Leidse Joden een plantage in Suriname stichtten	96
Freek Lugt, Rond Willem Einthoven – Drie Indische graven in Oegstgeest	118
Michel van Gent, “Een goede propaganda voor het spel in België” – Leidse korfballers op de Olympiade van 1920 in Antwerpen	136
Cor Smit, De eerste Leidse speeltuinen	152
Esther Starkenburg, Jonge Bouwkunst is voor iedereen – Leidse architectuur en stedenbouw uit de jaren 1970 en 1980	176
Kroniek van Leiden over 2021	191
Bouwhistorisch jaaroverzicht 2021	210
In memoriam Prof. dr. C.W. Fock	222
In memoriam Rutger Veldhuijzen van Zanten	224
In memoriam Hansje Suurmond-van Leeuwen	226
In memoriam Mr. ir. Leendert Barendregt	228
Bibliografie van Leiden en omgeving over 2021	230
Historische Vereniging Oud Leiden bedrijfsleden	235
Historische Vereniging Oud Leiden bestuur en commissies	237

Het *Leids Jaarboekje* is een uitgave van de **HISTORISCHE VERENIGING OUD LEIDEN** (opgericht 1902). Het is gratis voor leden van de vereniging.

De HISTORISCHE VERENIGING OUD LEIDEN is actief op het gebied van de geschied-beoefening en het historisch stadsgezicht, onder meer door:

- ✓ het publiceren van het *Leids Jaarboekje*;
- ✓ het publiceren van *Oud Leiden Nieuws*. Kwartaalblad van de Historische Vereniging Oud Leiden;
- ✓ het organiseren van lezingen en excursies;
- ✓ het verstrekken van (kleine) subsidies voor historische publicaties;
- ✓ het inbrengen van standpunten in discussies over de historische omgeving.

Zie voor meer activiteiten en de soorten lidmaatschappen: www.oudleiden.nl.

Artikelen in jaargang 114 (2022):

Wim van den Doel, Snouck – Het volkomen geleerdenleven van Christiaan Snouck Hurgronje

Antoine Wilbers, De meanderende Oude Rijn – Reconstructie van de rivierloop in de Romeinse tijd en vroege middeleeuwen

Ben van Velthoven, Mr. Andries Allertsz., de appelkoper die zijn leven gaf voor het ontzet van Leiden

Dick E.H. de Boer, Het raadsel Bossulus – De allereerste Leidse hoogleraar die nooit benoemd werd

P.J.M. de Baar en Kees Walle, “Voor de verdrevene ende andere behouftige arme vrome luyden” – De Beurs van Jacob van Brouhoven

Stefan Glasbergen, Leydenshoop – Hoe Leidse Joden een plantage in Suriname stichtten

Freek Lugt, Rond Willem Einthoven – Drie Indische graven in Oegstgeest

Michel van Gent, “Een goede propaganda voor het spel in België” – Leidse korfballers op de Olympiade van 1920 in Antwerpen

Cor Smit, De eerste Leidse speeltuinen

Esther Starkenburg, Jonge Bouwkunst is voor iedereen – Leidse architectuur en stedenbouw uit de jaren 1970 en 1980